

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК УНИВЕРСИТЕТИ

Ҳ. И АЗИМОВ

СИЁСАТШУНОСЛИК

Ўқув қўлланма

Таълим йўналиши: Бакалавриат

5240100 – Юриспруденция

мутахассислиги

ТОШКЕНТ – 2020

Азимов.Ҳ.И. СИЁСАТШУНОСЛИК. Ўқув қўлланма. Масъул

муҳаррир: тарих фанлари доктори, профессор Н.Мусаев, катта ўқитувчи Д. Тожибоева. – Тошкент: ТДЮУ нашриёти, 2020. -295 бет.

Такризчилар:

Қ. Назаров– фалсафа фанлари доктори, профессор.

Ш.Шаякубов – тарих фанлари номзоди.

Қ.Ибрагимов – катта ўқитувчи.

Мазкур ўқув қўлланма Тошкент давлат юридик университети “Сиёсатшунослик” модули ўқув дастури асосида тайёрланган бўлиб, унда қуйидаги мавзулар ўз аксини топган: Сиёсатшунослик ўқув фани сифатида. Сиёсий ҳокимият: унинг моҳияти, манбалари ва фаолиятининг механизмлари. Сиёсий тизим ва унинг турлари. Ўзбекистоннинг сиёсий тизими. Сиёсий элита ва сиёсий етакчилик. Демократия – сиёсий тизим барқарорлигининг муҳим омили сифатида. Сиёсий онг ва сиёсий маданият. Халқаро муносабатлар ва жаҳон сиёсати. Ўзбекистон ривожига тўсқинлик қилувчи хавф-хатар ва таҳдидлар. Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати. Мазкур мавзуларнинг мазмун-моҳиятини ёритишга ҳаракат қилинди. Шунини таъкидлаш ўринлики, жамиятнинг ривожланишида ва юксалишида сиёсий билимларнинг тутган ўрни беқиёсдир. Жонажон Ватанимизнинг ҳозирги кунда жаҳон ҳамжамияти билан интеграциялашув жарёнларининг мустаҳкам қарор топиб бораётгани муҳим аҳамият касб этмоқда. Ана шундай бир даврда ижтимоий-сиёсий жараёнларни чуқур англаб етадиган, юксак ақл заковатли, дунёқараши кенг, мустақил тафаккурга эга ёшларни тарбиялаб камолга етказиш давр талабидир. Мазкур қўлланманинг ҳам мақсади айнан юқоридаги масалаларни талаба ёшларга сингдиришда яқиндан ёрдам беришдир. Ушбу ўқув қўлланма Тошкент давлат юридик университетида таҳсил олаётган талабалар учун шунингдек, Олий ўқув юрти талабалари ҳамда сиёсатшунослик билан кизиқувчи барча китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Тошкент давлат юридик университети Кенгашининг қарорига кўра нашрга тавсия этилган (2020 йил 3 апрелдаги 5 –сон йиғилиш баённомаси билан 8-иловага мувофиқ тасдиқланган).

© Азимов Ҳақимали Имомович.

© Тошкент давлат юридик университети, 2020 йил.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини қўлга киритган дастлабки кунларданок ҳуқуқий демократик давлат барпо этишни мақсад қилиб қўйди. Мамлакатимиз бу йўлдан дадил одимлаб бормоқда. Айниқса кейинги йилларда барча соҳаларда бўлгани каби олий таълим соҳасида ҳам кенг қамровли ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Ёш авлодни юксак ватанпарварлик, Она Ватанга муҳаббат руҳида тарбиялаш қолаверса ҳозирги глобаллашув даврида дунёда кечаётган воқеа ҳодисаларга сергак ва хушёр бўлиш қобилиятини шакллантириш ўта долзарб масалалардан ҳисобланади. Шу маънода олиб қараганда олий таълим даргоҳларида ўқитилаётган Сиёсатшунослик фанининг ўрни беқиёсдир. Шунини қайд этиб ўтиш керакки, мазкур фан доирасида талабаларда назарий ва амалий кўникмалар шакллантирилади. Уларнинг дунёқараши шаклланиб, мустаҳкамланиб боради. Ҳозирги вақтда дунёнинг сиёсат майдонида содир бўлаётган ижтимоий-сиёсий ҳодисаларга нисбатан бефарқ бўлмасдан, мустақил теран фикрлайдиган, ўзининг фуқаролик бурчи нуқтаи-назаридан баҳо берадиган бўлиб шаклланишларида беқиёс аҳамият касб этади. Шу маънода олиб қараганда мазкур қўлланма талабаларда ана шундай кўникмаларни шакллантиришда яқиндан ёрдам беради. Уларни модул тизими доирасидаги мавзулар билан яқиндан танишишларида ва ўзлаштиришларида кўмак беради.

Сиёсатшуносликнинг фан сифатида вужудга келиши билан боғлиқ тарихий жарёнлар ҳамда буюк мутафаккир ва донишмандларнинг давлат ва жамият тараққиёти ҳақидаги ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, фалсафий, тарихий қарашлари ҳақида илгари сурган ғояларини, шунингдек, давлат ва жамият бошқаруви, сиёсий тизим, сиёсий элита ва сиёсий етакчилик, демократик жараёнлар, фуқаролик жамияти, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, сиёсий стуклик, жамият тараққиётини юксалтиришда сиёсий онг ва сиёсий маданиятнинг ўрни, халқаро муносабатлар, мамлакатимизда амалга

оширилаётган демократик ислохотлар, Ўзбекистон Республикасининг фаол тинчликпарвар ташқи сиёсати, жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаб, тенглар орасида тенг бўлиб мустақил тараққиёт йўлидан дадил одимлаётгани ҳақидаги маълумотларни атрофлича ўрганиб билим ва кўникмаларини такомиллаштириб борадилар.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев 2020 йилнинг 24 январида Олий Мажлисга Мурожаатномаларида таъкидлаганларидек: “Халқимиз шуни яхши билиши керак: олдимизда узоқ ва машаққатли йўл турибди. Барчамиз жипслашиб, тинимсиз ўқиб ўргансак, ишимизни мукамал ва унумли бажарсак, замонавий билимларни эгаллаб, ўзимизни аямасдан олдинга интилсак, албатта, ҳаётимиз жамиятимиз ўзгаради”. Шу нуқтаи-назардан олиб қараганда талабаларимизнинг дунёқараши замон билан ҳам нафас бўлиши, айниқса бўлғуси ҳуқуқшунослар жаҳондаги ижтимоий-сиёсий жараёнларга ўзининг қатъий позицияси билан фикр билдира олишлари ва иштирок этишлари муҳим аҳамият касб этади. Мазкур қўлланманинг ҳам мақсади айнан юқоридаги вазифаларни талаба ёшларимизга сингдиришга қаратилган. Мазкур қўлланмани яратишда Сиёсатшунослик фани бўйича ҳисса қўшган олимларимизнинг асарларига таянилди. Уларнинг қимматли фикрлари асосида хулосалар қилинди. Қўлланма Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг фармон ва қарорлари, асарлари, нутқларидан келиб чиққан ҳолда тайёрланди. Ушбу қўлланма Тошкент давлат юридик университетидида модул тизими асосида ўтиладиган Сиёсатшунослик модули дастури доирасида яратишга ҳаракат қилинди. Мазкур қўлланма ҳақида фикр-мулоҳазаларингизни билдирсангиз мақсадга мувофиқ бўларди деб ўйлайман, ва мен бундан минатдор бўлардим. Қўллаб-қувватлаб билдирган фикрларингиз кейинги нашрларни мукамал ишланишида алоҳида эътиборга олинади деган умиддаман.

1. Сиёсатшунослик ўқув фани сифатида

Режа:

1. Сиёсат тушунчаси. Сиёсат ва ахлоқ

**2. Сиёсатшунослик модулининг предмети, тадқиқ қилишнинг усуллари
хамда субъекти ва объекти**

**“Демократик ислохотлар
сари йўл – биз учун яккаю
ягона ва энг тўғри йўлдир”.**

Ўзбекистон Республикаси Президенти
Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 24
январдаги Олий Мажлисга
Мурожаатномасидан.

Таянч тушунчалар: сиёсат, жамият, давлат, демократия, гуманизм, ахлоқ,
субъект, объект, сиёсат ва ахлоқ.

1. Сиёсат тушунчаси. Сиёсат ва ахлоқ

Инсоният тараққиётининг дастлабки босқичлариданок сиёсатга бўлган эҳтиёж муҳим аҳамият касб эта бошлади. Буни файласуфлар, олимлар, буюк алломалар, шоирлар катта қизиқиш билан қарши олдилар. Тарихнинг ривожланиши билан кенг омма ўртасида сиёсатга қизиқиш кучайиб борди, улар ўзларининг ҳаётларини сиёсатчиларнинг қарорлари ва ҳаракатларига боғлиқлигини ҳис эта бошладилар. Шунинг учун сиёсатшунослик сиёсий таълимотлар тарихини, инсоният сиёсий маданиятининг энг яхши ютуқларини билишни ўз ичига қамраб олади.

"Сиёсат" тушунчаси энг қадимги даврларга бориб тақаладиган тушунчалардан биридир. Замонавий тил ва маданиятларга "сиёсат" атамаси

кадимги Юнонистон (политика) сўзидан киритилган. У давлат, ҳокимият муносабатлари, етакчи кишилар ва жамият ҳақидаги билимлар билан боғлиқ кадимий юнон тушунчаларига асосланади: "сиёсат" (шаҳар-давлат), "политикос" (давлат арбоби), "полития" (конституция).

Сиёсат- анъанавий равишда давлат ва жамоат ишларини, одамлар, ижтимоий гуруҳлар, халқлар, миллатлар, давлатларнинг ички ва ташқи муносабатлар соҳасидаги фаолиятини англатади. Бунга сиёсий институтлар ва ташкилотларнинг фаолияти, сиёсий нормалар ва анъаналар, ҳокимиятни бошқариш ва одамларнинг ташкилий фаолияти, уларнинг ижтимоий-сиёсий кизиқишлари ва эҳтиёжлари, сиёсий ғоялар ва қарашлар киради.

Сиёсат инсоннинг рухий ҳолати ва хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқдир. У маълум бир институционал, ижтимоий-маданий ва цивилизация муҳотида шаклланади ва амалга оширилади ва турли омиллар таъсирида бўлади. Бирор кишига ёқадими ёки йўқми, у бирон бир сиёсий тизим доирасидан ташқарида бўлолмайди. Шу маънода сиёсат олами муқаррар.

Сиёсат – бу юқорида таъкидланганидек, жамиятни бошқариш, синфлар ва ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар, фаолият, ҳатти-ҳаракатлар, йўналишлар ва алоқа алоқаларининг турли-туман дунёсини ўз ичига қамраб олган кенг тушунчадир. Сиёсатнинг асосий омиллари, биринчи навбатда, катта ижтимоий гуруҳлар (синфлар, миллатлар, халқлар, цивилизациялар), сиёсий ташкилотлар, муассасалар, ҳаракатлар ва ўз манфаатларини ифода этадиган раҳбарлардир.

Жамият бир-бири билан узвий боғлиқ, аммо кўп жиҳатдан мустақил иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавий соҳалар мажмуасидан иборат. Жамиятнинг сиёсий соҳаси бошқа соҳалардан ажралиб туради, чунки улар сўзга нисбатан муайян маънода уларда муҳим рол ўйнайди. Сиёсий соҳадаги бундай ҳолат барча бошқа ижтимоий соҳалар томонидан қабул қилинган қонунлар, қарорлар, фармонлар, кўрсатмалар ва кўрсатмаларнинг мажбурий равишда бажарилиши билан боғлиқ. Шу сабабли, сиёсий соҳада,

айниқса жамиятнинг ўтиш даври ва фавқулодда ривожланиш даврида, устувор вазифалар мавжуд. Шу билан бирга, сиёсат соҳаси жамиятнинг барча бошқа соҳалари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларга боғлиқдир, улардан манбани "тортиб олади". Сиёсатнинг роли унинг универсаллиги, ҳар томонлама қамраб олиндиган табиати ва ижтимоий ҳаётдаги деярли ҳар қандай ҳодисага таъсир кўрсатиши билан белгиланади: давлат миқёсидан тортиб, одамнинг муаммоларига қадар. Шунга кўра, сиёсат иқтисодиёт, ҳуқуқ, маданият ва ахлоқ билан чамбарчас боғлиқдир.

Жамият сиёсий соҳасининг ўзига хос хусусияти унинг ўзига хос, "пулсацияланувчи" хусусиятига эга бўлишидир. Унинг асосий ядроси - жамиятнинг сиёсий ташкил этилиши нисбатан доимийдир. Шу билан бирга, турли сабабларга кўра, айрим муаммолар ва ҳодисалар, агар улар жамият манфаатларининг марказига тушиб қолса, сиёсий характерга эга бўлиши мумкин.

Сиёсат кўп жиҳатдан унинг ўз даврига, замонига, аниқ тарихий ва цивилизация шароитларига, жамиятдаги мавжуд мафкураларга, ахлоқий ва диний меъёрларга, шахснинг ўзи, дунёқараш ва маданиятининг ривожланиш даражасига боғлиқ. Шахс, инсонлар жамияти, унда ҳукмрон сиёсий институтлар, нормалар ва урф-одатлар сиёсатни ташкил этади.

Сиёсатнинг асослари қуйидагилардан иборат:

- Демократия;
- Гуманизм, жинойтчиликка барҳам бериш;
- Ахлоқ;
- Ўз Ватанига бўлган муҳаббат;
- Сиёсат миллатлар, ижтимоий гуруҳлар, давлатлар ўртасидаги муносабатлар, уларнинг эҳтиёжлари ва манфаатларини рўёбга чиқариш муносабатлари;
- Сиёсат - бу давлат ишларида иштирок этиш, давлат фаолиятининг шакллари, вазифалари ва мазмуни;

- Сиёсат - бу миллионлаб кишиларнинг ҳақиқий тақдири.

Сиёсат муайян функцияларни бажаради, уларнинг энг муҳимларини ажратиб кўрсатамиз.

1. Жамиятнинг барча гуруҳлари ва секторларининг ўта муҳим манфаатларини ифода этиш, одамларга ўз эҳтиёжларини қондириш ва ижтимоий мавқеини ўзгартириш учун қўшимча имкониятлар бериш функцияси.
2. Ривожланаётган қарама-қаршиликларни рационализация қилиш функцияси, яъни уларнинг фуқаролар ва давлат ўртасидаги маданиятли мулоқотнинг асосий йўналиши.
3. Сиёсий ва ижтимоий жараёнларни бошқариш ва йўналтириш функцияси.
4. Аҳолининг турли қатламларини бирлаштириш функцияси.
5. Шахсларнинг ижтимоийлашуви ёки инсон функцияси. Унинг маъноси шундаки, сиёсат кўп ҳолларда инсонни ўзгартиради. Сиёсатда одамларнинг шахсий қизиқишлари катта рол ўйнайди.
6. Ижтимоий ривожланишнинг инновационлигини ёки ҳаётни ижтимоийлашувини ташкил этишнинг янги шаклларини яратишда, сиёсатни давлатни бошқариш санъати деб эътироф этиш учун барча асосларнинг мавжудлиги.

Сиёсат - бу башорат қилиш санъати, пухта ўйланган қадамлар, чоралар, маневрлар, муросалар ва ҳисоб-китоблар соҳаси. Ҳақиқий инсонпарвар ва демократик жамият учун хос бўлган ҳалол сиёсатга юритиш узоқ ва қийин жараёндир. Бунга халқнинг ўзи ва улар томонидан илгари сурилган етакчи сиёсатчилар тубдан ўзгарганда эришиш мумкин. Сиёсат санъат сифатида кишиларни ҳақиқий вазиятга мос келадиган фаолиятини фаоллаштириш воситаларини танлаш қобилиятида намоён бўлади. Тажрибали сиёсатчи мураккаб муаммоларни ҳал қилиш учун одамларни сафарбар қила оладиган вақтни тўғри аниқлай оладиган бўлиши керак. Унинг муваффақияти унинг фаолиятига фақат маъмурият томонидан эмас, балки одамлар учун қулай шароитлар, доимий ва оқилона тадбирлар асосида эришиш мумкинлигига

боғлиқ. Лидернинг санъати инсон хатти-ҳаракатларининг барча мураккаб ғояларини англай олишидадир. Тажрибали сиёсат пухта ўйланган бўлиб эҳтиёткорлик билан амалга оширилади. Бу тажрибали сиёсатчидан юксак онг ва мустаҳкам иродани талааб этиш билан бирга ортиқча ҳис-туйғуларни чеклашни талаб қилади.

Қадимги Шарқ, Юнонистон ва Римдаги сиёсий қарашларда сиёсат ва ахлоқ умумлашган тарзда талқин қилинган. Плутархнинг таъкидлашича, нопок кучга ишониш, унга қилич бериш билан баробар бўлиб, ақлдан оздиради. XIX асрда Т. Жефферсон: "Бошқарувнинг бутун санъати ҳалоллик санъатидир." деган эди.

Ахлоқ (лотинча. Моралис - ахлоқий) - бу инсон онгининг ижтимоий зарурий турини тасдиқловчи ижтимоий онг ва уни амалда амалга ошириш шаклларида бири. Ҳуқуқий нормалардан фарқли ўлароқ, уларга риоя қилиниши давлат органлари томонидан қўллаб-қувватланади ва назорат қилинади, ахлоқий меъёрлар жамоатчилик фикри ва таъсирига, эътиқодга, урф-одатлар ва одатларга асосланади. Ахлоқ инсоннинг жамият, куч тузилмалари, жамоа, оила ва бошқаларга нисбатан ҳаракатларида намоён бўлади. Вақт ўтиши билан ахлоқий қадриятлар ўзгаради ва турли халқлар ва аҳоли қатламлари учун фарқ қилади. Ахлоқнинг асосий муаммолари бу "яхши одат, хатти-ҳаракат, фаолият", "одобли, ҳурматли" ва ҳоказо. Ахлоқ - бу индивидуал дунёқарашнинг ажралмас қисми бўлиб, у асосан шахс учун ижтимоий ва сиёсий дунёнинг манзарасини белгилайди.

Сиёсат инсон фаолиятининг энг муҳим йўналишларидан бири бўлганлиги сабабли уни ахлоқдан ажратиб бўлмайди. Сиёсий олам, унинг институтлари, муносабатлари, сиёсий дунёқараш ва маълум бир ҳамжамият аъзоларининг хулқ-атвори билан боғлиқ ахлоқий қадриятлар ва нормалар биргаликда сиёсий этикани ташкил қилади, умуман олганда сиёсий йўналишни ва шахснинг сиёсий фаоллигини баҳолаш шаклида қўлланилади.

Ахлоқ инсоннинг хатти-ҳаракатларни экстремал ҳолатлардан сақлайди, шахс ва бутун жамоа ўртасидаги қарама-қаршилиқларни ҳал қилишга ёрдам

бэради. Ахлоқ бу ёки бошқа тарзда сиёсий ҳаракатни тавсифлаб, уни амалга оширишга таъсир қилиши мумкин. Ахлоқ сиёсатни, назоратсиз сиёсий ҳаракатлар эркинлигини чеклайди, шунинг учун сиёсат кўпинча ундан халос бўлишга интилади. Сиёсат ва ахлоқнинг умумий томони шундаки, улар ижтимоий ҳаётнинг энг қадимги регуляторлари, ижтимоий танлаш соҳаси билан боғлиқ. Шунинг учун улар ҳаракатчан ва ўзгарувчан бўлиб, инсон хатти-ҳаракатларини тартибга солувчидир. Сиёсат ва ахлоқнинг асосий вазифалари бир-бирига тўғри келади, иккаласи ҳам умумий фаровонликни ва ижтимоий адолатни ҳимоя қилишни даъво қиладилар, гарчи кўпинча бу инсоний вазифаларни бажаришдан узоқроқ бўлса ҳам. Сиёсат ахлоқнинг ўзига хос тўлдирувчиси сифатида ахлоқнинг тартибга солувчи ролини етарли эмаслиги натижасида юзага келади.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларига амал қилишни таъминлаш, ҳар бир шахснинг кадр-қимматини эъзозлаш биз барпо этаётган очиқ, эркин ва адолатли жамиятнинг ажралмас хусусиятидир. Бундай принцип Асосий Қонунимизда қатъий белгиланган. Президентимиз Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 27 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаларида шундай деган эдилар: “Конституцияда халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи сифатида муҳрлаб қўйилган ва бунда чуқур маъно бор. Бу қоидалар мамлакатимизда демократия умуминсоний тамойилларга асосланиши, давлат ўз фаолиятини фақат инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб амалга оширишини англатади”¹.

Барқарор жамиятнинг нормал ҳолати - бу сиёсат ва ахлоқнинг мувофиқлиги. Ахлоқий қоидаларга алоҳида эътибор қаратиш муҳимдир.

¹ Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 27 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги “Конституция ва қонун устуворлиги – ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг энг муҳим мезонидир” маърузаси. Инсон ва қонун. 2019 йил 10 декабрь.

Сиёсат фаолиятининг муҳимлиги ва унинг оқибатлари туфайли ахлоқ ва масъулият доимо долзарб бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Замонавий шароитда ахлоқий мезонларнинг сиёсатдаги ўрни тобора ортиб бормоқда, чунки кўплаб сиёсий қарорларнинг "баҳоси" мунтазам равишда ошиб бормоқда. Ҳозирги шароитда сиёсат ва сиёсатчиларга жамоатчилик фикрининг таъсири кучаймоқда. Ахлоқнинг сиёсатга таъсири бир қатор йўналишларда амалга оширилиши мумкин. Бунда ахлоқий мақсадларни белгилаш, уларга мос келадиган усул ва воситаларни танлаш, ҳақиқий вазият ва сиёсий фаолият жараёнида ахлоқий тамойилларни ҳисобга олиш муҳимдир. Ушбу талабларнинг барчасини бажарилиши, уларни амалга оширилиши жараёнида қўлланиладиган усул ва воситаларга боғлиқ. Сиёсатнинг мақсади бойиш ёки диктатуранинг мақсади сифатида ҳокимият учун куч бўлмаслиги керак, балки эзгу сиёсий вазифаларни амалга ошириш, демократик тамойилларга риоя этиш, миллий низоларни олдини олиш, иқтисодий ўсишни, мамлакат аҳолисининг фаровонлигини таъминлаш.

Демократик сиёсатчи ҳокимиятни суиистеъмол қилиш учун эмас, балки унинг ёрдами билан ижтимоий аҳамиятга эга муаммоларни ҳал қилиш учун курашади. Шунинг учун, сиёсатчининг чинакам муваффақияти, бу, авваламбор, унинг фаолият дастурининг муваффақияти, жамият ва тарихни юқори кадрлашидир. Охир оқибат, билим ва тажрибага таянган сиёсат арбобининг қарори мақбул қарор бўлиб ҳисобланади.

2.Сиёсатшунослик модулининг предмети, тадқиқ қилишнинг усуллари ҳамда субъекти ва объекти

Сиёсий фикр, сиёсатни билиш икки ярим минг йилни ташкил этади. Тарихий жараёнларда сиёсатни ўрганишда Шарқ ва қадимги фалсафий ва ижтимоий-сиёсий тафаккурнинг универсаллиги алоҳида аҳамият касб этди. Буюк Британия, Германия, Франция ва АҚШда 19 аср охирида мустақил сиёсий фанларни хусусан, сиёсат, фалсафа, сиёсатшунослик, давлат

назарияси, сиёсий тарихни мустақил ўрганишга бўлган эҳтиёж ортиб борди. 1948 йилдан буён ЮНЕСКО тавсияси билан дунёнинг турли мамлакатларидаги деярли барча олий ўқув юртларида сиёсий фанлар ўрганила бошланди. 1949 йилдан буён Халқаро сиёсатшунослар ассоциацияси ЮНЕСКО қошида фаолият кўрсатиб келмоқда ва ўнлаб миллий бирлашмалар билан алоқаларни давом эттирмоқда.

Сиёсатшунослик - сиёсат, сиёсий ҳокимият, сиёсий муносабатлар ва сиёсий жараёнлар, жамиятнинг сиёсий ҳаётини ташкил этиш тўғрисидаги билимларни, барча сиёсий ташкилотлар, ижтимоий гуруҳларнинг сиёсий фаолиятини, жаҳон сиёсатида рўй берган ёки бераётган воқеа ҳодисаларни намоён бўлиш омиллари ва унинг таъсир этиш хусусиятларини, тараққиётга оид қонуниятларни ўрганиш фаннинг предметини ташкил этади. Сиёсатшунослик сиёсатнинг барча кўринишларида умумий интеграцияга оид фандир. Сиёсатшуносликнинг ўзига хос предмети ва объекти, шунингдек сиёсий кучнинг ривожланиши ва ундан фойдаланиш тенденцияларини тавсифловчи қонуниятлар тизими мавжуд.

Илмий билимлар тизимида сиёсатнинг тегишли тадқиқот усулларини аниқлаштириш ва мақсадга мувофиқ ишлатиш жуда муҳимдир. Сиёсатшуносликда, асосан, *умумий мантиқий* усуллар қўлланилади - кузатиш, таҳлил қилиш, синтез, моделлаштириш, назарий - тизимли, қиёсий, тарихий, хулқ-атвор ва бошқалар.

Универсал усуллар алоҳида аҳамиятга эга: таҳлил ва синтез. Таҳлил (юнонча. Таҳлил - парчаланиш, қисмларга ажратиш) - объектни (ҳодисани, жараённи), объектнинг хусусиятини ёки объектлар орасидаги муносабатларни қисмларга (белгилар, хусусиятлар, муносабатлар) ақлий равишда ажратиш тартиби. Синтез (юнонча. Синтез - уланиш, бирикма, композицион) - объектнинг ҳар хил элементлари, томонларини амалий фаолиятда ҳам, билиш жараёнида ҳам амалга ошириладиган яхлит бир тизимга (тизимга) бирикиши. Таҳлил жараёнлари ҳар қандай илмий изланишнинг узвий ажралмас қисми бўлиб ҳисобланади. Тадқиқотчи

ўрганилаётган объектнинг ажралмас тавсифидан унинг тузилиши, таркиби, шунингдек, хусусиятларини аниқлашга ўтганда биринчи босқични ташкил этади. Таҳлилнинг мақсади қисмларни мураккаб элементлари сифатида билишдир. Таҳлил шаклларида бири бу объектлар ва ходисаларни таснифлашдир. Шундай қилиб, сиёсий жараённи таҳлил қилиш турли босқичларни ва ундаги зиддиятли ривожланиш тенденцияларини ажратишга, иштирокчиларнинг таркиби ва позицияларини ўрганишга имкон беради. Синтез таҳлилни тўлдиради ва у билан узвий боғлиқ бўлади. Синтез турли ходисаларни умумлаштиришга, эмпирик маълумотларни яхлит шакллантиришга имкон беради.

Сиёсатшунослар *тизим усулига* алоҳида когнитив аҳамият беришади. Тадқиқот мавзусининг умумийлик даражасига қараб сиёсий ходисалар ва жараёнларнинг тизимли таҳлили қуйидаги муаммоларга тегишли бўлиши мумкин: а) сиёсий тизимлар яхлитликда; б) кичик тизимлар глобал тизимларнинг бир қисми сифатида; в) сиёсий тизимнинг элементлари, шунингдек, сиёсий манфаатлар, сиёсий қарорлар, танлаш ва сиёсий қарорни ижро этишда.

Қиёсий усуллар – таққослаш (Аристотель ўз даврида анъанавий усулни ишлатган). Таққослаш объектларини қуйидаги принциплари ўзига хосдир:

а) институционал- (сиёсий институтларнинг мақсади ва уларнинг меъёрий ҳолатини, боғлиқ ва ўхшашлик томонларини, фарқларини аниқлаш);

б) сиёсий фаолият амалиёти билан боғлиқ бўлган функционал агар таққослаш учун улар бир-биридан жиддий фарқ қиладиган икки ёки ундан ортиқ объектни (мактаб, клуб) олсалар, аммо фуқаролик ҳаётида бир хил эҳтиёж ва манфаатларга жавоб бериши.

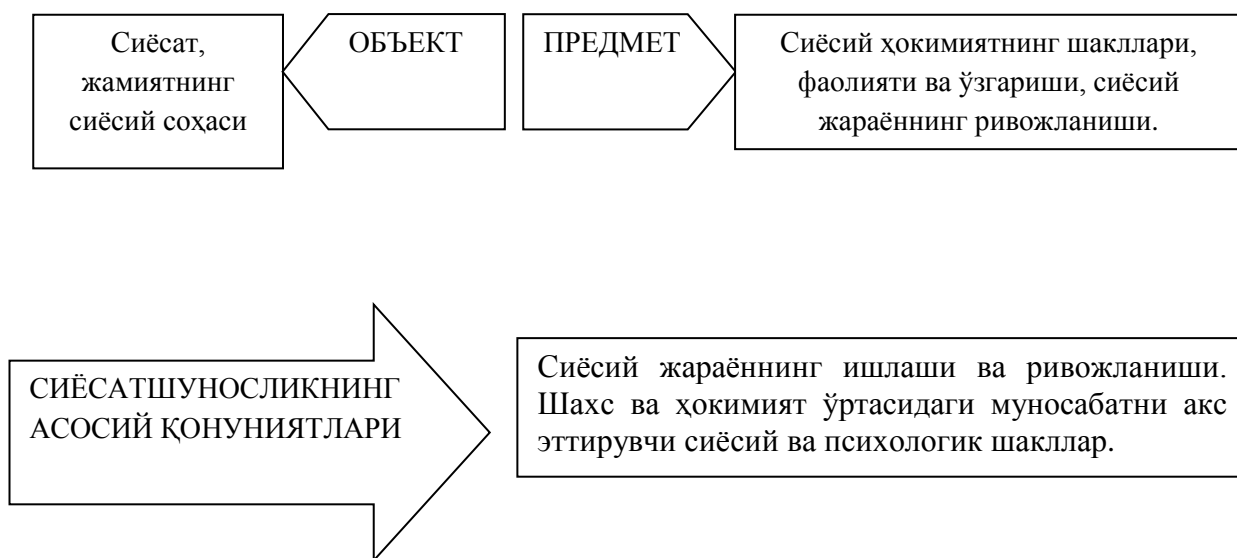
Хулқ-атвор услублари- муайян сиёсий вазифаларни бажаришда шахслар ва гуруҳларнинг хатти-ҳаракатларини таҳлил қилиш орқали сиёсий ходисаларни ўрганишнинг маълум бир усулини тақлиф қилади.

Сиёсатшуносликда хулқ-атвор услубларидан фойдаланиш қуйидагиларга асосланади.

а) сиёсат ижтимоий ҳодиса сифатида авваламбор, индивидуал хусусиятга эгалигига;

б) шахслар ўзларининг руҳий ҳолатлари ва ҳиссиётларини муҳим сиёсий ҳодисалар ва жараёнларда турли йўллар билан намоён қилишга.

Тарихий усул- ўтмиш сиёсатини ўрганиш ва унинг ҳозирги замон билан алоқаларини аниқлашни талаб қилади, сиёсий келажакни билиш учун сиёсий тарихни ўрганишни ўз ичига олади.

Тадқиқотнинг эмпирик усуллари ҳам кенг тарқалган: социологик тадқиқотлар, статистик маълумотларни таҳлил қилиш, лаборатория тажрибалари ва бошқалар. Сиёсатшунослик илмий нуқтаи назардан энг муҳим ижтимоий-сиёсий муаммоларнинг ечимини топишга ёрдам беради. Улар орасида: жамият ҳаётини демократлаштиришнинг асосий йўналишлари, шакллари ва усуллари ишлаб чиқиш; ижтимоий-сиёсий кучларни чинакам демократик платформада бирлаштириш шартлари; тамойилларни аниқлаш; этник низоларни бартараф этишнинг мақбул усуллари аниқлаш; фуқароларнинг сиёсий маданиятини ўрганиш, сиёсатда демократия тамойиллари асосида иштирок этиш усуллари ва шакллари аниқлаш;

халқаро алоқаларни ўрганиш, мақбул халқаро ривожланишнинг йўлларини топиш.

Сиёсатшуносликнинг ижтимоий мақсади унинг шахс ва жамият учун бажарадиган функциялари билан белгиланади. *Сиёсатшуносликнинг вазифалари:*

- Когнитив функция- ушбу функция туфайли сиёсатшунослик ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ривожланишнинг объектив тенденцияларини, жамият ҳаётидаги зиддиятларни, сиёсий вазиятларни ўрганади;
- Аналитик функция- таҳлил қилиш, давлат, партиялар ва жамиятнинг сиёсий ташкилотининг бошқа элементларининг фаолиятини баҳолайди;
- Услубий функция- сиёсатнинг умумий қонуниятлари, турли хил сиёсий тизимлар, сиёсий муносабатларини аниқлайди. Кўпроқ хусусий сиёсий назариялар ва бошқа ижтимоий фанларнинг ривожланиши учун замин яратади;
- Тартибга солиш функцияси- инсонлар ва ташкилотларнинг сиёсий жараёнга таъсирини, уларнинг сиёсий тадбирларда иштирок этишини таъминлашга ёрдам беради;
- Башорат қилиш- унинг ёрдамида сиёсий жараёнларни олдиндан билишга қаратилади.
- Дунёқараш функцияси- бизга умуминсоний ва синфий манфаатларнинг ўзаро боғлиқлигини тўғри баҳолашда ва жамиятнинг сиёсий ҳаётидаги ўрнимизни аниқлашга имкон беради.

Кўриниб турибдики, сиёсатшунослик жамиятнинг амалий фаолиятида ҳам жуда муҳим ўрин тутади. Сиёсатшунослик одамларга қандай сиёсий лавозимларни эгаллаши ёки қайси партияларга аъзо бўлиши кераклигини билдирмайди. У сиёсат ҳақидаги илмий билимлар тизимини ўрганишни талаб этади. Демак, ҳар бир киши ўзи хоҳлаган сиёсий танловни ва сиёсий ҳаракатларни амалга ошириши керак.

Сиёсат субъектлари ва объектлари. Сиёсатнинг асосий "иштирокчилари" сиёсий фаолият манбаи бўлиб хизмат қиладиган унинг иштирокчилари ҳисобланади. "субъект" ва "объект" тушунчалари гуманитар билимларнинг муҳим тоифалари ҳисобланади. Мавзуга кўра фаол ёки билувчи, онгли ва иродали, индивидуал ёки ижтимоий гуруҳ тушунилади. Сиёсат объекти- сиёсат объектига қаратилган мазмунли ва амалий сиёсий фаолиятнинг ташувчисидир.

Сиёсат субъектларига қуйидагилар киради: шахслар (оддий ёки сиёсий раҳбарлар); ижтимоий гуруҳлар - жамоалар, этник гуруҳлар, конфессиявий жамоалар, сиёсий элиталар, синфлар, омиллар, фуқаролик жамияти, халқлар, миллатлар, цивилизация; сиёсий институтлар (давлат, сиёсий партиялар, ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар). Сиёсат деганда битта предметнинг бирон бир нарсага таъсир қилиши (объект вазифасини бажарадиган ва маълум бир таъсирни идрок этадиган) ҳақидаги аниқ мақсад назарда тушунилади. Сиёсий субъектлар мақсадли сиёсий фаолиятнинг ижтимоий ташувчиси, унинг вакиллари ва бошқарувчиларидир. Шунинг учун тутиш керакки, ижтимоий гуруҳлар ва жамиятга таъсир кўрсатадиган ҳар бир сиёсат объекти бошқа субъектларнинг таъсир объекти сифатида ҳаракат қилиши мумкин.

Сиёсатнинг асосий мавзуси шахс, фуқаро. Жамиятдаги демократик тенденцияларнинг ривожланиши билан шахс ва фуқаронинг муаммоси биринчи ўринга чиқади. Ҳар бир инсон салоҳияти сиёсат субъекти ҳисобланади. Инсон сиёсий билим ва тажрибага эга бўлиши, ўз позициясини ривожлантириши ва сиёсат дунёсига фаол муносабатини аниқлаб олиши керак.

Шахс ўзининг ривожланиши жараёнида аниқ бир жамият аъзоси сифатида ва шахсий фазилатлари туфайли сиёсат субъектига айланади. Фуқаролик жамияти ривожланиб борар экан, сиёсатнинг анъанавий чегараларини "торайтириш" тенденцияси мавжуд, аммо давлат ва жамият соҳаларида сиёсатнинг сифатида талаб ортиб боради.

Назорат саволлари:

1. Замонавий ижтимоий билимлар ва ижтимоий ҳаёт тизимида сиёсатшуносликнинг ўрни ва роли қандай?
2. Сиёсатшуносликнинг асосий функцияларига нималар киради? Сиёсатшунослик қайси фанлар билан чамбарчас боғлиқ?
3. Сиёсатшунослик объектини текширишда қандай усуллардан фойдаланади?
4. Сиёсатшунослик модулини ўрганишнинг аҳамияти нимадан иборат?
5. Сиёсатшунослик модулини ўрганишнинг методологик асосларини тушунтириб беринг.

2. Сиёсий ҳокимият: унинг моҳияти, манбалари ва фаолиятининг механизмлари

Режа:

1. Сиёсий ҳокимият

2. Сиёсий ҳокимиятнинг хусусиятлари

3. Фуқаролик жамияти ва сиёсий ҳокимият

Таянч тушунчалар: Сиёсий ҳокимият, партия, ҳокимият механизмлари, тоталитаризм, сиёсий режим, демократия.

1. Сиёсий ҳокимият

Ҳокимият сиёсатнинг ўзагидир ва шу нуқтаи назардан ҳар доим эътиборни жалб қилиб келган. Хўш, назария нуқтаи назаридан сиёсат ва ҳокимият нима? "Куч" атамаси жуда сермазмун тушунча бўлиб ҳисобланади. Табиатшунослар табиат ҳақида, иқтисодчилар – иқтисодий ҳокимият ҳақида, файласуфлар – жамиятнинг объектив қонунларининг кучи ҳақида, ҳуқуқшунослар – давлат ҳокимияти ҳақида, психологлар-инсоннинг ўз устидан ўзининг кучи ҳақида, ўқитувчилар ўқувчилар, талабалар устидан назорати ҳақида ва ҳоказо фикрлар мавжуд.

Н. Макиавелли давлат сифатида сиёсий ҳокимиятнинг моҳияти ва ижтимоий табиатини кўрсатиб берди. Унинг фикрича, таҳлилнинг асосий предмети-ҳукуматнинг ўз субъектларига буйруқ бера олиши реал қобилятидир. Бу давлат сиёсатининг мақсади ҳар қандай йўл билан ҳокимиятни кучайтиришдир. Ҳокимиятнинг қуроли унинг асоси қонун, қонун бўлганда ҳам яхши қонунлар ва яхши армиядир. Куч-одамларнинг эҳтиросларини жиловлай олади ва уларнинг фуқаролик фазилатларини ўстиради. Ньютон, Макиавелли давлат ҳокимияти бир синф ёки бошқа синф

қўлида бўлмаслиги керак, лекин давлатни ташкил этувчи барча ижтимоий элементларни бирлаштириши керак, деб ҳисоблашган.

Инглиз файласуфи Т.Гоббс жамиятда сиёсий ҳокимиятнинг устуворлигини таъкидлаб, унинг роли ҳақида ўзининг қарашларини ишлаб чиқди. Ҳокимият-фуқароларнинг хоҳиш-иродасини ягона иродага бирлаштиришдир. Унинг шакллари қандай бўлиши мумкин бўлса, чексиз, мутлақдир. Куч одамларни кўрқувда сақлайди, ўз ҳаракатларини умумий яхшиликка йўналтиради. Қувват кучдир. Кучи йўқнинг қуввати йўқ.

Сиёсий ҳокимият муаммоси замонавий назарийчилар томонидан етакчи деб эътироф этилади. Немис файласуфи М. Вебер томонидан билдирилган фикрга кўра ҳокимият мазмунини талқин қилишда ҳокимият-бу ички зўравонликка асосланган одамлар устидан ҳукмронлик муносабатдир. Сиёсатнинг асосий воситаси зўравонликдир. Сиёсат "ҳокимиятда иштирок этиш ёки ҳокимият тақсимолига таъсир этиш истагини билдиради."

М. Вебер кучнинг моҳиятини биринчи бўлиб ўз иродасини амалга ошириш имконияти сифатида очиб берди. Фалсафий ёндашув нуқтаи назаридан ҳокимият-бу турли воситалар-қонун, ҳокимият, ирода, мажбурлаш орқали кишиларнинг тақдири, хатти-ҳаракати ёки фаолиятига ҳал қилувчи таъсир кўрсатиш, кимнидир ёки ниманидир тасарруф этиш қобилияти, ҳуқуқи ёки имкониятидир. Сиёсат ижтимоий муносабатлар шакли сифатида ҳокимиятда ўз ифодасини топади. Жамият тараққиёти билан сиёсий муносабатлар ижтимоий муносабатларга тобора сингиб боради ва мажбурлаш кучи ҳокимият кучи билан алмаштирилади.

Сиёсатнинг субъекти ҳамма вақт ҳам куч бўлавермайди, балки фақат жамоатчилик маъносидаги кучдир. Зотан Арасту полисдаги сиёсий раҳбар ҳокимиятини хўжайиннинг қуллар устидан, эрнинг хотин устидан, ота-онанинг фарзандлар устидан ҳокимияти каби бошқа ҳокимият шаклларига ажратишга интиланган. Сиёсат, биринчи навбатда, давлат ҳокимиятини эгаллаш ва сақлаб қолиш истаги, уларни бошқариш учун жамоаларни ташкил этишга интилишдир. Ҳокимият жамият ҳаётида сиёсий тизимларни таҳлил

қилишда асосий мазмунга эга бўлиб, бу атама иқтисодий тизимларда молиявий муносабатларнинг тутган ўрнини эгаллайди. Шундай қилиб, ҳокимият масаласи сиёсатшуносликда асосий масала ҳисобланади. Шу боис ҳам ҳокимиятнинг энг асосий кўриниши сиёсий ҳокимият сифатида эътироф этилади. Сиёсий ҳокимият-сиёсат субъектларининг сиёсатда мавжуд бўлган қарашларини ҳар қандай таъсирлар ва воситаларни қўллаш асосида рўёбга чиқаришнинг ўзига хос шакли сифатида эътироф этилади. Демак сиёсий ҳокимият мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлаб қолмасдан, давлатнинг фаолиятини унинг фуқаролар билан муносабатларини тартибга солиб боришга хизмат қилади. Ҳозирги замон сиёсатшунослигида ҳокимият талқинига қуйидаги ёндашувлар мавжуд: биологик, антропологик, психологик, фалсафий ва социологик.

Биологик ёндашувга кўра, куч фақат инсонга хос эмас, балки инсон ва ҳайвон учун умумий бўлган биологик тузилманинг шарт-шароитлари ва илдизларига эга кучнинг асоси биологик мавжудот сифатида инсон табиатида мавжудлик.

Антропологик ёндашув биологик ёндашувга бирмунча ўхшаш, лекин шу билан бирга ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Шундай қилиб, биологик ёндашув тарафдорлари барча тирик мавжудотларга сиёсий ҳокимият тушунчасини кенгайтириш бўлса, антропологик ёндашув тарафдорлари-олдиндан синф шу жумладан, барча ижтимоий, сиёсий ҳокимият тушунчасини кенгайтиришни ўз ичига олади. Антропологлар ҳокимият ва ҳокимиятга асосланган барча ҳаракатларни сиёсат деб эълон қиладилар. Шу асосда ҳар қандай жамиятда сиёсий ҳокимиятнинг мавжудлиги ҳақида гапиришни қонуний деб ҳисоблайдилар. Уларда сиёсий ҳокимиятни етакчилари раҳбар, кенгаш ва оқсоқоллар, деб даъво қиладилар. Антропологлар ҳам оилага сиёсий ҳокимиятни асоси сифатида қарашади.

Психологик ёндашув. Бу ерда ҳокимият асосан шахсининг субъектив инъикоси нуқтаи назаридан кўриб чиқилади. Ҳокимият-ижтимоий ва психологик ҳодиса бўлиб, ижтимоий ҳодиса сифатида инсон ғоялари ва

интилишларидан мустақил равишда объектив қонунларга бўйсунди, натижада ижтимоий ривожланиш жараёни юзага келади, бунда иқтисодий ривожланиш ҳал қилувчи рол ўйнайди. Психологик ҳодиса сифатида у шахснинг ҳислари ва тажрибалари соҳасида мавжуд бўлиб, одамларнинг бутун ҳаёти давомида шаклланган мураккаб жарёнларга боғлиқ.

Социологик ёндашувнинг моҳияти бир гуруҳнинг бошқа гуруҳга нисбатан сиёсий ҳокимиятни амалга оширишга қаратилганлигидир.

Фалсафий ёндашув нуқтаи назаридан ҳокимият субъектининг (шахс, партия, давлат ва бошқалар) қобилиятини, ўзига хос иродасини амалга ошириш, одамларга ҳокимият, ҳуқуқ, зўравонлик ва бошқа воситалар орқали таъсир кўрсатиш. Фалсафий ёндашув доирасида ҳокимиятни амалга оширишнинг асосий усуллари:

1. Ҳокимият-ижтимоий категория бўлиб, у кишилар ўртасидаги мустаҳкам иродавий муносабати;
2. Давлат ҳокимиятининг келиб чиқиши унинг жамият ҳаётида, иқтисодий муносабатлар тизимида тутган ўрни;
3. Сиёсий ҳокимият-давлат ҳокимиятининг алоҳида тури бўлиб, унинг муҳим элементларидан бири эканлиги;
4. Сиёсий ҳокимиятнинг моҳияти муайян синф ёки ижтимоий гуруҳнинг ҳукмрон иродаси билан шаклланганлиги;
5. Сиёсий ҳокимиятнинг ўзагини давлат ҳокимияти ташкил этиши.

2. Сиёсий ҳокимиятнинг хусусиятлари

Сиёсий ҳокимият жамиятда ижтимоий муносабатларнинг зарурий ифода шакли сифатида вужудга келади ва ўрнатилади. Сиёсий ҳокимият ўз моҳиятига кўра ҳокимият субъекти ва объекти ўртасидаги муносабатларни ўз ичига олади.

Сиёсий ҳокимият мажбурлаш билан боғлиқ. Бирок, у фақат мажбурлаш билан, ҳатто ундан ҳам кўпроқ жисмоний зўравонлик билан амалга оширилиши мумкин эмас. Мажбурлаш жамоатчилик муносабатларини

тартибга солиш усули, жамиятни бошқаришнинг энг муҳим омили бўлиб хизмат қилади. Ҳокимиятнинг асосий хусусияти халқнинг ижтимоий ҳаётини бошқаришдир. Сиёсий ҳокимият турли шаклларда мавжуд бўлиб унинг вазифалари: давлат, партия, минтақавий ва бошқалардир. Уларнинг орасида энг ривожланган шакли давлат ҳисобланади. Давлат ҳокимияти-асосан синфий характерга эга бўлган, махсус тартибот аппаратига асосланган, қонунлар чиқариш ва уни бажариш барча учун мажбурий бўлган ҳокимият шаклидир. Барча сиёсий ҳокимият муайян вазифаларга эга. Уларнинг айримларини таъкидлаб ўтамыз:

- Жамиятда муайян ижтимоий гуруҳларнинг ҳукмронлигини таъминлаш;
- Халқ ижтимоий ҳаётини бошқариш;
- Жамиятнинг яхлитлиги ва бирлигини сақлаш.

Ҳуқуқий давлат сиёсий ҳокимият ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари, вазифалари, тенденцияларини кузатиши, уларнинг салбий оқибатлари ва хусусиятларини бартараф этиши шарт. Масалан, мажбурлаш ҳар қандай сиёсий ҳокимиятнинг ўзига хос хусусияти ва функциясидир. Жамият фақат ижобий рағбатлантириш бўйича яъни молиявий тамойили бўйича фаолият кўрсата олмайди. Қонун устуворлигининг вазифаси ижобий рағбатлантириш ва мажбурлаш ўртасидаги чорани қатъий сақлашдан иборат. Бу сиёсат аввало, барқарорликни таъминлаш санъатдир. Давлат ижтимоий ҳаракатлантирувчи кучлар ва ижтимоий манфаатлар ўртасида оқилона мувозанатни ўрнатади. Сиёсатда энг асосийси ҳокимиятни қўлга киритиш эмас, балки ундан давлат ва жамият манфаатлари йўлида оқилона фойдаланиш, янги пайдо бўлган вазифаларни ҳисобга олиш, шу билан қаторда уларни мустаҳкамлашдир. Шунини айтиш керакки, ҳукумат қанчалик муваффақият қозониб борса, шунчалик мустаҳкамланиб боради.

Ҳокимиятнинг асосий таркибий қисмлари унинг субъекти, объекти, воситаси ва жараёни бўлиб, у ҳаракатдаги ҳокимиятнинг барча элементларини белгилаб беради. Субъект ва объект ҳокимиятнинг бевосита асосини ташкил этади. Субъект ҳокимиятнинг фаол тамойилини ўзида

муҳассамлаштиради. У давлат, сиёсий партия, жамоат бирлашмалари, шахс бўлиши мумкин. Жаҳон ҳамжамияти ҳам ҳокимият субъекти бўлиши мумкин.

Объект ҳокимият субъекти кўрсатмаларининг бажарувчиси ҳисобланади. Ҳокимият объектга бўйсунмаслиги мумкин эмас. Сиёсий ҳокимият объектнинг сифати биринчи навбатда аҳолининг сиёсий маданияти билан белгиланади. Манфаатлар, эътиқодлар сиёсий ҳокимиятнинг объекти ва субъектини аниқлашга айланади. Бу ҳолда максимал кучга эришилади ва субъект томонидан объектнинг ҳамроҳи ва ҳимоячиси сифатида қабул қилинади.

Халқ томонидан ҳокимиятнинг фаолиятини ижобий баҳолаш, унинг ҳукмронлик ҳуқуқини тан олиш, ҳокимиятнинг қонунийлиги сифатида белгиланади. Қонуний ҳокимиятни одамлар адолатли деб биладилар. Ҳукуматнинг инқирози ҳукмрон режим мақсадларининг фуқароларнинг асосий қисми манфаатлари билан мос келмаслиги натижасида пайдо бўлади. Ҳокимиятнинг қонунийлиги масаласи сиёсат тарихида турли турлари шаклланган ва фанда ўзининг таърифини топган:

- Қонунийлик: ҳокимият жамият томонидан эътироф этилган бўлиб, давлат конституциявий тамойилларга асосланади, белгиланган ҳуқуқ нормалари билан қонунийлаштирилади;
- Мафкуравий қонунийлик: ҳокимият эълон қилган мафкуравий кадрийатларга ички ишонч туфайли қаралади;
- Анъанавий қонунийлик: ҳокимият қонуний деб тан олинади, чунки у анъанавий онг қоидаларига мувофиқ ишлайди.

3. Фуқаролик жамияти ва сиёсий ҳокимият

Фуқаролик жамияти – бу шундай ижтимоий тузумки, унда қонунлар устуворлиги таъминланади, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари қарор топади, сиёсий партиялар ва институтлар, мафкура ва фикрларнинг хилма-хиллиги таъминланади, инсонга унинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёти шакллари эркин танлаш қафолатланади, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг мавқеи юксак бўлади.

Илмий адабиётларда фуқаролик жамиятида ҳокимият масалаларига оид кенг қамровли фикрлар мавжуд. Шу ўринда фуқаролик жамияти тўғрисидаги тасаввурлар ривожига қисқа назар солайлик. “Фуқаролик жамияти” тушунчаси илк бор Қадимги Греция ва Римда вужудга келган. Фуқаролик жамияти ҳақидаги дастлабки фикрлар Аристотелнинг “Сиёсат” асарида ёритилган. Унинг фикрига кўра, инсоннинг эркин яшаши учун жамиятда қонунлар устувор бўлиши лозим. Шу билан бирга, ана шундай устувор қонунлар адолатли бўлиши ҳам керак. Бу анъанада фуқаролик жамияти ва давлат бир-бирининг ўрнини босадиган атамалар бўлган. Қадимги юнон мутафаккирлари асарлари ва қарашларида сиёсий жамиятнинг энг муҳим соҳаларини: оила, дин, таълим, маданият ва бошқалар қамраб олган. Улар тор маънода бошқарув билан боғлиқ вазифалар сифатида қонунлар ишлаб чиқиш ва қабул қилиш, дипломатия ва бошқаларни ўз ичига олган. Антик ва ўрта асрларда инсон ўзининг иқтисодий, ижтимоий, диний ва бошқа соҳалар билан узвий боғлиқ бўлганлигидан далолатдир. Бу соҳалар ўз навбатида давлат ва сиёсий тизим билан узвий бир бутунликни ташкил этади. Ҳаётнинг барча энг муҳим соҳалари, аслида, давлат, сиёсий тамойил билан йўғрилган бўлади.

Бу ёндашув XVIII асрга қадар деярли ўзгармади. Янги замоннинг таниқли мутафаккирлари Ж.Локк, Ж.Ж. Руссо ва И. Кант "фуқаролик жамияти" ва "давлат" тушунчасини синонимлар сифатида ишлатган. Ж. Ж. Руссо таъкидлаганидек, жамиятнинг барча аъзолари ҳаётига оид фуқаронинг

манфаатларига асосланган ҳукумат тизими қонуний кучга эга. Фуқаролик жамияти ва давлат шу тариқа бирлаштирилди. XVIII асрда аста-секин ўсиб бораётган давлатнинг шахс иродасини эркин ифода этишга ва ўз салоҳиятини рўёбга чиқаришга аралашшига ишончи шаклланди. Аста-секин фуқаролик жамияти ва давлат ўртасида фарқлар кузатила бошланди.

Фуқаролик жамиятининг келиб чиқиши, тарихий тақдири, хусусиятлари, давлат ҳокимияти билан алоқалари масаласи мунозарали бўлиб келмоқда. Бундай ҳолатда фуқаролик жамияти қурилиши бир қатор ваколатларни давлатдан маҳаллий ҳокимият органлари, жамоат тузилмалари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига изчил, босқичма-босқич ўтказишни ўз ичига олади.

Чинакам фуқаролик жамиятини ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари: иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий, жамиятнинг доимий прогрессив ҳаракати олдинга сурилиши таъминланган оптимал мувозанатга эришадиган инсонлар жамоаси деб ҳисоблаш мумкин. Фуқаролик жамияти-бу шахсларнинг бирлашмасидир. Жамиятнинг ҳолати унинг таркибий қисмлари сифатига боғлиқ бўлиб, инсонларнинг ўз иродаларини, интилишларини ва ижтимоий ҳаётдаги ахлоқий фазилатларни ўз ичига олади. Фуқаролик жамиятининг шаклланиши шахс эркинлиги ғоясининг шаклланиши билан узвий боғлиқдир.

Фуқаролик жамияти-ижтимоий мавқеи, диний ва сиёсий қарашлари ёки ирқидан қатъи назар, қонун олдида қонуний жиҳатдан тенг бўлган хусусий мулкдорлар жамоасидир. Фуқаролик жамияти аъзолари қонунда назарда тутилган барча воситалар билан ўз манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳақиқий фуқаролик жамияти пайдо бўлиши ва ташкил топишининг зарурий шарти иқтисодий ва сиёсий ҳокимиятнинг, мулк ва ҳокимиятнинг фарқланишидир. Юксак ривожланган фуқаролик жамияти давлат барқарорлигининг асосидир. Бу Скандинавия мамлакатларига хосдир.

Юксак ривожланган фуқаролик жамиятининг белгилари:

- Индивидуал эркинликнинг асосий шарт-кишилар ихтиёрида бўлган мулкнинг мавжудлиги;
- Жамиятда ривожланган, хилма-хил ижтимоий тузилманинг мавжудлиги, турли гуруҳ ва қатламлар манфаатларининг бойлиги ва хилма-хиллигини акс эттирувчи, ривожланган демократия;
- Жамият аъзоларининг ақлий ва психологик ривожланишининг юқори даражаси, уларнинг мустақил фикрлаш қобилияти. Аҳолининг ҳуқуқий ҳавфсизлиги.

Фуқаролик жамияти ривожланган мамлакатларда одамлар камдан-кам ҳолларда ўз давлатларига мурожаат қиладилар. Ва, аксинча, фуқаролик жамияти етарли даражада ривожланмаган мамлакатларда одамлар доимо давлатга мурожаат қилишга мажбур бўладилар: Масалан, бирор нарсани тартибга солишда, бирор нарсага рухсат беришда, бирор нарсани тақиқлашда, иш ва яшаш жойини тартибга солишда, туристик ва илмий саёҳатларни амалга оширишда ва бошқаларда.

Фуқаролик жамиятини фаоллаштиришда давлатнинг асосий вазифаси-стратегияни ишлаб чиқиш, ривожланишнинг асосий устувор йўналишларини белгилаш ва амалга ошириш, фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ҳаётнинг барча соҳаларини демократлаштириш, чегараларни ҳимоя қилиш ва ички тартибни таъминлашдан иборат. Шу билан бирга, фуқаролар ва давлат бир-бири билан ҳуқуқ ва мажбуриятлар бўйича ўзаро боғлиқдир. Фуқаролар суд қарорисиз ҳуқуқ ва эркинликларидан маҳрум этилиши ёки чекланиши мумкин эмас. Шу билан бирга, фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириши бошқа фуқароларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатларига зид келмаслиги керак

Фуқаролик жамияти ҳақида сўз юритар эканмиз, унинг жамиятнинг сиёсий ҳаёти билан ўзаро муносабатларини қайд этиш лозим. Ўзаро таъсир натижасида фуқаролик жамияти сиёсий ҳуқуқий жамиятни ташкил этади. Инсон ҳуқуқлари сиёсий, иқтисодий ва шахсий ҳаётнинг барча соҳаларида ҳимоя қилиниши таъминланганлиги билан аҳамиятлидир.

Фуқаролик жамияти ва сиёсий ҳокимиятнинг асосий тамойиллари куйидагилардан иборат: ижтимоий ва сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларида қонун устуворлигини таъминланганлиги; давлат ва унинг органлари фаолияти қонунлар билан боғлиқлиги; шахсий эркинлик, ҳуқуқ ва манфаатларнинг дахлсизлиги; давлат ва шахснинг ўзаро жавобгарлиги; қонунлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларни амалга ошириш устидан назорат ва назорат қилишнинг самарали шакллари ва шакллари мавжудлиги. Мамлакатимизда фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг асосий концептуал тамойиллари Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И. А. Каримов асарларида ишлаб чиқилган. Уларда “Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари” Концепциясининг мазмун-моҳияти кўрсатиб берилган. Мамлакатимизда кейинги йилларда бу борада Президентимиз Шавкат Мирзиёев томонидан Фуқаролик жамияти институтларининг ролини тубдан ошириш мақсадида бир қатор муҳим ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларининг таъминланишини амалда кенг ва тўла рўёбга чиқариш мақсадида ташкил этилган ва шу йўлда фаолият юритаётган Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Мажлис вакили (Омбудсман), Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ, “Ижтимоий фикр” жамоатчилик маркази, Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти каби бир қатор миллий институтлар ва ташкилотлар қаторида фуқаролик жамияти институтларининг янада кенгроқ таркибини яратиш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Мамлакатимизда Ўзбекистон Ёшлар Иттифоқи, Ўзбекистон хотин-қизлар кўмитаси, “Соғлом авлод учун” ва “Нуроний” жамғармалари, “Ижод” фонди, Нодавлат нотижорат ташкилотлар миллий ассоциацияси ва бошқа жамоат ташкилотлари самарали фаолият юритмоқда. Чунки моҳият эътибори билан фуқаролик жамияти давлатни ва унинг органлари фаолиятини назорат қилади. Бу борада давлатнинг ҳам, жамоатчиликнинг ҳам фаоллиги зарур. **Мамлакатимиз раҳбарининг 2020 йилнинг 24 январь куни Олий Мажлисга Мурожаатномаларида илгари сурган таклифлари ана шундай заруриятнинг давлат томонидан амалга**

оширилаётган ҳаётий ифодаларидан бирidir. Президентимиз мазкур Мурожаатномаларида қуйидаги фикрларни билдириб ўтдилар: “Нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари бугунги кунда аҳолини ўйлантираётган муаммоларга давлат идоралари эътиборини қаратиб, ўзларининг асосланган таклифларини бериб боришлари мақсадга мувофиқ бўлади. Бунинг учун мамлакат ва ҳудудлар даражасида нодавлат нотижорат ташкилотлари билан ижтимоий шерикликни кенг йўлга қўйиб, грантлар ва ижтимоий буюртмаларни кўпайтиришимиз керак. Вазирлик ва идоралар ҳам бир четда томошабин бўлиб ўтирмасдан, бундай ижтимоий ҳамкорлик ишларини кенгайтириши лозим.

Шунинг учун Олий Мажлис ҳузуридаги Нодавлат нотижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамоат фондининг фаолиятини такомиллаштириш даркор. Мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётига оид ва жамоатчиликда алоҳида қизиқиш уйғотадиган ўта муҳим масалаларга доир қарорларни қабул қилишда жамоатчилик билан маслаҳатлар, жамоатчилик эшитувларини ўтказиш мажбурийлигини аниқ белгилаш керак. Жамоатчилик маъқул деса – маъқул, номаъқул деса – номаъқул бўлади. Жамоатчилик назоратини янада кучайтириш, давлат ва жамият ўртасида ўзаро яқин ҳамкорлик ўрнатиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Жамоатчилик палатасини ташкил этишни таклиф қиламан. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Барқарор ривожланиш мақсадларини бажаришда парламент, ҳукумат ва фуқаролик жамияти институтларининг амалий ҳамкорлигини йўлга қўйиш, бу масала бўйича мунтазам равишда парламент ва жамоатчилик эшитувларини ташкил этиш лозим”.

Мамлакатимизда “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги Қонуннинг 2014 йилда қабул қилиниши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ушбу қонунда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастурларини амалга ошириш, гуманитар

муаммоларни ҳал этиш, мамлакатимиз аҳолиси турли катламларининг ҳуқук ва эркинликлари, манфаатларини ҳимоя қилишда нодавлат нотижорат ташкилотларининг давлат тузилмалари билан ўзаро муносабатларидаги аниқ чегараларни белгилаш ва ташкилий-ҳуқуқий механизмларни такомиллаштириш каби масалалар бўйича ҳуқуқий нормаларнинг мавжудлиги аҳамиятга моликдир. Ушбу қонуннинг қабул қилиниши жамоавий меҳнат низоларини ҳал этишга ҳисса қўшади, ижтимоий барқарорликни таъминлашга кўмаклашади, ходимларнинг меҳнатга доир ҳуқуқларининг самарали кафолатланишига хизмат қилади. Ўзбекистон Республикасида 2018 йилнинг 12 апрелида **“Жамоатчилик назорати тўғрисида”** ги Қонуннинг қабул қилиниши ҳам фуқаролик жамияти институтларининг ролини янада юксалтиришга қаратилганлиги билан аҳамиятга моликдир. Бу қонуннинг мақсади давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан қонун ҳужжатларининг ижро этилиши устидан фуқаролик жамияти институтларининг назоратини амалга оширишнинг тизимли ва самарали ҳуқуқий механизмини яратишга эътибор қаратилиб, қонунда қуйидагилар белгилаб берилди:

- жамоатчилик назоратининг турлари;
- жамоатчилик назоратининг шакллари;
- жамоатчилик назоратининг субъектлари;
- жамоатчилик назоратининг предмети;
- жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг ҳуқуқий механизмлари;
- мазкур соҳада амалдаги қонун ҳужжатларини ижро этмагани учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлиги шартлари ва бошқалар.

Фуқаролик жамияти асосларини яратиш билан бевосита боғлиқ бўлган масалалардан бири – инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг самарали таъминланиши масаласидир. Шу муносабат билан **Инсон ҳуқуқлари соҳасида миллий ҳаракат дастури** долзарб аҳамиятга эга. Энг аввало, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат органларига ўз зиммаларига

юклатилган вазифаларига алоҳида масъулият билан ёндашиши билан бирга бу вазифанинг қандай тарзда назоратга олиниши муҳимдир. Бунда тегишли органларнинг инсон ҳуқуқлари соҳасида ҳимояни қанчалик йўлга қўйганини аниқлаш мақсадида жамоатчилик мониторингининг амалга оширилиши муҳим аҳамият касб этади. **Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига** жамият ва давлат қурилиши, ҳудудларда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг турли соҳаларида нодавлат нотижорат ташкилотлари ҳуқуқларини белгилаб берган қонун ҳужжатлари талабларини бузганлик учун давлат органлари мансабдор шахсларининг жавобгарлигини кучайтиришни назарда тутувчи тегишли нормалар киритилиши фуқаролик жамияти барпо этилишининг асоси бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз.

Замонавий сиёсатшуносликда фуқаролик ва сиёсий ҳокимиятнинг концептуал моделлари ишлаб чиқилган. Замонавий жамиятни сиёсий модернизациялаш тушунчаси аввалги даврлар тажрибасини ўзлаштирган фуқаролик-сиёсий тизим моделини ишлаб чиқиш йўлидаги дастлабки уринишлардан бири эди. Бу назария, биринчи навбатда, Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги мамлакатларнинг ривожланишига таъсир кўрсатишни кўзда тутди.

Сиёсий модернизация назарияси тарафдорларининг асосий ғоялари қуйидагилардан иборат:

- Демократия ва фуқаролик жамиятига йўл - иқтисодий ва ижтимоий тузилмаларни тўла ривожлантириш орқали амалга оширилади. Бундай ривожланишнинг идеал модели АҚШ сиёсий тизими ҳисобланади; Замонавий демократик давлатнинг моделини америкалик олим Р.Даль *полиархия* деб номлаган.
- Моделнинг энг характерли хусусиятлари юқори даражадаги урбанизация, саводхонлик, аҳоли жон бошига юқори даромад ва жамият аъзоларини ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий соҳаларга кенг жалб қилинишидир.

Меритократия назарияси (фр. дан лаёқат) Кенгашни алоҳида лаёқатли ва қобилиятли шахслар ёрдамида, малакали мутахассислар, технократлар, зиёлилар ёрдамида бошқаришни ўз ичига олади. Бу назарияга кўра, ижтимоий тараққиёт даражаси сиёсий куч ва ақл уйғунлиги ўлчовига боғлиқ бўлади. Демак, ўз тараққиётида муваффақият қозонишни истаган жамият ўз олдига инсон салоҳиятини рўёбга чиқаришни мақсад қилиши керак. Меритократиянинг мақсади, бир томондан, ижтимоий ҳаётга интеллектуал оқимни олиб кириш, иккинчи томондан эса-шахснинг табиий имкониятларини очиб беришга кўмаклашишдир.

Меритократия модели сиёсий ва ижтимоий кадрларнинг адолатсиз тақсимланишига қарши қаратилган. Бу модель меритократик адолат принципини ўзида мужассамлаштириши керак (ҳар бири ўзининг моҳиятига кўра). Жаҳон жамият назариясининг моҳияти шундан иборатки, замонамизнинг барча жаҳон муаммоларини ҳал этишга фақат умумий сиёсий ҳаётни максимал даражада байналмилаллаштириш йўли билан, қайта қуриш ёки янги халқаро ташкилотлар тузиш йўли билан эришиш мумкин.

Назорат саволлари:

1. Сиёсий ҳокимиятнинг қандай шакллари демократик тамойилларга зид ҳисобланади?
2. Якка партиявий ҳамда кўппартиявий тизимларнинг асосий фарқи нимада?
3. Сиёсий ҳокимиятнинг концептуал умумбашарият учун тўғри келадиган моделлари қаторига қайсилар киради?
4. Ж.Локк ва Ш.Монтескьёларнинг ҳокимиятни бўлиш тамойиллари нималарга асосланган эди?

3. Сиёсий тизим ва унинг турлари. Ўзбекистоннинг сиёсий тизими

Режа:

- 1. Сиёсий тизим**
- 2. Давлат асосий сиёсий институт сифатида**
- 3. Мустақиллик ва Ўзбекистонда сиёсий жараёнлар**
- 4. Давлат бошқарув шакллари**
- 5. Сиёсий идора этиш усуллари (сиёсий режим)**

Таянч тушунчалар: Сиёсий тизим, сиёсий институт, республика, монархия, ижтимоий тизим, сиёсий меъёр, сиёсий жараёнлар.

1. Сиёсий тизим

Замонавий сиёсатшуносликда сиёсатнинг тизим таҳлили муҳим ўрин тутади. Жамиятнинг сиёсий ҳаётини ўзига хос қонуниятлари ва ривожланишнинг ўзига хос хусусиятларини узвий тизим сифатида ўрганиш муҳим масалалардан бўлиб ҳисобланади. Бу қонуниятларни билиш сиёсатни чуқур тушуниш имконини беради, жамиятни бошқаришни такомиллаштириш, унинг ривожланишини прогноз қилиш учун зарур назарий асос яратади.

Сиёсатда тизим ёндашувининг моҳияти ва аҳамияти сиёсатнинг яхлит тизим соҳаси сифатида тушунча ҳосил қилиш имконини беради, унинг атроф-муҳит билан ўзаро алоқаларининг турли йўллари таҳлил қилиш имкониятини очиши билан ифодаланади. Сиёсий тизимга қуйидагича таъриф беришимиз мумкин. Сиёсий тизим - сиёсий субъектларнинг ўзаро таъсирининг ўзига хос тарихий шакли бўлиб, улар ўртасидаги сиёсий муносабатларнинг муайян мажмуига уюшади, муайян чегаралар доирасида сиёсий фаолиятни куч билан ташкил этади, шакллантиради ва қамраб олади.

Сиёсий тизим жамиятнинг мақсад ва муддаоларини белгилаб, унинг барча ресурсларини амалга оширишга қаратади.

Сиёсий тизим жамиятда сиёсат, ҳокимият ва бошқарувни шакллантириш ҳамда амалда рўёбга чиқариш билан боғлиқ муносабатлар, ҳаракатлар, ташкилотлар йиғиндисидан иборат... Демак, сиёсий тизим деганда сиёсий ҳокимиятни шакллантирувчи ва амалга оширувчи воситалари бўлган давлат ташкилотлари ва муносабатлар йиғиндиси тушунилади. (Одилқориев Х. Т., Раззоқов Д. Х. Сиёсатшунослик, Т., 2009. 119 б.).

Жамиятнинг сиёсий тизими муайян жамиятнинг сиёсий, ижтимоий, ҳуқуқий, мафкуравий, маданий меъёрлари, тарихий анъаналари ва сиёсий режим қонунларига бўйсунадиган сиёсий институтлар, сиёсий муносабатлар, жараёнлар мажмуини ташкил этади. Ҳозирги кунда дунёнинг кўплаб мамлакатларида мавжуд бўлган турли ижтимоий тизимлар, биринчи навбатда, уларнинг ўзига хос сиёсий тузилмаларининг хусусиялари билан фарқланади.

Сиёсий тизим жамиятнинг барча элементларининг интеграциялашувини таъминлайди. Сиёсий институтларни (давлат, сиёсий партиялар, ташкилотлар ва ҳаракатларни), ижтимоий гуруҳлар, миллий-этник ва бошқа шахслар билан қонунлар, анъаналар ва сиёсий мулоқот тизими орқали боғлайди, кишилар сиёсий фаолиятининг асосий йўналишларини, сиёсий жараёнларни ривожлантиришни назорат қилади.

Сиёсий тизимлар назарияси сиёсат фанида асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Сиёсий тизимни таҳлил қилиш сиёсатнинг ўзаро боғлиқ таркибий қисмларини ижтимоий воқелик сифатида аниқ очиб бериш имконини беради. Сиёсий тизимни ўрганиш сиёсий ҳаётнинг турли томонларини назарий жиҳатдан кўриб чиқишдан тортиб эмпирик социологик тадқиқотлар йўналишида тушунча ва хусусиятларни ишлаб чиқишгача бўлган жараёнларни таъминлайди. Сиёсий тизимлар назариясининг ривожланиши бошқарув кадрларини тайёрлаш учун катта методологик ва амалий аҳамиятга эга, чунки уларни мавжуд муаммоларни

тушунишга илмий ёндашувлар билан таъминлайди. Сиёсий тизимнинг марказини давлат ташкил этади. Давлат сиёсатни шакллантирадиган уни амалга оширадиган ҳамда ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий муносабатларни бошқарувчи ташкилий тузилма сифатида эътироф этилади. Давлат сиёсий тизим элементларини мувофиқлаштириб боради. Шунингдек, давлат сиёсий партияларнинг, жамоат бирлашмаларининг фаолиятини ўз ҳимоясига олади ва қўллаб-қувватлаб боради.

Сиёсий тизим жамиятни синфларга бўлиш ва давлатнинг пайдо бўлиши жараёнида вужудга келади. Давлат томонидан ташкил этилган жамиятнинг ривожланиши жараёнида сиёсий тизим янада мураккаб ва кенг миқёс касб этади. Шунинг учун ҳам унинг тузилиши ва фаолият механизми доимо аниқ тарихий хусусиятга эга бўлиб, жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, маънавий-ахлоқий ривожланиш даражаси ҳамда халқаро, географик ва бошқа қатор омиллар билан белгиланади.

Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритгач, амалда ўз давлат бошқаруви тизимини ишлаб чиқди. Давлатимизда 2005 йилдан буён амал қилиб келаётган икки палатали Парламентнинг қонун чиқарувчи палатаси, маҳаллий вакиллик органлари - Кенгашлар, Президент сайланади. Ўзбекистон Республикаси сиёсий тизимининг моҳияти – халқ ҳокимиятчилигининг амалга оширилиши, ҳокимиятнинг халқ манфаатларига бўйсундирилганлигида ифодаланади. Ўзбекистон Республикасининг сиёсий тизимининг асосий вазифаси Ўзбекистонда давлат мустақиллигини мустаҳкамлаш, демократик принципларни қарор топтириш, инсон манфаатларини рўёбга чиқариш, инсон ҳуқуқларини таъминлаш каби демократик тамойилларга асосланган. Бу тизим ва ундаги ҳар бир куч тузилмаси ўз вазифаларини аниқ бажариши ва ягона пировард мақсад - халқнинг иродаси ва умидларини рўёбга чиқариш йўлида самарали ишлаши керак. Ушбу тизимнинг самарали ишлаши учун қуйидагилар муҳим аҳамият касб этади:

- биринчидан, давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш ҳамда илғор демократик мамлакатларнинг тажрибасини атрофлича ўрганиб бориш. Бу узлуксиз жараён ҳисобланади;

- иккинчидан, замонавий мустақил фикрловчи, профессионал кадрлар тизимини шакллантириш;

- учинчидан, жамоатчилик назоратини кучайтириш унинг механизмларини такомиллаштириш;

- тўртинчидан Парламент назоратини кучайтириш, унинг самарали фаолият кўрсатишини таъминлаш;

- бешинчидан депутатларнинг халқчил қонунлар қабул қилишдаги ташаббускорлиги ва қонун ижодкорлигини янада ошириш.

Жамиятнинг сиёсий тизими бир қатор таркибий элементлардан яъни қуйидаги тизимлардан иборат: институционал (давлат, сиёсий партиялар ва ижтимоий гуруҳларидан иборат); тартибга солувчи (қундалик ҳаётда одамларнинг хатти-ҳаракатларини белгилайдиган ҳар қандай қоидалар билан шаклланади, яъни талабларни қабул қилиш жараёнида иштирок этиш, бу талабларни сиёсий қарорларга айлантиришда); коммуникатив (сиёсий тизим институтлари ўртасидаги алоқалар), бу кичик тизим элементларига ҳукумат ва оммавий ахборот воситаларига ахборот узатиш каналлари; сиёсий иштирокнинг ғоявий (сиёсий онг), сиёсий ва маданий тизимлари.

Жамиятнинг сиёсий тизимини қуйидаги таркибида ажратиб кўрсатиш мумкин:

- Сиёсий ташкилотлар (институтлар);
- Сиёсий меъёрлар;
- Сиёсий муносабатлар;
- Сиёсий онг;
- Сиёсий маданият;
- Сиёсий мулоқот;
- Сиёсий иштирок.

Сиёсий тизимнинг тузилишини аниқроқ тасаввур қилиш учун унинг ҳар бир таркибий қисмини алоҳида кўриб чиқиш муҳим роль ўйнайди. Сиёсий тизимнинг энг фаол ва ўсиб боровчи соҳаси унинг сиёсий ташкилоти саналади. Сиёсий фаолиятнинг ҳар қандай тури уюшган шаклларда - ягона мақсадга бўйсундирилган ва шу жамоада қабул қилинган муайян қоидалар, нормалар билан тартибга солинган биргаликдаги ҳаракатлар орқали амалга оширилади.

Жамиятнинг сиёсий ташкилоти - бу моддий асосни, сиёсий тизимнинг бутун асоси, унинг муайян вазифаларни бажарувчи ҳокимият - бошқарув тузилмалари доирасини ташкил этувчи аниқ ташкилот ва муассасалар мажмуидир. Уларнинг ўзаро муносабатлари натижасида жамиятда сиёсий ҳокимият амалга оширилади. Сиёсий ташкилотга қуйидагилар киради: давлат, партиялар, оммавий ижтимоий ташкилотлар ва ҳаракатлар, оммавий ахборот воситалари ва диний ташкилотлар. Давлат ва партия аслида сиёсий ташкилотлардир, яъни улар бевосита ва бевосита сиёсий ҳокимиятни тўла – тўқис амалга оширадilar ва унга интиладilar, ҳокимият учун курашадilar - бу уларнинг фаолиятида энг асосий функцияси ҳисобланади. Сиёсий ҳокимиятни амалга оширишда нодавлат ташкилотлар деярли иштирок этмайди. Уларни сиёсийлаштириш жараёни мамлакат ҳаётининг маълум босқичларида содир бўлади.

Сиёсий муносабатлар - жамиятда сиёсий ҳокимиятни эгаллаш ва амалга ошириш борасида ривожланадиган муносабатлардир. Сиёсий муносабатлар сиёсий тизим элементлари ўртасидаги вертикал ва горизонтал муносабатларнинг таркибий асоси ҳисобланади;

Сиёсий тамойиллар ва меъёрлар ҳам сиёсий тизимнинг ажралмас қисми бўлиб, мавжуд сиёсий тизим доирасидаги сиёсий муносабатларни тартибга солади. Сиёсий режимлар бир-биридан фарқ қиладиган даражада (масалан, авторитаризм ва демократия), тегишли сиёсий тузумнинг фаолият кўрсатишига асос бўлган тамойиллар ва меъёрлар ҳам фарқланади.

Сиёсий тамойил ва меъёрлар - Конституциялар, қонунлар ва кодексларда мустаҳкамланган. Улар сиёсий муносабатларни тартибга солиб, уларга катта динамика беради.

Сиёсий онг сиёсатни амалга ошириш қонунлари ва механизмлари ҳақида билим беради, инсоннинг атроф-муҳит ва сиёсий ҳаётга муносабатини шакллантиради, давлат сиёсатининг мақсадлари ва мазмунини тушунишга ёрдам беради, сиёсий тизимнинг бошқа барча қисмларини яратиш ва кўпайтириш жараёнини бошқаради

Жамиятдаги *сиёсий маданият* мавжуд сиёсий тизимни қўллаб-қувватлаш вазифасини ўтайди, аҳолининг барча табақалари бирлигини (ёки ажралишини) таъминлайди, шу билан ҳукуматни қўллаб-қувватлаш учун кенг ижтимоий база яратади ёки аксинча. Сиёсий маданият, шунингдек, ривожланиш ва тизимга кўйиладиган талабларни кадр-қимматини белгилайди. Сиёсий мулоқот тузилмалари тегишли ахборотни тарқатиш;

Сиёсий иштирок фуқаролардан сиёсий тизимни ёки унга муҳолифатни қўллаб-қувватлашнинг тегишли даражасини ифодалайди. Сиёсий тизимнинг моҳияти унинг барча таркибий қисмлари ва фаолият кўрсатиш хусусиятларини ўрганишда энг тўлиқ тушунилади ва очиб берилади. Умумий маънода улар қуйидагилар. Сиёсий тизимда жамият ҳолати, жумладан, унинг мавжудлигининг иқтисодий асослари, ижтимоий ва миллий тузилиши, демографик ва экологик жараёнлар, аҳолининг таълим даражаси, жамоатчилик онгининг ҳолати, маънавий-мафкуравий ҳаёт ва халқаро вазият акс этади. Шундай қилиб, сиёсий тизим моҳияти ва тушунчасининг таҳлили қуйидаги хулосаларга олиб келади:

- Сиёсий тизимнинг фаолияти хусусий ва ижтимоий ҳаёт ўртасидаги фарқларга асосланади. Шунинг учун сиёсий тизимнинг асосий вазифаси кишилар фаолияти ва хулқ-атворини тартибга солишдан иборат;
- Сиёсий тизимларда, табиатдан қатъий назар, ҳокимиятнинг ўз элементлари орасида тенгсиз тақсимланиши мавжуд бўлиб, ҳокимият уюшган озчилик қўлида тўпланган;

- Сиёсий тизим аъзолари турли ёки қарама-қарши мақсадларни кўзлашлари мумкин, бу эса ички низолар манбаи ҳисобланади. Бу можаролар розилик ёки зўравонлик орқали ҳал қилиниши мумкин;
- Сиёсий элиталар легитимликка (уларнинг халқ, жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинishiга) интиладилар, бунинг учун ўз мавқеини оқлайдиган мафкуралар яратадилар ва тарқатадилар. Ҳукмрон элита алоҳида ижтимоий гуруҳлар ва шахсларнинг хусусий манфаатларидан ажратиб, бутун жамият манфаатларини ифодалашга ҳаракат қилади;
- Ҳар бир сиёсий тизимнинг фаолияти бошқа сиёсий тизимлар билан муайян муносабатларнинг мавжудлиги билан белгиланади.

Замонавий сиёсатшуносликда сиёсий тизим фаолиятини таҳлил қилиш таҳлилий модел асосида амалга оширилади. Сиёсатшунослар сиёсий тизимларнинг фаолиятини тасаввур қилиш ва тушуниш имконини берувчи бир қанча моделларни ишлаб чиқдилар. Сиёсий тизимлар назарияси етакчилари америкалик сиёсатшунослар Д. Истон ва Г. Альмондларнинг қаршларини кўриб чиқамиз.

Д. Истон "Сиёсий тизим" (1953), "Сиёсий таҳлил чегараси" (1965), "Сиёсий ҳаётнинг тизим таҳлили" (1965) асарларида ҳар қандай мамлакатнинг ҳар қандай сиёсий тизимини таҳлил қилиш асослари, шунингдек, ушбу тизимни ташкил этувчи қуйи тизимлар фаолияти баён этилган.

Д. Истон сиёсий тизимни қадриятлар (моддий ва маънавий) жамиятда авторитар тарзда тақсимланган ва шу асосда унинг аъзолари ўртасидаги зиддиятларнинг олдини олган ўзаро таъсир сифатида белгилайди. Ўз асарларида сиёсий тизимнинг икки функциясини белгилайди. Биринчидан, сиёсий тизим жамиятда қадриятларни тақсимлай олиши керак. Иккинчидан, сиёсий тизим фуқароларни бу тарқатмани мажбурий қабул қилишга кўндириши керак.

Д. Истон сиёсий тизимнинг моделига кўра, сиёсий тизимлар "кириш" (тизимни нима озиқлантиради), механизмлар ва унинг мослашуви ва

сақланиши функциялари, шунингдек" чиқиш " (у нима ишлаб чиқаради ва у қандай ривожланади). Д. Истон киришни икки турга талаб ва қўллаб-қувватлашга ажратади.

Талаб-жамиятда кадриятларнинг исталган ёки номақбул тақсимланиши ҳақида ҳокимиятга мурожаат қилинган фикр. Д. Истон бир неча турдаги талабларни аниқлади:

А) дистрибутив (иш ҳақи, иш вақти, таълим шартлари, тиббий ва бошқа хизматлар), яъни товар ва хизматларни тақсимлашга доир барча талаблар;

Б) тартибга солиш (жамоат хавфсизлигини таъминлаш, ишлаб чиқарувчи ва бозор устидан назорат қилиш ва бошқалар.), яъни хулқ-атвори тартибга солиш билан боғлиқ барча талаблар;

В) мулоқот (сиёсий ахборот бериш, сиёсий куч ишлатиш ва бошқалар.), яъни алоқа ва ахборотлаштириш соҳасидаги талаблар.

Талаблар сиёсий тизимни заифлаштиришга мойил.

Қўллаб-қувватлаш аксинча сиёсий тизимнинг мустаҳкамланишига олиб келади. Тизим учун қулай бўлган барча позицияларни ва барча хатти-ҳаракатларни қамраб олади. Қўллаб-қувватлаш шакллари солиқларни тўғри ва ўз вақтида тўлаш, ҳарбий бурчни бажариш, ҳокимият муассасаларига ҳурмат, ҳукмрон раҳбариятга садоқат, сиёсий режимни қўллаб-қувватлаш ва ҳ.к. деб қаралиши мумкин.

Қўллаб-қувватлаш атроф-муҳит талабларини тегишли ечимларга айлантирувчи ҳокимликларнинг нисбий барқарорлигини таъминлайди ҳамда ўзгаришларни амалга ошириш бўйича амалий чора - тадбирлар кўриш учун зарур шарт-шароитлар яратади. Сиёсий ҳамжамият аъзолари ўртасида келишувни таъминлашда кўмак муҳим аҳамиятга эга. Д. Истон сиёсий тизимда қўллаб-қувватлашнинг асосий объектлари сиёсий режим, ҳукумат ва сиёсий ҳамжамиятни кўриб чиқди. Объектларга кўра у қўллаб-қувватлашнинг уч турини аниқлади:

1.Сиёсий тизим таянадиган эркинлик, плюрализм, мулкчилик каби кадриятлар, шунингдек, нормалар (конституциявий, ҳуқуқий) ва ҳокимият

тузилмалари каби барқарор кутишлар мажмуи сифатида тушуниладиган режимни қўллаб-қувватлаш;

2.Ҳокимиятни қўллаб-қувватлаш, яъни барча расмий ва норасмий – сиёсий институтлар, масалан, ҳокимият функцияларини бажарадиган харизматик раҳбарлар;

3.Сиёсий ҳамжамиятни қўллаб-қувватлаш, яъни сиёсий меҳнат тақсимоти билан боғлиқ бўлган бир гуруҳ одамлар.

"Кириш" натижасида тизимга атроф - муҳит таъсири жараёни амалга оширилади, натижада у кадриятлар тақсимоти бўйича нуфузли қарорлар шаклида реакция - "чиқиш" га эга бўлади. Тизимнинг ташқаридан қабул қилинган импульсларга жавоби қарорлар ва ҳаракатлар, жумладан, янги қонунлар ва баёнотлар шаклида амалга оширилади. Қарорларнинг бажарилиши қонун кучи билан таъминланади.

Сиёсий ҳаракатлар бундай мажбурийлик хусусиятига эга эмас, бироқ жамият ҳаётининг турли жабҳаларига сезиларли таъсир кўрсатади. Улар жамият ҳаётининг турли соҳаларидаги долзарб муаммоларни тартибга солиш ва ҳал этиш чора-тадбирларини тизимли шаклда амалга ошириб, иқтисодий, экологик, ижтимоий ва бошқа масалаларни ҳал этиб боради..

Бинобарин, сиёсий тизим ташқи муҳит билан ҳар томонлама ўзаро боғлиқликда бўлади. Унда кечаётган сиёсий жараёнлар ахборотни ўзгартириш жараёнларидир. Сиёсий тизим бир вақтнинг ўзида жамиятда ўзгаришларни амалга оширади ва барқарорликни сақлайди. Бундан ташқари, тизим фаолиятидаги ўзгарувчанлик унинг хусусий характеристикаси вазифасини бажарса, омон қолиш ва ўз-ўзини сақлаб қолиш унинг тубдан муҳим хусусиятлари ҳисобланади.

Сиёсий тизимнинг ташқи муҳит билан ўзаро алоқасига эътибор қаратган Д. Истон сиёсий тизимнинг ички ҳаётига, унинг ички тузилишига эътибор қаратмади. Бу эса унга сиёсий тизим чегараларини аниқ белгилаб олишга имкон бермади.

Ушбу масалаларни бартараф этиш учун яна бир америкалик сиёсатшунос Г. Альмонд сиёсий тизимни "сиёсий қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ ҳаракатларнинг турлари" деб тушунишни таклиф қилди. У сиёсий тизимга ўзига хос сиёсий вазифаларни бажарадиган институтларни киритди. Г.Альмонд ҳам "кириш" ва "чиқиш" вазифаларини белгилаб берган. Д. Истон ундан фарқли ўлароқ, ҳар бир сиёсий муассасанинг муайян сиёсий ролини кўрсатиб берган. Г.Альмонд фикрига кўра сиёсий тизимнинг тузилиши сиёсий фаолиятни шакллантирадиган кузатиладиган фаолиятдир. Шунингдек, барча сиёсий тизимлар иккита асосий функцияни бажаради - "кириш" ва "чиқиш".

У "чиқиш-кириш" функцияларини қуйидагича ҳавола этади:

- Жамият аъзолари ўртасида иштирокчилик руҳини ёйишга ёрдам берувчи сиёсий ижтимоийлашув ва иштирокчилик;
- Қизиқишлар артикуляцияси (талабларни шакллантириш жараёни). Гуруҳлар томонидан амалга ошириладиган сиёсий конвертация жараёнида биринчи функционал қадам;
- Қизиқишларни жамлаш (муқобил ҳаракат дастурларида талаблар қандай бажарилиши). Талабларни давлат сиёсатининг муқобилига айлантириш қобилияти;
- Ахборотларни узатиш жараёнларини ўз ичига олган сиёсий мулоқот.
- Шунингдек, тегишли "чиқиш" вазифаларига:
- Нормаларни ишлаб чиқиш;
- Қоидаларни судда қўллаш;
- Стандартларга риоя этилишини мониторинг қилиш.

Шундай қилиб, Г.Альмонд фикрига кўра, сиёсий рол ва функцияларни ихтисослаштириш ва ажратиш орқали нафақат сиёсий тизимнинг ўзи, балки бутун жамиятнинг барқарорлиги, унинг ўзгарган шароитларга мослашиш қобилиятини таъминланиши кўрсатиб берилган. Замонавий дунёда мавжуд бўлган сиёсий тизимларнинг хилма-хиллиги уларнинг шаклланиши ва

фаолият кўрсатиш жараёнига кўплаб омиллар: тарихий анъаналар, маданият, иқтисодий тараққиёт, фуқаролик жамиятининг етуклиги, геосиёсий шарт-шароитлар ва бошқалар таъсир кўрсатади. Айрим омилларнинг устунлиги уларнинг хусусиятлари ва ўзига хослигини белгилайди. Бироқ, назарий ва амалий қизиқиш уларни бирлаштиради, бизни универсал механизмларни ва уларнинг фаолиятини аниқлашга имкон беради.

Сиёсий тизимлар таснифларининг амалий қиммати шундаки, улар шарт-шароитнинг етарли эканлигини, сиёсий институтларнинг самарали фаолият юритишини, сиёсий жараёнларнинг муваффақиятли бажарилишини таъминлай олишларига ёрдам беради. Сиёсий тизимлар типологияси турли хусусиятларни ҳисобга олиш асосида амалга оширилади. Сиёсий тизимларнинг дастлабки таснифларидан бири уларнинг ташқи муҳит билан муносабатлари характерига асосланади. Бу мезонга кўра сиёсий тизимлар ёпиқ ва очик турларга бўлинади.

Ёпиқ сиёсий тизимлар ташқи муҳит билан чекланган алоқаларга эга, бошқа тизимлар қадриятларига мувофиқ бўлиб, ривожланиш ресурслари тизимда мавжуд бўлади. Ёпиқ тизимларга мисол қилиб социализмнинг собиқ давлатларини келтириш мумкин.

Очик сиёсий тизимлар ташқи дунё билан ресурсларни фаол алмашади, бошқа тизимларнинг илғор қадриятларини муваффақиятли ўзлаштиради, мобил ва динамик ҳисобланади. Ғарбнинг ривожланган демократик давлатлари очик сиёсий тизимларга мисол бўла олади.

Сиёсий тизимларни сиёсий режим, яъни ҳокимият табиати ва жамият сиёсий ҳаётини ташкил этиши тамойилларига кўра таснифлаш жуда кенг тарқалган. Ушбу мезонларга кўра, сиёсий тизимларнинг учта асосий тури мавжуд: демократик, авторитар ва тоталитар, шунингдек, улар ўртасида ўтиш даври мавжуд бўлади. Француз сиёсатшуноси Ж. Блондел сиёсий тизимларнинг мазмуни ва бошқарув шакллари жиҳатидан фарқ қилишини ва шунга кўра бешта асосий хусусиятини аниқлайди:

- *Либерал демократлар ўз сиёсий қарорларини қабул қилишда индивидуализм ва эркинлик қадриятларига эътибор қаратадилар;*
- *Анъанавий сиёсий тизимлар ҳукуматнинг олигархик шакллариغا таянади ва иқтисодий ресурслар ва ижтимоий мақомларнинг нотекис тақсимланишига эътибор қаратади;*
- *Ривожланаётган мамлакатларда ҳукм сураётган популистик сиёсий тизимлар бошқарувнинг авторитар усулларида фойдаланади ва товарлар тақсимотида кўпроқ тенгликка интилади;*
- *Авторитар-консерватив сиёсий тизимлар ижтимоий ва иқтисодий тенгсизликни сақлаб қолиш ва аҳолининг сиёсий иштирокини чеклашга қаратилади.*

Сиёсий тизимларни таснифлаш синф тамойилига (тизим қайси синфнинг манфаатларини ифодалашига) ҳам асосланиши мумкин. Эволюция нуқтаи назаридан анъанавий ва модернизация қилинган тизимларга ажратиш тавсия этилади. Англия-Америка сиёсий тизими (АҚШ, Буюк Британия) сиёсий жараён иштирокчилари – давлат, партиялар, ижтимоий гуруҳлар ва бошқалар ўртасида сиёсий рол ва функцияларнинг юқори даражада бўлиниши билан характерланади. Ҳокимият ва таъсир ўтказиш сиёсий тизимнинг турли қисмлари ўртасида тақсимланади. Сиёсий тизим либерал қадриятларни (эркинлик, хавфсизлик, мулк ва бошқаларни) ҳимоя қилишга қаратилган маданият устида иш олиб боради.). Континентал Европа типигаги сиёсий тизим (Франция, Германия, Италия ва бошқалар.) одатда умумий илдизларга ва умумий меросга эга бўлган сиёсий маданият билан боғлиқлиги билан ажралиб туради. Индустриал сиёсий тизимлар аралаш сиёсий маданиятга эга (Осиё, Африка, Лотин Америкаси) - Ғарб қадриятлари, этник анъаналар ва диний қадриятлар аралашмасидан ташкил топган. Тизимнинг бу тури ваколатларнинг бўлиниши билан характерланади.

2. Давлат асосий сиёсий институт сифатида

Сиёсатшунослик учун давлат анъанавий тарзда фикрнинг бошланғич нуқтаси ва эпицентри бўлиб келган. Узок вақт давомида жамият ва давлат тушунчалари ўртасида мазмунли ва терминологик фарқ йўқ эди. Уларни фарқлаш учун дастлабки қадамлардан бири Н.Макиавелли томонидан амалга оширилди. Гегель биринчи бўлиб фукаролик жамияти билан давлат ўртасидаги муносабатларга устувор аҳамият қаратди. Давлатнинг махсус ижтимоий институт сифатида келиб чиқиши, унинг пайдо бўлиши ва ривожланишига таъсир этувчи омиллар масаласи сиёсатшунослик учун муҳимдир. Сиёсатшунослик классиклари бу борада бир қатор фундаментал ғояларни шакллантирганлар. Давлатнинг келиб чиқиши ҳақида турли назариялари мавжуд:

- *Теологик тушунчалар* давлатнинг келиб чиқишини худонинг иродасига боғлайди;
- *Патриархал назария* (асосчиси – XVIII аср инглиз сиёсий мутафаккири, Роберт Филмер) – давлат тузилмаларга қадар қабилаларга, қабилаларга эса йирик жамоаларга механик боғланиш натижасида давлат ҳокимиятининг пайдо бўлишини назарда тутди. Конфуций давлатнинг патриархал-оталик тушунчасини ҳам баён этган бўлиб, унга кўра давлат катта оиладир. У ҳукмдорларни ўз субъектлари билан муносабатларни фазилат асосида қуришга чақирди. Давлат халқ номидан иш кўрадиган ва умумий манфаатлар учун амалга ошириладиган патриархал ҳокимиятнинг ривожланган шаклидир;
 - Ж.Ж.Руссо томонидан ишлаб чиқилган назарияга кўра давлат индивидлар томонидан яратилади айни дамда индивидлар давлатнинг маҳсули деган ғояни илгари суради.
 - *Ижтимоий-иқтисодий назарияга кўра*- давлатнинг меҳнат тақсимоидан келиб чиққанлиги ҳақидаги қарашлар илгари сурилади. Дастлаб бу қарашлар Платон томонидан илгари сурилган.

- *Марксистик назарияга кўра-давлат ҳукмрон синф манфаатларининг ифодачиси сифатида жамиятнинг синфларга бўлиниши натижасида вужудга келганлиги кўрсатилади.*

Давлатнинг келиб чиқиши замонавий назарияга **кўра- қонунийлик ташкил этади (юридик назария)**, чунки у давлатнинг асосини халқларнинг ҳуқуқлари таъминланганликда кўради ва ҳокимиятни инсон ҳуқуқлари билан боғлайди. Замонавий маънода давлат мураккаб, кўп функционал хусусиятга эга, ички табақалаштирилган яхлитликдир. У бошқа сиёсий шакллардан ўзининг расмиятчилиги, ҳаётий фаолиятини тартибга солувчи муайян қоидалар, биринчи навбатда, ҳуқуқнинг мавжудлиги билан ажралиб туради. Дунёнинг тараққий этган мамлакатлари амалиёти шуни исботладики, давлатнинг демократик тузилишига бир синфнинг "туб манфаатлари" ни мутлақлаштириш билан эмас, балки одамларнинг турли ижтимоий жамоалари манфаатларининг консенсуаллиги билан эришилади. Давлат барча инсонларга, барча ижтимоий жамоаларга, партиялар ва ҳаракатларга, ихтиёрий уюшмаларга ва иттифоқларга хизмат қилишга мажбур бўлган органдир. Тартиб ва барқарорликни, жамият тараққиётининг демократик асосларини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга мўлжалланган сиёсий ташкилотдир.

Шундай қилиб, давлат-мураккаб кўп босқичли тизим бўлиб, унинг асосий элементлари қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти, жамоат тартиби ва давлат хавфсизлигини ҳимоя қилиш, қуроли кучлар ва оммавий ахборот воситалари ҳисобланади.

Давлат ижтимоий институт сифатида ўзига хос тарихий хусусиятларга эга. Давлатнинг энг кенг тарқалган хусусиятлари :

1. Давлат, биринчи навбатда, умумий манфаатлар соҳасида ҳаракат қилади, ижтимоий яхлитликни сақлаш муаммоларини ҳал қилади.

2. Давлат-ҳокимият органи сифатида нафақат ишонтириш, балки ижтимоий мажбурлаш органи бўлиб, белгиланган нормаларга риоя қилишни таъминлайди. Қонун кучидан самарали фойдаланади.

3. Давлатнинг фаолияти жамият вакиллик органлари томонидан қабул қилинган қонун-қоодалар билан белгиланади. Улар асосида жамиятни бошқаради ва интеграциялашув жараёнини таъминлайди.

4. Давлатнинг суверенитети ўз чегаралари доирасида фаолият кўрсатаётган субъектларга нисбатан энг юқори ва чексиз қучга эга эканлигини билдиради ва бошқа давлатлар бу тамойилни ҳурмат қилади. Суверенитет муайян ҳудуддаги олий ҳокимият ҳисобланади.

5. Аҳолидан ундириладиган солиқлар давлатнинг ўз вазифаларини амалга оширишдаги харажатларини қоплашга сарфланади.

Давлатни таърифлашда ўзига хос хусусиятлар унинг атрибутлари билан тўлдирилади, булар: чегаралар билан белгиланган ҳудуд, барча чегара давлатлари томонидан расмий шартнома асосида тасдиқланади. Давлат ҳудудига ер, ер ости, ҳаво қосмик ва ҳудудий сувлар қиради. Демак, давлат бу муҳитларда ўз қучини сақлаб қолади ва уларни бошқа давлатлар ва шахслар томонидан ташқи хавфдан ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга. Ҳудуднинг нисбатан барқарор ва қафолатли яхлитлиги давлатни сақлаб қолишнинг муҳим шартидир. Давлат вазифасини бажарадиган ва ривожлантирадиган, унинг самарали фаолиятини амалга оширадиган қуч давлат аппаратиدير. Элитанинг аъзолари ўзгаради, лекин давлатнинг институционал қучи ўзгармайди. Белги ва сифатлар давлатни бошқа ижтимоий ташкилотлардан фарқлабгина қолмай, балки уни ҳозирги замон цивилизациясида жамиятларнинг мавжуд бўлиши ва ривожланишининг зарурий шакли сифатида кўриш имконини беради.

Давлатнинг жамият сиёсий тизимидаги ўрни ва роли унинг вазифалари билан белгиланади. Одатда, давлатнинг функциялари ички ва ташқи турларга бўлинади.

Давлатнинг ички функциялари иқтисодий соҳада (иқтисодий ривожланиш сиёсати, давлат қорхонасини бошқариш, ҳуқуқий базани нархлаш сиёсати, ташқи иқтисодий муносабатларни тартибга солиш); ижтимоий соҳада (иш билан бандлик, ижтимоий ҳимоянинг ижтимоий

кафолатларини таъминлаш); таълим соҳасида (таълимни демократлаштириш, унинг узлуксизлигини таъминлаш); атроф-муҳит, солиқ тизими, маданий-маърифий соҳалар ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш соҳаларини қамраб олади .

Давлатнинг ташқи функциялари-жаҳон иқтисодиётида ва ташқи иқтисодий шерикликка интеграциялашиш; давлатни ҳимоя қилиш; жаҳонда сиёсий барқарорликни таъминлаш ва бошқа мамлакатлар билан ҳамкорлик қилишдан иборат.

Давлатлар бошқарув шакллари билан фарқланади. Улар давлатчиликнинг тарихий анъанаси, унинг шаклланиш хусусиятлари ва бошқалар туфайли хилма-хилдир. Давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши ва фаолиятининг турли шакллари бир хил турдаги давлат ичида содир бўлиши мумкин. Давлатнинг шакли унинг мазмунига бевосита боғлиқ ва у билан белгиланади.

Халқнинг маданий даражаси, тарихий анъаналари, диний дунёқарашлар табиати, миллий хусусиятлари, табиий яшаш шароити ва бошқалар давлат шаклига жиддий таъсир кўрсатади.

Давлат шакли ўзаро боғлиқ бўлган учта элементни: бошқарув шакли, давлат тузилиши шакли ва давлат режими шаклини ўз ичига олган мураккаб ижтимоий ҳодисадир. Турли мамлакатларда давлат шакллари ижтимоий тараққиёт сифатида янги мазмун билан тўлдирилган ўзига хос хусусиятларга, характерли хусусиятларга эга. Бироқ, мавжуд давлатларнинг шакли умумий хусусиятларга эга бўлиб, у давлат шаклининг ҳар бир элементини аниқлашга имкон беради.

3. Мустақиллик ва Ўзбекистонда сиёсий жараёнлар

Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритгач, ҳуқуқий демократик давлат барпо этишни мақсад қилиб олди. Демократик давлатларда қарор топган ва муваффақиятли амал қилиб келаётган демократик ҳуқуқий давлат тизимлари икки асосий жиҳати билан

белгиланади: 1) Жамият ҳаётининг барча жабхаларида қонун устиворлиги, қонун олдида барча фуқароларнинг истасносиз тарзда тенг баробар масъуллигидир; 2) Давлат ҳокимиятининг уч асосий шахобчалари қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимиятларига бўлинади.

Айрим кучларнинг муайян давлатлардаги демократик жараёнларни сунъий тезлатишга уринишларига нисбатан “демократия экспорти” тушунчаси ишлатилади. Улар демократиянинг мавжуд барча муаммоларнинг давоси сифатида тортиқ қилиб, турли мамлакатлардаги демократик жараёнларни бир андозага солишга уринмоқда. Ваҳоланки, **“...барча мамлакатлар учун, уларга хос хусусият ва аломатларни ҳисобга олган ҳолда, бирдек мос келадиган яққою ягона – универсал демократия модели йўқ ва бўлиши мумкин эмас” (Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Каримов).**

Демократия бошқа давлатлардан оддийгина ўзлаштириш ёки нусха кўчириш ёхуд тақлид қилиш орқали қарор топтирилмайди. Балки у ҳар қандай жамиятнинг табиий ривожланиши асосида шаклландиган ва такомиллашадиган узлуксиз, тадрижий жараён ҳисобланади. Бошқарувда ўзгалардан андоза олиш, кўр-кўрона нусха кўчириш мамлакатни боши берк кўчага киритиб қўяди. Барча халқларнинг эҳтиёжларига тўла-тўқис жавоб берадиган ҳаммабоп демократия моделининг мавжудлиги ҳақидаги фикр аслида демократия ғоясини обрўсизлантираётган пуч ғоядан бошқа нарса эмас.. Демак, демократиянинг умумэътироф этилган қадриятлари ҳамда миллий қадриятлар муштараклигига эришиш демократик ислохотлардаги тадрижийлик ва изчилликни кафолатлайди.

Сиёсий жараёнларнинг асосий етакчи кучи, халқ оммасининг сиёсий онгининг етуклиги, ижтимоий ва оммавий ташкилотлар, сиёсий партиялар, нодавлат, нотижорат ташкилотларининг актив ҳаракати, давлатнинг ислохотчилик роли ва фаол сиёсат олиб бориши билан ҳарактерланади.

Жамиятни янгилаш барча имкониятлардан тўла фойдаланиш, мамлакат ичидаги барча захираларни ишга солиш орқалигина эришилади, ҳал қилувчи захира одамнинг ўзида жойлашган бўлиб, унинг онглилиги, саранжом-саришта ва ташаббускорлиги, ўз ҳуқуқ ва эркинликларидан фойдаланишига қобиллиги, интизом талабларини виждонан бажарилиши энг асосий ҳисобланади. Халқнинг ўз-ўзини бошқаришни чуқурлаштиришга қарата йўл тутиш демократияни фаоллаштиради. Ўз-ўзини бошқариш – бу ўз-ўзини ифодалашнинг янги формаларини мунтазам ишлаш жараёнидир. Шу шароитда одамларнинг онги ва иродасини тарбиялаш, унинг табиий истеъдодини силлиқлаштириши, ақл-заковатини ривожлантириш учун йўл очиши лозим. Фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ва ривожлантириш соҳасида қилинаётган ишлар жамиятни янгилаш, сиёсий ва ҳуқуқий тизимни ривожлантиришга кенг эътибор қаратиш зарур. Сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар тизимини кучайтириш демократиянинг муҳим жиҳати ҳисобланади ва бу фақат ички нуқтаи назаридангина эмас, шунингдек ташқи жиҳатдан ҳам бизнинг муносабатларимизнинг шаклланишига, давлатимизнинг халқаро майдонда обрў-эътиборининг ортишига ҳам хизмат қилади.

Ҳозирда халқимизнинг сиёсий фаоллиги ошганлиги, улар сиёсий етук, тажрибали, ташаббускор бўлиб қолганликлари мустақиллик берган буюк неъмат деб қараш мумкин. Кўп одамлар ҳозирги вақтда, демократия ва ошкоралик шароитида ўзининг шахсий қобилият бойлигига эга бўлса сиёсатда тўғри қарорларни топиш қанчалик осон эканлигини, бундай қарор қилиш учун билим ва юқори маданиятни эгаллаш керак эканлигини, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ислоҳатларни амалга оширишда ҳамма фуқаролар зиммасига катта масъулият юкланганлигини хис этмоқдалар. Давлат ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий тараққиётида фуқароларнинг ижтимоий бирлашмалари – жамоат ташкилотларининг роли катта. Оммавий ташкилотлар хатти-ҳаракатлари қанчалик фаол ва таъсирчан бўлса, жамият

аъзоларининг, фуқароларнинг ислоҳотлар жараёнидаги бевосита иштироки ҳам шунча ортади.

Шу боисдан ноҳукумат ташкилотларини Ўзбекистонда давлат ва жамият қурилиши тамойилларига мос равишда янада такомиллаштириш, уларнинг ислоҳотлардаги ва умуммиллий масалаларни ҳал этишдаги, фуқароларнинг сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий фаоллигини оширишдаги иштирокини кучайтириш устувор вазифа ҳисобланади.

Ўзбекистондаги мавжуд оммавий ташкилотлар фаолият қўлами ва йўналишига кўра жамият ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олган. (Хайрия, ижтимоий-иқтисодий, инсон ҳуқуқлари ҳимояси, спорт, экология, маданий-маърифий, касаба уюшмалари ва бошқалар). Жамоат ташкилотлари ўз мақсад ва вазифаларига мувофиқ равишда республикада ўтказилаётган кенг қўламли ислоҳотларга муносиб ҳисса қўшиб келмоқдалар.

Ҳеч шубҳа йўқки жамиятимиз таракқиётининг бундан буёнги босқичида демократия янада чуқурлашади, фуқароларнинг ижтимоий онги теранлашади. Жойларда маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари иши бевосита барча фуқароларнинг иштироки асосида такомиллашиб бораверади. Натижада фуқаро ва жамият ўртасидаги боғлиқлик кучаяди. Одамлар ўзларини жамиятнинг муҳим, йўналтирувчи кучи эканлигини чуқурроқ англай бошлайдилар. Уларнинг дунёқараши, мақсад ва интилишлари бевосита жамият истиқболини белгилайди. Ана шу қарашлардан келиб чиқиб Биринчи Президентимиз И.А.Каримов Ўзбекистонда ислоҳотлар муқаррар тус олганлигини, энди уларни ортга қайтариб бўлмаслигини қатъий ишонч билан айтган эди. “Энг асосийси ва энг муҳими, юртимизда яшаётган одамлар, уларнинг тафаккури, ҳаётга, ўз атрофида юз бераётган барча воқеаларга бўлган муносабати ўзгармоқда. Авваламбор, кишиларнинг онгини, ҳаёт тарзини шакллантирадиган ижтимоий муносабатлар бутунлай янгича маъно-мазмун касб этмоқда. Мулкдор ва тадбиркорларнинг, кичик ва ўрта бизнес эгаларининг нуфузи ва таъсири кун сайин ортмоқда”.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда кечаётган сиёсий жараён, сиёсий муносабатлар субъектлари барча фаолиятининг йиғиндиси, сиёсий тизимни шаклланиши, ўзгариши, янгиланиши каби жараёнларни ўз ичига олган ҳолда чуқурлашиб бормоқда.

Ривожланган мамлакатларда ишчилар, деҳқонлар, фермерлар, ишбилармонлар, турли касбларга доир уюшмалар, хотин-қизлар, ёшлар, фахрийлар бирлашмалари каби юз минглаб жамоат ташкилотлари бўлиб, улар ўзларига аъзо бўлган индивидларнинг манфаатлари ва эҳтиёжларини қондиришнинг ўзига хос зарурий фаолият кўрсатиш майдонидир.

Ижтимоий фанларнинг сўнгги натижаларига мувофиқ, манфаатлар гуруҳлари – бу унга аъзо бўлган кишиларнинг манфаатларини бошқа гуруҳлар ва сиёсий институтларнинг ўзаро муносабатларида, шунингдек, ўз гуруҳи ичида ифода қилиш учун тузилган ихтиёрий ташкилотлардир. Айтиб ўтилган манфаатлар гуруҳлари барча демократик давлатларда нодавлат нотижорат ташкилотлари сифатида номланади. Нодавлат нотижорат ташкилотлари индивидларнинг ихтиёрий бирлашмаларидир. Улар сиёсий партиялардан фарқ қилиб, ҳокимиятни эгаллаш, лавозимларга номзодлар кўрсатиш билан шуғулланмайдилар. Лекин, улар ҳукумат ва бошқа сиёсий ташкилотларга таъсир қилиш учун ҳаракат қиладилар. Уларнинг ҳаракат усуллари сиёсий органларни ишонтириш, маслаҳат бериш, жамоатчилик фикрини шакллантириш, сиёсий арбобларга ижтимоий гуруҳларнинг эҳтиёжларини етказиш, ўз манфаатларини қондириш учун ташкилий тадбирлар ўтказиш билан чекланади.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар томонидан маълум бир ижтимоий гуруҳнинг турли манфаатлари бир тизимга солиниб, уларни кенг жамоатчиликнинг хоҳиш-иродаси сифатида давлат ва ҳукумат органларига етказиши – сиёсий қарорлар қабул қилиш учун муҳим аҳамиятга эга.

4. Давлат бошқарув шакллари

Давлат бошқарув шакллари: республика ва монархия (мутлак, конституциявий, теократик, дуалистик) га бўлинади.

Республика бошқарув шакли Афина давлатида шаклланган. Республика ҳукуматининг бир неча турлари мавжуд бўлиб, улар бошқарув шаклига кўра парламентар, президентлик ва аралаш республика турларига бўлинади

Аралаш Республика бошқарув шакллари иккита моделга эга. Биринчи турга ҳукуматнинг шундай шакллари (замонавий Франция Республикаси) киради, унда Президент парламент моделига қараганда анча муҳим роль ўйнайди. Бундай тизимларда давлат Президенти тўғридан-тўғри сайловларда сайланади ва у ҳукуматни яратиш ва асосий лавозимларга тайинлашга сезиларли таъсир кўрсатади. Ҳукумат нафақат Президентга боғлиқ, балки парламентга ҳам масъулдир ва бунинг ўрнини иккинчиси эгаллаши мумкин. Конституциявий тартибга солиш билан бир қаторда партия тизимининг тузилиши ва парламент кўпчилигининг долзарб муносабати муҳим ўрин тутаяди. Францияда Президент парламентда кўпчилик ўринга эга бўлгандагина ўз мавқеини мустақкам тутиши мумкин.

Иккинчи тури Швейцарияда бўлиб, у ерда президентлик ва парламент бошқарув шакллариининг хусусиятларини бирлаштирадиган Конституция мавжуд. Ўз навбатида, ҳукумат парламент тўғрисида қарор қабул қилиш ҳуқуқига эга эмас. Ҳукумат лавозими ва депутатлик мандати мос келмайди. Ҳукумат коллегиял органни ташкил қилади, шунингдек, президентлик тизимидан фарқли ўлароқ – Қонунчилик ташаббусининг расмий имконияти мавжуд.

Ҳукумат шакллариининг фарқига қарамасдан (истисно мутлак монархия), парламент ва ҳукуматнинг мавжудлиги ҳамма учун умумийдир.

Парламент битта - (Дания, Швеция, Беларус) ва икки палатали (АҚШ, Канада, Германия, Буюк Британия). Қуйи палаталар ва бир палатали парламентлар ҳар доим тўғридан - тўғри сайлов йўли билан

тузилади ва юқоридагилар мерос асосида (Буюк Британия) ёки давлат раҳбари (Канада, Иордания) ёки сайлов (АҚШ, Италия, Ҳиндистон, Франция, Россия) томонидан тайинланади. Қуйи палата кундан-кунга ички ва ташқи сиёсат масалалари билан шуғулланишга масъул бўлиб, одатда юқори палатага нисбатан қисқа муддатга ваколатга эга. Олий палата қабул қилинган қонун лойиҳаларини Конституцияга мувофиқлиги нуқтаи назаридан кўриб чиқиб, қуйи палата иши бўйича эксперт вазифасини бажаради.

Ҳар икки палаталар аъзолари парламент имтиёзларига эга:

- 1) иммунитет (дахлсизлик);
- 2) индемнитет (депутат парламентдаги чиқишлар ва овоз бериш йўли билан қўллаб-қувватлайдиган чоралар учун жавобгар эмас).

Ҳукумат парламент томонидан қабул қилинган асосий сиёсий қарорларни амалга оширувчи ижро этувчи ҳокимиятнинг энг юқори давлат органи ҳисобланади. Парламент бошқарув шаклига эга мамлакатларда (монархияларда ҳам, республикаларда ҳам) олий давлат органлари тизимида Марказий ўринни эгаллайди. Ҳукуматнинг ваколатлари амалдаги Қонунчилик билан белгиланади. Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқидан фойдаланиб, ҳукумат парламент йўналишини белгилаб беради. Президентлар Ўзбекистон, Франция, Австрия, Ирландия ва МДХ давлатларида халқ томонидан сайланади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияда акс эттирилганидек, Ўзбекистон Президентлик Республикаси бошқарувидаги давлат ҳокимияти тизимига эга. Унда Президент давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи шахобчаси – Олий Мажлис томонидан тайинланмай, балки умумий тенг, яширин овоз бериш йўли билан сайлаб қўйилиши белгиланган. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон давлат ҳокимияти тизимини кучли президентлик республикаси турига мансуб деб таърифланади.

Қўшма Штатлар, Аргентина ва Финляндияда Президент парламент иштирокисиз, лекин тўғридан-тўғри сайлов йўли билан эмас, балки сайловчилар коллегияси томонидан сайланади. Президент Греция, Исроил, Ливан ва Малтада парламент томонидан сайланади. Италия, Германия ва

Ҳиндистонда парламент аъзолари президентни сайлайдиган институтнинг бир қисмини ташкил этади.

– бошқаришнинг қадимги шаклларидан бўлиб, одатда авлоддан-авлодга ўтадиган яққа ҳокимиятчиликдир. Монархиянинг тарихда сиёсий шароитга кўра қуйидаги кўринишлари мавжуд.

Классик монархия бошқарув шаклининг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат: ўз ҳокимиятидан ҳаёт учун фойдаланадиган ягона давлат бошлиғининг мавжудлиги (кирол, император, шоҳ). Замонавий дунёда фақат монархия ҳукмронлигининг анъанавий ва асосан расмий хусусиятлари сақланиб қолган. Ўз навбатида монархия мутлақ, чекланган (конституциявий), дуалистик ва теократикка бўлинади.

Мутлақ монархия-қонун бўйича олий давлат ҳокимияти бутунлай бир шахсга тегишли бўлган бошқарув шакли. Бунда монарх – ҳокимиятнинг манбаи, қонунлар чиқаради, ҳукуматни тузади, халқдан солиқ олади ва даромадни ўз хоҳишига кўра сарфлайди. Халқ сиёсий ҳаётда очик иштирок этмайди. Ҳозирда Саудия Арабистон, Қатар, Бирлашган Араб Амирликларида сақланиб қолган.

Чекланган монархия-монарх ҳокимияти вакиллик органи томонидан сезиларли даражада чекланган ҳукумат шаклидир. Одатда бу чеклов парламент томонидан тасдиқланган Конституция билан белгиланади. Монарх Конституцияни ўзгартиришга ҳақли эмас. *Чекланган монархия*нинг асосий хусусиятлари-муайян партия вакилларидан ташкил топган ҳукумат парламент сайловларида кўпчилик овоз олади; парламент ўринларининг энг кўп партияси раҳбари ҳукумат бошлиғи бўлади; монарх ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд соҳалари деярли йўқ, бу рамзий; Қонунчилик парламент томонидан қабул қилинади ва расмий равишда монарх томонидан имзоланади; Конституция бўйича ҳукумат монархга эмас, парламентга жавоб беради Конституцион монархия анъаналарига ҳурматнинг рамзи бўлиб, монарх демократик шахс сифатида майдонга

чиқади. Амалда конституцион монархия парламентар республикага жуда яқин.

Ҳукуматнинг бу шакли буюк Британия, Дания, Испания, Бельгия, Швеция ва бошқаларда амалга оширилади. Конституциявий монархиянинг шаклларида бири дуалистик монархиядир. Дуалистик монархияда бир вақтда монархияга асосланган ташкилотлар ва парламент мавжуд бўлади. Монарх катта ижро ҳокимиятини эгаллайди, ўз олдида масъул ҳукуматни шакллантиради, парламентга таъсир қилади, вето ҳуқуқига, парламентни тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга. Ҳозирги вақтда Иордания, Қувайт, Мароккода сақланиб қолган. Баъзи давлатларда монархия нафақат дунёвий, балки мамлакатнинг диний бошқарувига ҳам раҳбарлик қилади. Бундай монархия *теократик монархия* деб аталади. Ҳукуматнинг бу шакли Саудия Арабистони ва Ватиканда амалга оширилади.

5. Сиёсий идора этиш усуллари (сиёсий режим)

Замонавий сиёсатшуносликда сиёсий тизимнинг фаолият кўрсатиш йўлини очиб берувчи асосий категориялардан бири сиёсий режим ҳисобланади. Сиёсий режим ҳодисасини таҳлил қилишда фуқаролик жамиятининг асосларидан келиб чиқиб ёндашиш керак. Фуқаролик жамиятининг ривожланиши ёки ривожланмаганлиги муайян режимнинг шаклланиш манбаи билан боғлиқдир. Шу билан бирга фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва ривожланиши сиёсий ҳокимиятнинг фуқаролик жамиятига фаол таъсири билан узвий боғлиқ.

Сиёсий режим: восита ва усуллар, давлат ҳокимияти ва жамиятнинг мавжуд муносабатлари, ҳукмрон мафкуралар, ижтимоий ва синфий муносабатлар, сиёсий маданият ва сиёсий онг талаблари мажмуасини ташкил этади. Сиёсатшунослик сиёсий режимнинг уч асосий турини белгилайди: демократик, авторитар ва тоталитар. Сиёсатшуносларнинг фикрича, сиёсий режим жамият сиёсий ҳаёти ва демократия ҳолатини, фуқароларнинг ҳуқуқ

ва эркинликлари мавжудлигини акс эттирувчи бир қатор мезонлар билан ажралиб туради. Буларга қуйидагилар киради:

- Давлат раҳбарининг сиёсий раҳбарлик тизимидаги ўрни ва вазифалари;
- Вакиллик муассасаларини шакллантириш усули ва тартиби;
- Сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари ва ҳаракатларнинг мавқеи, таъсири ва фаолиятининг ҳолати;
- Шахснинг ҳуқуқий ҳолати ва фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатлари;
- Ошкоралик, ахборотнинг объектив манбаларини мавжудлиги.
- Қуйидаги танланган мезонлар сиёсий режимларнинг турларига қараб қандай ишлаши ва ўзгариши кўрсатилган.

Сиёсий режимлар икки йўл билан ривожланади: парчаланиш ва ўзгариш. Авторитар ва тоталитар тузум турлари зўравонлик ва диктатурага асосланади. Демократик режим халқ ҳокимиятига асосланади. Сиёсий режимлар фаолиятини таҳлил қилиш уларнинг ҳеч бири соф ҳолда мавжуд эмас, деган хулосага келиш имконини беради. Дунёда сиёсий режимларнинг доимий эволюцияси мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бирини инқилоб, ҳарбий тўнтариш, референдум ва бошқалар билан алмашиб туради. Мавжуд олдинги режимларга қайтиш, яъни орқага ҳаракат қилиш ҳам характерли хусусият касб этади. Сиёсий режимларнинг барча турлари алоҳида мамлакатларда турли модификацияларда мавжуд бўлган ва мавжуд. Улар фуқаролик жамияти ва бу сиёсий тизимнинг ҳақиқий сифат ҳолатини доимо ўзида мужассамлаштирган ва мужассамлаштирмоқда.

Сиёсий тизимнинг барча бўлаклари ўртасидаги муносабат туфайли жамиятда маълум сиёсий тартиб шаклланади. Сиёсий идора этиш шакллари демократик, авторитар ва тоталитар турларига бўлинади. **Демократик тартибот** – бу энг прогрессив сиёсий тартиб, чунки у шахснинг ўз фаолиятини ҳамма соҳаларда тўла эркинлиги таъминланган. Ҳозир

демократик тартибот дунёнинг кўпчилилик мамлакатларида амал қилади. Давлат ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи суд ҳокимиятларига бўлиниши; фуқароларнинг кенг миқёсли ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиши, уларни ҳимоя этилганлиги ва кафолатланганлиги; ижтимоий-сиёсий ташкилотлар фаолиятининг давлат билан тенг ҳуқуқли рақобатчи эканлиги; сиёсий фикрлар хилма-хиллиги, ошкоралик, сиёсий қарорларни қабул қилишда шахсга кенг имкониятлар яратилганлиги ва ҳ.к.

Демократия (халқ ҳокимияти) – барча инсонлар тенглик асосида ва жамоавий ҳолатда қарор қабул қилиш орқали жамиятни бошқарадиган бошқарув тизими. Демократияда фуқаролар эркинлиги ва тенглиги қонунларда мустаҳкамланган, халқ ҳокимиятчилигининг восита ва шакллари амалда ўрнатилган ва юзага чиқарилган бўлади. Демократия давлат билан инсон муносабатларини белгилайди. Шунингдек, демократия марказий ва маҳаллий вакиллик муассасалари, сайлаш ва сайланиш, қонунийлик тамойилларини, турли партиялар, жамоат ташкилотларининг амал қилишини тақозо этади.

Авторитар тартибот(лот. auctoritas — ҳокимият) (**ҳокимиятга мутлақ бўйсунуш**)— давлатни идора қилиш усули. Авторитаризмда сиёсий ҳокимият ҳукмдор шахснинг ёки етакчининг сиёсий иродаси ва қарорлари асосида амалга оширилади Бундай тартибот шароитида ижро этувчи ҳокимият чекланмаган ҳукмронликка эга. Парламент мавжуд бўлса ҳам унинг асосий кўпчилиги сайланмайди балки тайинланади. Давлат ҳокимиятининг халқали соҳаларини ўз қўлида жамлаган давлат бошлиғи шароитида у маслаҳат овозига эга бўлган муассасага айланади. Давлат фаолиятининг асосий методи маъмурий ва буйруқбозликка асосланади. Шахс мустақил фикрлаш ва фаолият кўрсатишдан йироқлаштирилади.

Тоталитаризм (лот. totalis — яхлит, тўлиқ) — 1) давлат бошқарув шаклларида бири (тоталитар давлат). ўта реакцион тартибот турларидан биридир. У зўрликка асосланган ҳукмрон сиёсий сайланган гуруҳнинг, шахснинг (фюрер ва ҳ.к.) ҳокимияти ҳисобланади. Тоталитаризмда жамият

ҳаётининг барча соҳалари устидан давлатнинг ялпи, тўла (тотал) назорати ўрнатилади, конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар тугатилади, бир шахс, ижтимоий гуруҳнинг (мас., ҳарбийларнинг ёки бир партиянинг) яккаҳоқимлигига сўзсиз бўйсунилади, муҳолафат ва ўзгача фикрловчилар катагон қилинади (масалан, XX асрнинг 20-йиллари охиридан бошлаб фашистлар Италиясидаги, нацистлар Германиясидаги тоталитаризмнинг турли шакллари, собиқ Иттифоқдаги коммунистик режим, Испаниядаги франкизм ва б.);

Тоталитар бошқарув шакли ижтимоий-сиёсий тизим сифатида сиёсий диктатуранинг бир шакли. Бу бошқарув шакли тегишли назарий таърифни талаб қиладиган илмий тушунчадир. Мазкур концепциянинг ҳозирги талқини биринчи навбатда фашизмни тавсифлаш учун қаратилган бўлса, кейинчалик собиқ Иттифоқ давлатига ва бошқа тоталитар давлатлар моделларига қаратилди. Тоталитаризмнинг муҳим белгилари уни авторитар режим билан таққослаганда намоён бўлади. Фарқларнинг моҳияти давлатнинг жамият билан муносабатларида кўринади. Тоталитаризм – давлат, жамият ҳаётининг барча соҳалари устидан тўла ҳукмронликка интилади. Тоталитаризм пайдо бўлишининг энг муҳим сабаблари қуйидагилардан иборат: сиёсий жамиятда фуқаролик жамиятининг бутунлай барҳам топиши, ижтимоий ҳаётнинг ортиқча рационаллашуви, индивидуал ва оммавий психологик хусусиятлар.

Шундай қилиб, тоталитар тузум диктатура типидagi сиёсий тузум ва сиёсий маданиятнинг асосий модели бўлиб, ҳаётнинг барча соҳаларини давлат тамойилига тўла бўйсундиришни назарда тутди. Тоталитаризмнинг ижтимоий-сиёсий тизим сифатидаги асосий хусусиятлари:

1. Иқтисодий соҳада марказлашган бошқарув;
2. Шахсларнинг ижтимоий соҳадаги хатти-ҳаракатлари устидан умумий назорат тизими;
3. Бир партиянинг етакчилик ролини тан олиш ва унинг сиёсий соҳадаги диктатураси;

4.Маънавий соҳада расмий мафкуранинг ҳукмронлиги ва жамият аъзолари учун мажбурийлиги;

5.Партия ва давлат қўлида оммавий ахборот воситаларининг жамланиши;

6. Давлат ва партия ва қўлида курашнинг барча воситаларини тўпланиши.

Тоталитар режимнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бу ерда террор ва кўрқув нафақат реал ёки тасаввурдаги душманларни йўқ қилиш ва кўрқитиш воситаси, балки оммани назорат қилиш учун кундалик ҳаётда ишлатиладиган восита сифатида ҳам қўлланилади.Тоталитар тузумнинг яхлитлиги фақат яқка ҳукмрон партиянинг бошқаруви эмас, балки партия раҳбарининг жамият ҳаётининг барча соҳалари устидан ҳар томонлама тўлиқ назорат ўрнатиши билан характерланади. Умуман олганда, тоталитар ёндашув сиёсатда фақат битта ғояга асосланади. Тоталитар режимга эга бўлган жамиятнинг акси ривожланган фуқаролик жамиятига асосланган демократик давлатдир.

Назорат саволлари:

- 1.Жамиятнинг сиёсий тизимини таърифланг.
- 2.Давлат тузилиши ва унинг турлари?
- 3.Президентлик ва парламент республикалари ўртасида қандай фарқ бор? Қайси парламентар республикаларини биласиз?
- 4.Ҳуқуқий давлатнинг белгилари қандай? Ҳуқуқий давлатда ваколатларни тақсимлаш нима учун зарур?
- 5.Демократик ҳуқуқий давлат тушунчасини кенгроқ талқин қилинг.
- 6.Демократлаштириш ва модернизация ўртасида қандай фарқ бор?
- 7.Авторитар режимдан демократик тузумга ўтишнинг асосий афзалликлари ва камчиликлари нималардан иборат?

4. Сиёсий элита ва сиёсий етакчилик

Режа:

- 1. “Сиёсий элита” тушунчаси ва концепциялари**
- 2. Элиталарнинг классик назариялари, элита танлаш турлари ва тизими**
- 3. Рахбарликнинг моҳияти ва табиати**

Таянч тушунчалар: “сиёсий элита” , лидерлик, Г.Моска, В.Парето, Р.Михельс, "сиёсий синф" ва "ҳукмрон синф" назариялари, сиёсий етакчи.

1. “Сиёсий элита” тушунчаси ва концепциялари

Замонавий шароитда, аҳолининг кенг қатламлари ҳокимият функцияларини амалга ошириши ва сиёсий жараёнда тўлиқ иштирок этиши мумкинлиги ҳақидаги фикр аслида иллюзия ҳисобланади. Амалда уларнинг иштироки сайлов билан чекланиб, ҳақиқий ҳокимиятни сиёсий элиталар амалга оширади. Элита (француз тилидан таржима қилинган — "энг яхши", "танланган") жамият тараққиётининг мақсад ва истиқболларини белгилайди маъносини англатади. Элиталар стратегик муҳим қарорлар қабул қиладилар ва уларни амалга ошириш учун давлат ҳокимияти ресурсларидан фойдаланадилар. Жамиятнинг ривожланиш даражаси ва сиёсий элита сифати ўртасидаги муносабатларга ишора қилиб, Ҳ.А.Бердяев аҳолининг юқори ақлли қисмининг саводли одамларнинг умумий сонига нисбати бўлган "элита коэффиценти" ни аниқлади. Бердяев, агар коэффицент 1% га яқинлашса, давлат парчаланиб кетиш, турғунлик билан таҳдид солади, деб ҳисоблаган. Элитанинг ўзи янгиланиш имкониятларидан маҳрум бўлган ёпиқ кастага айланади. Агар элита коэффиценти 5% дан ортиқ бўлса, демак, жамият ривожланиш учун юқори салоҳиятга эга. Элитанинг сиёсатда алоҳида ўрин тутишига сабаб нима?

Аслида ҳокимиятни ким амалга оширади, деган савол: халқ, раҳбар, партия, гуруҳ - ҳукумат шакллари­нинг самарадорлигини аниқлаш ва сиёсатни тушуниш учун катта амалий аҳамиятга эга. Образли қилиб айтганда, сиёсатни актёрлар ҳаракат қиладиган театр сифатида кўрсатиш мумкин. Саҳнадаги айрим белгиларнинг маъноси ҳар хил: баъзи актёрлар асосий ролни ижро этади, бошқалари - кичик, бошқалари эса оммавий саҳналар билан шуғулланади. Жамият ҳаётида давлат, партиялар, элиталар, раҳбарлар ва сайловчилар ўртасидаги сиёсий ўзаро муносабатлар сиёсий роль ва вазифаларга асосланади. Турли сиёсий актёрлар турли ролларни ўйнайди ва сиёсий ҳаётда турли функцияларни бажаради, шунинг учун ижро этиладиган рол ва функцияларнинг ижтимоий аҳамияти жамиятда турлича баҳоланади.

Сиёсий рол - гуруҳ, муассаса ёки шахснинг сиёсий мақоми билан белгиланадиган кутилган хатти-ҳаракат. Ниҳоят, сиёсий элитанинг мавжудлиги умумий аҳолининг позицияси билан боғлиқ бўлиб, ўз кундалик муаммолари билан шуғулланганда одатда сиёсатдан узоқ туришни афзал кўради.

Жамиятда озчилик мавжудлигининг қонунийлиги, қолган аҳоли устидан ҳукмронлик қилиш ҳақидаги ғоялар қадимда ўз ифодасини топган. Шундай қилиб, Конфуций жамиятнинг "олижаноб кишилар" (ҳукмрон элита) ва "паст одамлар" га бўлинишини ахлоқий қоидаларга амал қилиб кўрсатиб берди: биринчилари бурч ва қонунни, иккинчиси қандай қилиб яхшироқ ва фойда олишни ўйлайди. Ахлоқий меъёрларга риоя қилиш бошқариш ҳуқуқини беради. Конфуций ҳукмрон элита тасвирини унинг вакиллари ижтимоий фазилатлари орқали очиб беришга эришган".

Жамиятнинг ҳукмрон озчилик ва унга бўйсунувчи кўпчиликка бўлинишига яна бир асоси Афлотун илгари сурган қарашларда ҳам мавжуд. У сиёсий тенгсизликни аҳолининг муайян гуруҳларига хос қалб сифатлари билан боғлаган. Фазилати доноликдан иборат бўлган қалбнинг оқилона қисми ҳукмдор-файласуфлар синфига (элита) мос келади; фазилати

жасоратдан иборат бўлган шиддатли қисми - жангчилар синфига тўғри келади. Бундан ташқари, Платон қуйидаги жараёнларни ўз зиммасига олган ҳукмрон элитани шакллантириш тизимини ишлаб чиқди: элитага танлаш, потенциал номзодларни ўқитиш ва тарбиялаш. Сиёсий элита тушунчаси, сиёсий субъектларнинг реал сиёсий хатти-ҳаракатлари ва ўзаро таъсирини кузатиш асосида, сиёсий социология Италия мактабининг назарийчилари Г.Моска, В.Парето ва австриялик сиёсатшунос Р.Михельслар томонидан яратилган. Элита атамаси илмий муомалага В.Парето томонидан киритилган.

Бу мактаб Макиавелли мактаби деб аталади, чунки Н.Макиавели сиёсатни жамиятнинг мустақил соҳаси сифатида ажратиб, уни сиёсий ҳақиқат амалиёти сифатида олиб қарайди. Шунинг учун, сиёсий элита алоҳида фазилатларга эга бўлган ва бошқалардан устун бўлган ягона гуруҳ сифатида намоён бўлади. Профессор, Италия депутатлар палатасининг аъзоси, сенатор Г. Моска (1858-1941) элита назариясини "Сиёсатшунослик фан асослари" (1896-1923) ва "Сиёсий таълимотлар тарихи" (1932) асарларида шакллантирди.

"Ҳукмрон синф" ғояси Г. Моска томонидан ушбу асарларнинг биринчисида илгари сурилган: "барча жамиятларда, энг ўртача ишлаб чиқилган ва цивилизациянинг бошланғичларидан равшан ва қудратли бўлган иккита синф мавжуд: менежерлар синфи ва бошқариладиган синф. Биринчиси, ҳар доим кам сонли, барча сиёсий вазифаларни амалга оширади, ҳокимиятни монополлаштиради ва унга хос афзалликларга эга, иккинчиси эса, кўп сонли бўлиб биринчи синф томонидан бошқарилади ва тартибга солинади, ёки кўпроқ ёки камроқ ўзбошимчалик ёки мажбуран сиёсий тизимнинг ҳаётлиги учун зарур бўлган моддий ёрдам воситаларини етказди."Ҳеч ким ёки барча фуқаролар бирданига ҳокимиятни амалга ошира олмайди.

Профессор Г. Моска фикрига кўра, "кенг маънода сиёсий етакчилик, шу жумладан маъмурий, ҳарбий, диний, иқтисодий ва ахлоқий раҳбарлик махсус, яъни уюшган, озчилик томонидан амалга оширилади. "Аввало,

озчилик кўпчиликини ташкил қилгани учун бошқаради. Бундан ташқари, ҳукмрон озчилик оммадан ўзига хос хислатлари билан фарқ қилади. Москва "сиёсий синф" таҳлилни ташкилий ёндашув ёрдамида амалга оширади. Ижтимоий синфга хос бўлган гуруҳийлик ва яқдиллик сиёсий синфда ташкилот ва тузилманинг мавжудлиги билан таъминланади. Улар туфайли ҳукмрон синф ҳокимиятни сақлаб қолади. Г. Москва, "уюлмаган кўпчилик устидан битта импульсга бўйсунадиган уюшган озчиликнинг ҳукмронлиги муқаррар. "Ижтимоий ва сиёсий ташкилот режимидан қатъи назар, ҳар қандай жамиятнинг ривожланиши бошқарувчи синф томонидан бошқарилади. Ҳукмрон синф икки қатламдан иборат: "юкори гуруҳ" (элита ичида "супер-элита") ва "ўрта менежерлар"нинг жуда катта гуруҳи.

Жамиятни ҳукмрон озчилик ва пассив кўпчиликка бўлиш муқаррарлигини исботлашнинг яна бир тизими Р. Михельс (1876-1936) томонидан яратилди. У жамиятларнинг сиёсий ташкилотлари — партиялар, қасаба уюшмаларидаги "олигархик тенденциялар" нинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб берди. Умуман олганда Р.Михельс олигархиянинг темир қонунларини яратади.

Бинобарин, олигархик ҳокимият тузилмаси нафақат раҳбарларнинг шахсий ҳокимиятини абадийлаштириш ва мустаҳкамлаш тенденциясига, балки, бир неча профессионал мутахассисларга таянишга тайёр бўлган омманинг инерцияси ҳамда сиёсий ташкилотнинг таркибий хусусиятларига асосланади.

Сиёсий элита Р. Михельснинг фикрига кўра, миллий руҳиятнинг маҳсулидир. У ҳукмрон синф таркибида учта мустақил элементни кўрсатиб беради: сиёсий, иқтисодий ва интеллектуал. Шундай қилиб, Италия сиёсий социология мактаби нафақат сиёсатшунослик, балки ижтимоий фанининг бошқа соҳалари (масалан, тарих фалсафаси, социология, ҳуқуқ, ижтимоий психология ва бошқалар) ривожига ҳам салмоқли ҳисса қўшди). Кейинчалик элитизм тушунчаси ва унинг тарафдорлари танқидга дуч келдилар. Мухолифлар уларнинг назарияларини демократия ва ўз-ўзини бошқариш

ғояларыга мос келмаслигига ишора қилдилар. Улар шахснинг сиёсатдаги мустақил ролини, омманинг ҳукуматга таъсир кўрсатиш қобилиятини тан олмайдиган назарияни нотўғри деб ҳисобладилар. Бироқ, элитизм концепциясининг издошлари янги ижтимоий шароитларда улар томонидан яратилган назарияларнинг асосий қоидаларини чуқурлаштирдилар ва ривожлантирдилар. Ўз даврида яратилган назариялар кейинги замонавий назарияларнинг яратилиши учун замин бўлиб хизмат қилди.

2. Элиталарнинг классик назариялари, элита танлаш турлари ва тизими

Элиталарнинг классик назарияси шаклланган XX аср бошларидан бошлаб жуда кўп вақт ўтди. Бироқ, унинг тадқиқот анъаналари бугунги кунда ҳам ривожланмоқда. Замонавий сиёсатшуносликда элитанинг шаклланиш шарт — шароитлари, унинг жамиятдаги ўрни ва ижтимоий жараёнларга таъсир этиш йўлларини ўрганувчи махсус билим соҳаси-элитология мавжуд. Дунёда юз берган туб ўзгаришларга қарамай, элиталар мавжуд ва мавжуд бўлиб қолаверади: таълим кенг оммага тақдим этилди; дунёнинг аксарият мамлакатлари аҳолисининг турмуш даражаси сезиларли даражада ошди; умумжаҳон сайлов ҳуқуқи вужудга келиб, барчага сиёсатга кириш имконини берди. Фақат сиёсий элитанинг ҳокимият манбалари, турли мамлакатларда унинг шаклланиш йўллари, шунингдек, элитанинг бир ҳил гуруҳ сифатида ёки бир неча гуруҳлардан иборат илмий талқинлари ўзгарди.

Америкалик сиёсатшунос Ч.Р.Миллс (1916-1962)"Ҳукмрон элита" асарида XX асрнинг ўрталарида АҚШ элитасини таҳлил қилди. Сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий институтлар жамият учун энг муҳим ҳисобланади. Бинобарин, давлат, корпорациялар ва армиялар раҳбарияти учта элита гуруҳини ўз ичига олган ҳокимият элитасини ташкил этади. Ҳокимиятнинг уч муассасаси ўртасида ҳамжиҳатлик, ўзаро кўмак ва алмашув алоқалари доимо мавжуд бўлади. Бу каби ўзаро муносабатлар жамиятнинг барқарор ва прогрессив ривожланишини таъминлашга хизмат қилади.

Замонавий элитанинг ғояси ёпиқ гуруҳ сифатида француз сиёсатшунос олими Р.Ж. Шварценбергернинг "Мутлақ ҳуқуқ" асарида шакллантирилган. Франциядаги бу каста сиёсатчилар, катта маъмурият ва ишбилармон доиралари "ҳокимият учбурчаги" дир. У ҳукуматни тўлиқ назорат қилади, ҳукуматни шакллантиради, давлатни бошқаради ва йирик корпорация ва банкларни назоратда қилади. Ҳокимиятнинг олигархик табиати, сиёсатшуноснинг фикрича, Франция ҳокимиятлар бўлиниши принципига риоя қилмаслигидан келиб чиқади, шунинг учун элита ягона синф бўлиб, бошқарув гуруҳларининг қисмларига бўлинмайди. Натижада мамлакатда сиёсий, маъмурий ва хўжалик тармоқларида ҳокимиятни монополиялаштирувчи бир бутун ва кўп қиррали элита ишлаб шакллантирилади.

Совет типидagi жамиятларда элитанинг табиати XX аср ўрталарида Югославиянинг социологи ва сиёсий арбоби "янги синф" тушунчасининг муаллифи" М. Гилас (1911-1995) томонидан томонидан очиб беришга ҳаракат қилинди. Унинг фикрича, социалистик инқилоблардан кейин собиқ инқилобчилар ва давлат бюрократиясидан иборат янги сиёсий синф ҳокимият тепасига келди. Синфнинг асосини Коммунистик партия ташкил этди. Ўз навбатида, сиёсий ҳокимият монополиясига эга бўлган бу синф миллий мулкни ўз таъсирига бўйсундиради.

Шундай қилиб, замонавий сиёсатшуносликда элитанинг турли таърифлари мавжуд. Агар элитанинг классик назарияси унинг табиатини аниқлашда икки ёндашувга эга бўлса: 1) элитист, унга кўра элитанинг етакчилиқда ("сиёсий синфи" тушунчаси) ва 2) меритократик (лот.дан. меритус — қиймати, кадр-қиммати ва юнон. кратос-ҳокимият), элитани жамиятнинг энг қимматли ва маҳсулдор қисми деб ҳисобловчи (Р.Парето тушунчаси), унда замонавий талқинларда биринчи ёндашув устунлик қилади.

Турли мамлакатларда сиёсий элитанинг кўриниши ва вазифалари сезиларли даражада фарқ қилади. Бу элиталар таснифини ҳисобга олувчи кўплаб омиллар таъсирига боғлиқ. Элитанинг давлат ҳокимиятига эга бўлган

ва энг муҳим сиёсий қарорлар қабул қиладиган қисми ҳукмрон деб аталади. Куч функцияларини амалга ошириш қобилиятидан маҳрум бўлган унинг бир қисми одатда қарши элита деб аталади. Сиёсий элитада янгиланишига кўра, ёпиқ элита ажралиб туради, яъни у муайян синфлардан, мулкдорлардан, масалан, аристократия қатлами томонидан тўлдирилади ва бошқа синфларнинг вакилларини ўз сафларига қўшилишига йўл қўймайди. Ҳинд сиёсатшунос олими П. Шаран ҳокимият ресурсларида фарқ қилувчи анъанавий ва замонавий элитани танлади. Анъанавий элиталарнинг кучи урф-одатлар, дин ва маросимларга асосланади. Замонавий элита оқилона (қонун, расмий қоидаларга асосланган) ва тўрт гуруҳдан иборат. Энг юқори элита куч тузилмалари раҳбарларидан ташкил топган. Ўрта элитага маълум даражадаги даромад, касбий мақом ва таълимга эга бўлган одамлар киради. Жамият тараққиёти динамикаси элита томонидан қабул қилинган сиёсий қарорлар самарадорлигига боғлиқлиги ҳам ҳокимият-бошқарув функцияларини бажариш учун синчковлик билан танлашни талаб этади. Ғарб мамлакатларида элитага ўқитиш ва танлаш жараёнига жиддий эътибор берилади. Энг муҳим саволлар: танлов қандай ва ким томонидан амалга оширилади, уни ким амалга оширади, бошқарув лавозимига номзод қандай мезонларга жавоб бериши керак? кабилардан иборат бўлади.

Турли мамлакатлар элиталарни танлаш ва ишга олиш учун ўз тизимларини ишлаб чиқадилар. Бунда иккита тизим мавжуд: тадбиркор тизими ва гильдия тизими. Албатта, бу тизимларни ажратиш жуда шартли, чунки амалда улар турли комбинацияларда ишлатилади. Бироқ, муайян ишга қабул қилиш тизими элементларининг устунлиги ҳозирги танлов механизмини ҳукм қилиш имконини беради.

Тадбиркорлик тизими номзоднинг шахсий фазилатлари ва одамларга ёқиши қобилиятига қаратилган. Бу тизим бўйича жамиятнинг турли гуруҳларидан ҳокимият лавозимларига номзодлар уларнинг мулкӣ мавқеидан келиб чиқиб танланади. Тизим очиқлик, демократия ва чекланган миқдордаги филтрлар, яъни номзод жавоб бериши керак бўлган расмий

талаблар билан тавсифланади. Тадбиркор тизими раҳбарлик лавозимларига номзодлар ўртасида қизгин рақобатни ўз ичига олади. Рақобат курашида ҳар бир номзод, аввало, ўз зукколигига, ҳозиржавоблигига ва фаоллигига таяниши керак. Шунинг учун тадбиркор тизими барқарор демократия мамлакатларида кенг тарқалган.

Собиқ Иттифоқ номенклатураси элита қаттиқ иерархияга (бўйсунушга) эга эди. Барча номенклатура позициялари 14 поғонага бўлинган. Партия-давлат пирамидасининг энг юқори даражаси КПСС Марказий Қўмитаси Бош қотиби, Политбюро аъзолари, Политбюронинг номзод аъзолари ва Марказий қўмитаси қотиблари, ва бошқалар. Бу тизим элита ичидаги жиддий низоларни келтириб чиқаришга сабаб бўлди.

3. Раҳбарликнинг моҳияти ва табиати

Етакчилик-жамият тараққиёти билан ўзгариб борадиган кўп қиррали тушунчадир. Дастлаб шахснинг хусусий манфаатлари аниқ ифодаланмаган ва амалга ошмаган бўлсада, лекин эҳтиёжлари мавжуд бўлган ибтидоий жамиятларда раҳбарнинг вазифалари мавжуд бўлган. Эҳтиёжлар хилма-хиллигининг ўсиб бориши, меҳнат тақсимооти етакчига бўлган эҳтиёжнинг ортиб боришига сабаб бўлган. Умуман олганда, Макиавеллининг етакчилик назарияси тўртта асосий тамойилни ўз ичига олади: 1) раҳбарнинг кучи унинг тарафдорларининг қўллаб-қувватлашига асосланганлиги; 2) бўйсунувчилар ўз раҳбаридан нима кутишларини билишлари ва улардан нима кутаётганини тушунишлари; 3) раҳбарлик мавқени сақлаб қолиши учун кучли иродага эга бўлиши; 4) ҳукмдор ҳар доим тарафдорлари учун донолик ва адолат намунаси бўлиши керак.

Ҳозирги замон сиёсатшунослигида "сиёсий етакчи" атамаси кенг қўлланилишига қарамай, унга ҳали етарлича таъриф берилмаган. Кўпинча "раҳбар", "ҳукмдор", "бошлик", "бошқарувчи" ва ҳоказо тушунчалар билан аниқлананиб келинмоқда. Бироқ, ҳар бир ҳукмдор раҳбар эмаслиги аниқ. Сиёсий раҳбарликда раҳбарлик ва бошқарув функциялари билан бир қаторда

рахбарнинг салоҳияти ўз тарафдорларининг умумий манфаатлари, орзу интилишларини ифода эта олиш қобилияти мужжасам бўлиши лозим.

Албатта, гуруҳ манфаатларини акс эттирувчи муҳолиф партия етакчисининг имкониятлари ва роли миллатнинг умумий манфаатларини ифода этадиган миллий раҳбарниқидан фарқ қилади. Замонавий француз сиёсатшуноси Ж.Л. Кермон қуйидаги турдаги раҳбарларни ажратиб кўрсатади: "давлат арбоби", "эътиборли раҳбар" ва "тўғри раҳбар". Давлат арбоби-мамлакатни бошқаришда иштирок этадиган, лекин муайян партия билан боғлиқ бўлмаган шахс; унинг раҳбарлик қобилияти ҳукумат ва давлатни мураккаб вазиятдан олиб чиқишга имкон беради. Сиёсий раҳбар Ж.Л. Кермоннинг фикрига кўра, партия аппаратиға қатъий таъсир ўтказиш қобилиятиға эға бўлган ва айни пайтда муҳим давлат вазифаларини муваффақиятли бажарадиган шахсдир. Шунинг учун француз олими тушунчасига асосланиб шуни айтиш мумкинки, сиёсий арбоб ҳокимият лавозимларини эғаллаб, жамиятға, ижтимоий гуруҳға ёки уюшмага доимо қатъий таъсир кўрсата оладиган шахс бўлиши керак.

Ижтимоий гуруҳлардаги турли ҳаётий вазиятларда алоҳида шахслар бошқалардан камида бир сифатда устун турадилар. Ва бу сифат ҳозирги шароитда талаб қилинганлиги учун, бу шахс етакчига айланади. Вазият назарияси тарафдорлари раҳбарни муайян вазиятнинг тақозо этган етакчиси деб қарайдилар. Бироқ, барча омилларнинг таъсирини ҳисобға олишға интилаётган бошқарув тушунчалари сиёсатшуносликда тобора ортиб бормоқда. Раҳбарликнинг интегротив назарияси ана шундай пайдо бўлди. Мисол учун, замонавий америкалик сиёсатшунос М. Херман " етакчиликни кўп қиррали тушунчадир деб таъриф беради ва унинг намоён бўлишида қуйидаги хусусиятларни эътиборға олиш керак деб таъкидлайди: 1) раҳбарлик қобилияти; 2) етакчининг таркибий қисмлари (тарафдорлари, сайловчилар ва бу раҳбар билан ўзаро алоқада бўлган барча сиёсий кучлар); 3) раҳбар ва унинг таркибий қисмлари ўртасидаги муносабатлар; 4) етакчиликни амалға ошириладиган контекст ёки муайян вазият."

Шунинг учун, сиёсий етакчилик (раҳбарлик) ўз издошларининг эҳтиёжлари ва манфаатларини билиши уни ифода этиш жараёнидир. Раҳбарлик шакллари жуда хилма-хилдир. М. Вебер томонидан етакчилик типологияси эътироф этилади. У раҳбарлар типологиясининг асоси сифатида "ҳокимият", кенг тушунчасидан фойдаланган. М. Вебер раҳбарликнинг учта турини кўрсатиб ўтади: анъанавий, харизматик ва оқилона-ҳуқуқий. Улар сиёсий ҳокимиятнинг қонунийлигининг учта асосий турига мос келади.

Анъанавий етакчилик кўпинча анъаналар, маросимлар механизми ва одат кучига таянади. Бўйсунуш одати урф-одатнинг муқаддаслигига ва ҳокимиятни мерос йўли билан ўтказишга ишонишга асосланган. Ҳукмронлик қилиш ҳуқуқини раҳбар ўзининг қобилиятидан келиб чиқиши туфайли қўлга киритади. Раҳбарликнинг бу тури раҳбарлар, оқсоқоллар ва монархларнинг ҳукмронлигини ўзида ифодалайди.

Харизматик етакчилик Худонинг танловига ёки муайян шахснинг алоҳида фазилатларига бўлган ишончига асосланади. Харизма оммани жалб қилиш қобилиятининг мавжудлиги билан ажралиб туради. Харизматик ҳокимиятнинг ўзига хослиги шундаки, у ҳар қандай объектив асосларга масалан, қонун ёки анъанага таянмайди, балки харизматик раҳбарнинг алоҳида шахсий фазилатлари, унга бўлган ишонч туфайли вужудга келади.

Оқилона-ҳуқуқий раҳбарлик раҳбарни сайлаш, унга муайян ваколатларни бериш тартибининг асосланганлиги, қонунийлик каби тамойилларга асосланади. Унинг кучи бутун жамият томонидан тан олинган ҳуқуқий нормалар мажмуига асосланади. Ҳар бир ҳокимият эгасининг ваколатлари Конституция ва ҳуқуқий ҳужжатлар билан аниқ белгиланади.

Сиёсий услуб нафақат раҳбар шахсини, балки раҳбарнинг атроф-муҳит билан ўзаро муносабатлари табиатини, омманинг таъсир даражасини, аҳолининг пайдо бўлган муаммо ва эҳтиёжларига қандай жавоб беришни ва сиёсий ҳукмронликни қандай сақлаб қолиш ва амалга оширишни ҳам акс эттиради. Сиёсат услублари самарали ва самарасиз, авторитар ва демократик бўлиши мумкин.

Етакчилик турли сиёсий услублардан фойдаланиш билан тавсифланади. Одатда, сиёсий услуб жамиятнинг менталитети ва маданияти билан белгиланиб, унда жамиятнинг исталган модели ва ундаги етакчи ўрни, юзага келадиган муаммоларни ҳал қилишнинг афзал йўллари ҳақидаги барқарор ғояларни ўз ичига олади. Сиёсат услублари турли мамлакатлар миллий маданиятларининг кимлиги туфайли сезиларли фарқ қилади. Ҳукмрон маданият тури раҳбарларга хос сиёсий йўналишларнинг табиатини ҳам белгилайди. Раҳбарнинг вазифалари унинг фаолиятининг асосий йўналишлари ҳисобланади. Функциялар сони бир катор омилларга боғлиқ: жамият маданиятининг ҳукмрон тури, сиёсий режим, фуқаролик жамиятининг етуклиги, аҳолининг турмуш даражаси ва бошқалар. Шундай қилиб, етук фуқаролик жамияти ва демократик маданиятнинг мавжудлиги етакчининг фаолиятида муҳим рол ўйнайди. Сиёсатнинг интегратив функцияси энг аввало сиёсий раҳбар фаолиятида тўла ифодаланади. Раҳбарнинг асосий мақсади-умумий ғоя, умумий кадриятлар ва идеаллар асосида турли гуруҳларнинг манфаатларини мувофиқлаштириш ва бирлаштиришдир. Ижтимоий манфаатларнинг яхлитлиги ва уйғунлигига эришиш етакчининг асосий вазифаси ҳисобланиб, сиёсатни амалга ошириш тизимни ўз ичига олган ўзига хос механизмга асосланади. Шунинг учун ҳам сиёсий раҳбар дастурни, ғояни эълон қилибгина қолмай, балки уни амалга ошириш учун сиёсий қарорлар қабул қилади ва ресурслар билан таъминлаб уни амалга ошириш механизмини илгари суради. Сиёсий раҳбар жамиятни бирлаштирувчи манфаатларни ўз вақтида зийраклик билан аниқлаб, халқни фаолликка рағбатлантириб жамиятда туб ўзгаришларни амалга оширади. Раҳбарнинг жамиятда чуқур ўзгаришларни, ислохотларни амалга оширишида сафарбарлик функцияси энг муҳим функциялардан бўлиб ҳисобланади.

Назорат саволлари:

1. Сиёсий раҳбар ва лидер тушунчалари ўртасида қандай асосий фарқлар мавжуд?
2. "Ўқимрон синф" ғоясининг асосида нималар ётади?
3. Қандай сиёсий услублар мавжуд ва уларга таъриф беринг?
4. Харизматик ҳокимиятнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
5. Ҳокимият ваколатлари қандай ҳуқуқий ҳужжатларда ўз аксини топган.

5. Демократия – сиёсий тизим барқарорлигининг муҳим омили сифатида

Режа:

- 1. Демократия ва унинг тамойиллари, шакллари ҳамда ижтимоий-сиёсий жараёнлар**
- 2. Марказий Осиёда сиёсий қарашларнинг пайдо бўлиши ва такомилли**
- 3. Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат барпо этишнинг миллий ва умумбашарий тамойиллари**
- 4. Давлат ҳокимиятини демократик асосда шакллантиришнинг асослари**

Таянч сўзлар: демократия, демократик жамият, фуқаролик жамияти, Шарқ уйғониш даври, сайлов тизими, парламент.

1. Демократия ва унинг тамойиллари, шакллари ҳамда ижтимоий-сиёсий жараёнлар

Демократия (халқ ҳокимияти) – барча инсонлар тенглик асосида ва жамоавий ҳолатда қарор қабул қилиш орқали жамиятни бошқарадиган бошқарув тизими. Демократияда фуқаролар эркинлиги ва тенглиги қонунларда мустаҳкамланган, халқ ҳокимиятчилигининг восита ва шакллари амалда ўрнатилган ва юзага чиқарилган бўлади. Демократия давлат билан инсон муносабатларини белгилайди. Шунингдек, демократия марказий ва маҳаллий вакиллик муассасалари, сайлаш ва сайланиш, қонунийлик тамойилларини, турли партиялар, жамоат ташкилотларининг амал қилишини тақозо этади¹.

Демократия – кишилик тарихида инсоннинг онгли ҳаёти бошланган даврдан бошлаб унинг эрку иродасини, хоҳиш-истагини белгилайдиган

¹Жураев С. “Демократия деганда нимани тушунамиз?”. Т.: “Ўқитувчи” 1999. 5-бет

мезон бўлиб келмоқда. Демократия бевосита жамият тараққиёти, унинг сиёсий, ҳуқуқий, маънавий ва бошқа жиҳатлари билан бирга ана шу жамиятни ташкил этган аҳоли умумий дунёқарашини ўзида мужассам этади. Ҳар қандай давлат ўз ҳуқуқий асосига, сиёсий режимига, бошқарувидаги аниқ тамойилларига эга бўлмаса, фуқаролар эса ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан бирга жамият ва давлат олдидаги, ўз мамлакати истиқболи йўлидаги вазифалари ва бурчларини тўла англаб олмаган тақдирда демократия том маънодаги мазмунига ва жаҳон тажрибасида исбот қилинган моҳиятига эга бўла олмайди. Жаҳон давлатчилиги тажрибалари тобора бойиб, халқнинг ўзлигини англаш жараёни тезлашиб боргани сайин демократиянинг жамият тараққиётида тутган ўрни хусусидаги мунозаралар кескин авж олди.

Мамлакатимизда янги тарихий шароитларда янгича давлатчилик қарор топаётган бир пайтда демократия, фуқаролик жамияти, аҳоли ва жамият, фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатлар турли соҳа мутахассислари ўртасида турлича талқин этилмоқда. Бироқ, ҳар қандай хулосалардан қатъий назар қадимий Шарқ давлатчилигида инсон эрки, ҳақ-ҳуқуқлари кўп жиҳатдан ҳимоя қилинган ҳамда ўз даврининг талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб инсон озодлиги ва хатти-ҳаракатлар эркинлиги таъмин этилган эди. Бу айни демократик жамиятнинг муҳим ва асосий белгиларидан ҳисобланади. Қонун устуворлиги демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишда ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда инсон ҳуқуқ ва эркинликлари устувор бўлган демократик давлат қуриш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш борасида улкан ислохотлар амалга оширилмоқда. Мазкур жараёнда инсонга олий қадрият сифатида муносабатда бўлиш, унинг манфаатларини ислохотларнинг асосий мезони тарзида тушуниш муҳим аҳамият касб этади.

Демократик жамият халқнинг жамият сиёсий ҳаётида иштирок этишини таъминлаш демакдир. Демократик жамият қонунлар устуворлигини амалда таъминлаш билан белгиланади. Демократия икки шаклда намоён

бўлади: а) вакиллик шакли; в) бевосита шакли. Вакиллик шаклида фуқаролар конунчилик, ижроия ва бошқа вазифаларни бажарувчи органларни сайлайдилар, демократиянинг бевосита кўриниши шундан иборатки, фуқаролар унинг воситаси билан турли масалаларни ўзлари ҳал қиладилар. Демократиянинг бундай тўғридан –тўғри бевосита шакли референдумлар, давлат бошлиқларини сайлаш, мамлакат тақдирини умумхалқ овоз бериш йўли билан белгилаш ва муҳим ислоҳотларга оид бўлган масалаларни камраб олади.

Жамиятда демократик сиёсий тизимнинг мавжудлиги ва унинг мустаҳкамланиб бориши инсонда демократик сиёсий онг шаклланишининг ҳал қилувчи шартидир. Бундай сиёсий тизим инсон сиёсий онги ва фаолиятининг ривожланишига кенг имкониятлар яратади, уни рағбатлантиради. Жамият сиёсий тизими қанчалик демократик бўлса, инсон сиёсий ҳаётда шунчалик фаол иштирок этади.

Юксак, теран ва атрофлича фикр юрита оладиган ва ижтимоий фаолиятдан эл-юртига наф етадиган инсонлар демократик тафаккурга эга бўлган инсонлардир. Демократик жамиятнинг миллий-маънавий негизлари куйидаги тамойилларга асосланади.

- умуминсоний қадриятларга содиқлик;
- халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши;
- ватанпарварлик.

Бу негизлар халқ дунёқараши, яшаш тарзи, воқеа-ходисаларга муносабати, маънавий-рухий эҳтиёжлардан келиб чиққанлиги учун ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлмоқда. Маълумки, қадимдан Шарқда маънавиятга таяниб яшаш, ҳамжиҳатликка интилиш, ҳар томонлама баркамоллик олий қадрият даражасига кўтарилган. Одамлар миллатидан, ирқи, ижтимоий келиб чиқиши ва диний эътиқодидан қатъий назар, ягона ўлчов — инсонни инсонлиги учун улуғлаш бош мезон қилиб олинган.

Маънавий оламимизда ўзгаришлар барча янгиланишларнинг асосидир. Зеро, Ватан, миллий тушунчалар тобора чуқурлашмоқда. Биз энди яшаб турган заминимиз, фуқаролигимиз жиҳатдан даҳлдор бўлган мамлакатимиз, миллий раънақимиз ва истиқболимиз хусусида жиддий роль ўйнайдиган бўлдиқ. Ҳар қандай миллий манфаатдорлик, ҳар қандай иқтисодий тараққиёт бевосита маънавий етуклик, маънавий баркамоллик туйғулари билан боғлиқ ҳолдагина ривож топиши мумкинлигини яққол кўряпмиз.

Ҳозирги кунда демократиянинг “Шарқона демократия” ва “Ғарбона демократия” деб аталган шакллари ҳақида ҳам турли зиддиятли фикр-мулоҳазалар мавжуд. “Аввало, - дейди профессор И. Эргашев – “Шарқона демократия” ва “Ғарбона демократия” атамасининг алоҳида–алоҳида ишлатилиши демократиянинг умуминсоний маъно-мазмунига, умумэътироф этилган қадрият сифатида унинг умумий моҳиятига соя ташламайди. Бошқача айтганда, “демократия” (Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам) – умумэътироф этилган тушунча. Унда муаммо нимада? Муаммо бизнинг назаримизча, “Шарқона” ёки “Ғарбона” демократия ўртасидаги фарқни англаш замирида ётибди, яъни муаммо демократиянинг умумий, ягона моҳиятига эмас, унинг ўзига хос миллий-маънавий хусусиятларини фарқлаш, эътироф этиш билан боғлиқ”.¹ Демократиянинг бу атамаларини бир бирига қарама-қарши қўйиш ёки бир-биридан устун қўйиш мумкин эмас.

Жамият ҳаётида демократик қадриятларнинг чуқур жой олиб бориши халқнинг сиёсий-маданий онги, уларнинг сиёсий демократия ва бозор муносабатларининг асосий талаблари, тамойилларини қабул қилиш ҳамда татбиқ этишга тайёргарлик даражасига ҳам боғлиқ. Бошқача айтганда ҳар бир халқнинг миллий онгида шу халққа хос ва мос бўлган, тарихан шаклланган асосий жиҳатлар борки, у шу халқнинг руҳиятини, менталитетини, характерини ифодалайди ва улар мамлакатнинг сиёсий тизимида ўзларининг изларини қолдирмаслиги мумкин эмас.

¹ Эргашев И. Сиёсат фалсафаси. Т.: Академия, 2004. 118-б.

Бу халқимиз ҳаётида қадим-қадимдан жамоа бўлиб яшаш руҳиятининг устуворлиги, оила, маҳалла, эл-юрт тушунчаларининг одамлар қалбидан чуқур ўрин олиб, ота-онага, маҳалла-куйга, жамоага юксак эътибор ва ҳурмат билан қаралиши, катталарга ҳурмат, кичикларга иззат, аёл зотига алоҳида эҳтиром кўрсатилиши, сабр-бардошлилик ва меҳнатсеварлик, меҳр-оқибатли бўлиш билан боғлиқ принциплар авлоддан-авлодга ўтиб келаётган қадриятлардир. Бундай қадриятлар табиий равишда демократиянинг умуминсоний тамойиллари билан чамбарчас боғлиқ. Умуман, Шарқона демократия “ахлоқ”, “маърифат” муносабатлари ва анъаналарига кўпроқ боғланганлиги билан ҳам фарқ қилади. Бу ҳеч қачон демократиянинг умумбашарий тамойилларига соя солмаслиги лозим.

Ғарб демократиясида ҳам худди шундай хусусиятларни келтириб, уни Ғарбдаги ҳаёт тарзи ва кўникмаларига нисбатан қиёсий талқин этиш мумкин, айни пайтда у кўпроқ “анъаналар”га эмас, уни ҳисобга олган ҳолда қонунга, шахс эркинлигига, Шарқ нуқтаи назаридан ёндашганда қонун асосидаги “индивидуализм”га асосланиб, фуқаро сиёсий маданиятига чуқур сингганлигини кўрамиз. Бундан Ғарб демократияси жамоани, миллий-маънавий хусусиятларни тан олмайди, у жамоатчиликдан ҳам, инсоний меҳр-оқибат муносабатларидан ҳам бегона деган хулоса келиб чиқмайди.

Умуман, демократиянинг Шарқона ва Ғарбона кўринишлари ҳам миллий-маънавий хусусиятларни эътироф этадиган, унга таянадиган умуминсоний моҳият касб этади. Демократиянинг қандай шаклда бўлишидан қатъи назар миллий-маънавий хусусиятлардан озуқа олади, унга таянсагина умуминсоний қадриятга айланиб боради. Бу халқлар ҳаётида муҳим ўрин тутуди ва демократик жамият қуришни қафолатлайди.

Шарқда демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар яшашга уринишлар ғоят ноҳуш ҳатто фожиали натижаларга олиб келади. Инқилобни ғарб олимлари ҳам “ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли” деб атаганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди”, деганида демократияни

жорий этишнинг юртимизда ўзбекона тамойиллари шаклланаётганлигини кўрсатади. Иккинчидан, Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бир қатор демократик тараққиёт йўлидан бораётган мамлакатлар - жумладан, Туркия, Германия, Англия, Франция каби ривожланган мамлакатларнинг демократик тараққиёт йўллари билан танишди. Бу мамлакатларда демократиянинг ибратли ва ўрганишга арзирли тажрибалари мавжуд. Аммо демократик тараққиёт йўлини танлаган ҳар бир давлат ўз истиклол ва тараққиёт йўлини танлаб олиши керак деган хулосага келади. Яъни ҳар бир миллат ўз миллий руҳиятидан келиб чиқиб бу масалага ёндашиши даркор. Айниқса, ўзбеклар сингари жуда қадимий миллат ва жуда бой анъаналарга эга бўлган халқ эҳтиёжларини ҳисобга олиш даркор. Тарихий тажрибалар шуни кўрсатадики, демократик жараёнларни четдан нусха олиб кўр-кўрона кўчириш асло ярамайди.

Учинчидан, ҳар бир халқнинг фикрлаш даражаси воқеа ва ҳодисаларга муносабати, уни баҳолаш тарзи, ўзининг тарихий келиб чиқиши, қадимий анъаналар асосида шаклланган турмуш тарзи ва табиати билан белгиланади. Ғарб демократиясида очикдан-очик муносабат, Шарқ демократиясида эса аксинча - андишалик, ўзидан катталарга, раҳбарга ҳурмат билан қараш, вазминлик билан иш тутиш анъаналари мавжуд. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳаёт тарзи, анъаналар, ҳамма вақт ҳар бир мамлакат халқларининг хулқ атворини шакллантиради.

АҚШ да либерал-демократик институтлар билан боғлиқ республика қурилиши XVIII аср охирларида қарор топган бўлса, Францияда узил-кесил XIX асрнинг охирларида амалга оширилганлигини кўриш мумкин. Италия ва Германияда эса демократия иккинчи жаҳон урушидан кейин, Ғарбий Европанинг учта мамлакати: Греция, Португалия ва Испанияда XX асрнинг 70-йиллари ўрталарида, Шарқий Европада демократлашув жараёни 80-йилларнинг охирига тўғри келади.

Юқорида билдирилган фикрлардан келиб чиқиб шундай хулоса қилиш мумкин: демократия дунё тараққиётида умуминсоний қадрият сифатида

турли халқлар, миллатлар тафаккури ва турмуш тарзига сингган, эътироф этилган ва шунга мос эътибор берилган амал қилиб келинган бошқарув услубидир. Айни пайтда, ана шу умумий қонуниятнинг иккинчи муҳим жиҳатини ҳисобга олмаслик ҳам мумкин эмас. Бу ҳар бир халқнинг ҳаёт тарзи, менталитети, демократияни ҳис этиш, англаш ва унга амал қилиш хусусиятининг мавжудлиги билан боғлиқ. Дунёдаги барча мамлакатларга оид бўлган ягона демократик давлат барпо этиш андозаси йўқ бўлиши ҳам мумкин эмас. Шу боис, бирини иккинчисидан устун қўйиш мумкин эмас. Умуминсоний қадриятга айланган демократиянинг ҳамма учун муҳим ва аҳамиятли бўлган жиҳатларини тан олиб, унинг ҳар бир халқ миллий-маънавий руҳияти асосида қарор топиши ва умуминсоний ҳодисага айланишини эътироф этиш лозим. Ана шунда ҳақиқий демократия қарор топган бўлади.

2. Марказий Осиёда сиёсий қарашларнинг пайдо бўлиши ва тақомили

Бугунги кунда бутун ўзбек халқи мақтанса арзигулик, унга куч-қувват, илҳом бахш этувчи, авлод-аждодларидан қолган “Авесто”дек ноёб меросга эгадирларки, у фақатгина халқимизнинг қадимийлигини тасдиқловчи тарихий манба бўлибгина қолмай, авлод -аждодларимизнинг ҳали дунёнинг бошқа бир заминларида, хусусан, ҳозир тараққий этган мамлакатларида давлат, уни шакллантириш, идора этиш, эзгуликни улуғлаш ғоялари ҳали бўлмаган вақтда ўзбек халқининг авлод-аждодлари шундай ғояларни, қарашларни шакллантира олганларини тасдиқловчи маънавий бойлик ҳамдир.

Жамоа аҳлининг асосий қисми давлат бошқарувида иштирок этган. Том маънодаги, бироқ ўша оддий шаклдаги фуқаролик жамияти белгиларини уруғ ва қабилага бирлашган жамоа ҳаётида умумий ижтимоий-фойдали меҳнат билан шуғулланишида, эркин жамоа аъзоларининг асосий мулки чорва ва ерлардан тенг фойдаланилганлигида, эркаклар билан хотин-қизлар

тенг ҳуқуққа эга бўлганлигида, қабиланинг умумий манфаати билан боғлиқ бўлган турли масалалар оқсоқоллар кенгашида муҳокама этилганлигини кўриш мумкин.

“Авесто” зардуштлар томонидан ҳуқуқнинг асосий манбаи сифатида қабул қилинганлигидан уни аҳоли онгига сингдириш ва уни тарғиб қилишнинг турли усуллари қўлланилган. Қонунларни ҳурмат қилиш ва унга онгли тарзда муносабатда бўлишга инсонни кичик ёшидан тарбиялаб берилган. Бу ҳуқуқий нормаларни қонунчиликни онгли суратда амалга ошириш, аҳоли билан бошқарувчилар ўртасидаги вазиятнинг хавfli зиддиятларсиз, қарама-қаршилиқнинг олди олинишини таъминлаган, сиёсий осойишталикка шарт-шароит яратилган. Тоифалар ўртасида тотувлик сақланишига имкон берди.

Зардуштийлик таълимотида ҳарбий тўқнашувлар, хунрезликлар, босқинчилик ҳаракатлари кескин қораланган. Зардуштнинг фикрича, юрт тинчлиги, жамоадаги осойишталик инсонларнинг яратувчанлик кудратига, уларнинг ҳар қандай ёвузликлардан халос бўлишига, бир-бирларини ҳуқуқларини паймол қилмасликка ва жамиятда адолат бўлишига асос бўлади. Қабилалар ўртасида тез-тез содир бўладиган низолар, урушлар, адолатсизликлар мамлакатларни, халқларни парокандаликка олиб боради.

IX-XII асрларда Ўрта Осиё мутафаккирларининг қарашларида давлатни бошқариш ва адолатли жамият қуришга доир гоялар. IX-XII асрлар Ўрта Осиё тарихида мураккаб давр бўлган. Айнан шу даврда Шарқда ижтимоий-сиёсий қарашлар таълимотлар бевосита ислом дини таъсирида вужудга келган. Шарқ ва Ғарбни ўзаро боғлаган Буюк цивилизациялар туташган юртимиз ҳудудида қадимдан илм-фан, маданият вужудга келган ва тараққий этган. Бу айниқса ўрта асрларда яққол намоён бўлди. Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганларидек: “Барчамиз, айниқса, бу ерда йиғилган ижодкор зиёлиларимиз, бизнинг қандай буюк ва шонли ўтмишимиз, қандай улуғ аждодларимиз борлигини яхши биламиз ва бу билан ҳамиша фахрланамиз. Мисол учун, биронта жангда енгилмаган буюк саркарда Соҳибқирон Амир Темурни оламизми, алгебра фанига асос солган

ал-Хоразмийни оламизми, Колумбдан 500 йил олдин Американи кашф этган Беруний бобомизни оламизми, ўрта асрларда тиббиёт фанининг пойдеворини яратган Ибн Синони оламизми, астрономия соҳасида беқиёс кашфиётлар қилган Мирзо Улуғбекни оламизми – жаҳон цивилизацияси ва маданиятига улкан ҳисса қўшган бундай улуғ аждодларимизнинг ҳар бири ҳақида соатлаб гапиришимиз мумкин”¹.

Уйғониш даврининг буюк намояндалари ўз ижодий изланишларида бевосита қадимги маданий меросга таяндилар. Юртимиз ҳудудида мавжуд бўлган қадимги Бақтрия, Хоразм, Сўғдиёна каби давлатлар ва улардаги юксак даражада таракқий этган маданий ҳаёт сарчашмалари кейинги цивилизация учун замин бўлиб хизмат қилди. Ватанимиз тарихининг турли босқичларида рўй берган ташқи кучларнинг босқинчилик ҳаракатлари, оғир кунлар ва даҳшатли воқеалар ҳамда қирғинбарот урушлар туфайли халқимизнинг асрлар давомида яратган маданий ва маънавий ёдгорликлари вайрон қилинганлиги, илм аҳлларини қувғин этганлигига қарамай, қадимги бой маданий мерос изсиз йўқолмади. У Ислом маданияти билан уйғунлашиб, бойиди. Ислом дини ўзининг буюк фазилатлари билан халқимиз қалбидан чуқур ўрин олди. Бу халқимизга хос эзгулик, меҳр-шафқат, инсонпарварлик, хайр-мурувват, оқкўнгиллик, бағрикенглик, илмга ташналик, эҳтиром фазилатларидир. Юнон, Ҳинд, Хитой тарихий меросидан яхши хабардор бўлган Марказий Осиёнинг илм аҳли бошқа халқлар илмий мероси билан яқиндан танишдилар. Шунинг учун ҳам машҳур математик ал-Хоразмий ҳиндларнинг ҳисоб тизимини, Форобий юнонистонлик Арастунинг фалсафий таълимотини, Ибн Сино Гиппократ тиббиётини янги босқичга кўтарди. Давлатчилик борасида, уни бошқариш санъати ҳақида буюк аждодларимизнинг улкан бебаҳо мероси дунё сиёсатшуносларини ром этиб келмоқда. Фаробий, Низомулмулк каби буюк донишмандларимизнинг бу

¹ Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси. // Халқ сўзи. 2017. – 4 август.

борадаги ижтимоий- сиёсий қарашлари, буюк асарлари тарихий аҳамиятга моликдир. Фаробий 160 дан ортиқ асарлар яратди. Унинг “Фозил одамлар шахри”, “Илмлар таснифи ҳақида рисола” ва бошқа шу сингари асарлари нафақат ўз даври учун балки, ҳозирги давр учун ҳам улкан аҳамиятга моликдир. У ўзининг бетакрор илмий қарашлари билан жамият тараққиётига, инсоният тафаккурининг юксалишига бебаҳо ҳисса қўшди. Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асари дунёнинг турли тилларида таржима қилиниб, ҳозирги вақтда ҳам чуқур ўрганилиб келинаётганлиги унинг нақадар юксак аҳамияга эга ўлмас асар эканлигидан далолатдир. Мазкур асар давлат ва жамиятни бошқаришда, инсон манфаатларини ҳимоя қилишда, фуқаролар ҳақ-ҳуқуқлари ва ҳавфсизлигини таъминлашда шунингдек, салоҳиятли, халқпарвар, адолатпарвар раҳбар кадрларни шакллантириш ва тайёрлашда муҳим манбаа бўлиб бўлиб хизмат қилади. Буюк аждодларимизнинг сиёсат майдонидаги бетакрор қарашлари ва фаолияти мангуликка дахлдордир.

Ислом оламида Имом ал-Бухорий ислом таълимотини асослаб, ҳадислар илмининг султони бўлди. Имом-ат Термизий, Ҳаким ат Термизий ва бошқа буюк алломаларимизнинг ислом оламидаги хизмалари беқиёс аҳамият касб этди. Умуман олганда, инсоният тарихи, унинг бой ва маданий мероси, хусусан тарихимиз, аждодларимиз қолдирган улкан бебаҳо бойликлар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, кейинги цивилизациялар учун замин бўлиб келмоқда.

IX-XII асрдаги Ўрта Осиё мутафаккирларининг фикрига хос хусусиятлардан бири шундан иборатки, унинг намоёндалари давлат, ҳокимият, адолат масалаларини ислом қоидаларига таянган ҳолда ҳал қилишга ҳаракат қилганлар. Таниқли ҳуқуқшунос олимлар А.Саидов ва А.Жузжонийларнинг фикрича, Шарқда давлат бошқаруви Қуръони Каримдаги қуйидаги учта оятга таянган:

«Оллоҳга, пайғамбарга ва амр эгаларига (сизларга ҳоким бўлган кишиларга) бўйсунинг»; «Улар ўзаро Кенгаш асосида иш олиб борадилар»

(пайғамбар ва унинг сафдошлари ҳақида); «Эй Муҳаммад! барча ишларда улар билан (сафдошларинг билан) маслаҳат қилгин».

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, ислом дини тарқалган давлатларда инсон тафаккурига хос бўлган ҳурфикрликка интилиш, айниқса, илму маърифат аҳлларида сўнмади. Ҳатто ислом дини ичида ҳам давлат, ҳуқуқ, адолат, бурч ҳақида турли хил фикрлар, ёндашувлар ва талқинлар бўлган. Масалан, ал-Ғаззолий (1058-1111) нинг айтишича, Оллоҳ-таоло пайғамбарларни одамларга тўғри йўл кўрсатиш учун танлаган бўлса, ҳукмдорларни одамлар ўртасидаги низоларни бартараф қилиш учун танлаган. Ал-Ғаззолий подшоҳ, амиру-хонларга яқин турмаслик, улар билан ҳамсухбат бўлмасликка чақирса, унинг замондоши, вазир Низомулмулк эса барча давлат ишларини маслаҳат билан амалга оширишга, «ҳар бир ишнинг тадбирини донолару қариялар ва дунё кўрган кишилар билан ҳал қилиш керак» деб ҳисоблайди.

Мусулмон дунёсида машҳур XI аср ҳуқуқшуноси Ал-Мовардининг айтишича, давлат динсиз сақланиши мумкин, аммо адолатсиз яшай олмайди.

Ўрта Осиё халқлари илғор мутафаккирларининг сиёсий-фалсафий қарашларида одил ҳукмдор гоёси марказий ўринни эгаллайди. Улар давлат тепасида турган ҳукмдор адолатли, хулқ атвори пок, фуқароларга раҳм-шавқатли, ғамхўр бўлса, давлат қудратли, жамият фаравон бўлади деб тушунадилар.

Шундан келиб чиққан ҳолда улар инсонни маънавий камолатга эришишга чақирадилар ва шу орқали адолатсизлик, хулқий бузукликларни бартараф қилиш мумкин деб ҳисоблайдилар.

Амир Темур ва темурийлар даври миллий давлатчилик тўғрисидаги қарашларда демократик тамойиллар. IX-XII асрларда Ўрта Осиёда кечган буюк уйғониш даври (Шарқ Ренессанси) кашфиётлари, илм-фан, маданият соҳасидаги юксалиш кейинги асрлар, жумладан, Амир Темур замони

ижтимоий ҳаётининг турли соҳалари ривожига ўз таъсирини кўрсатди. Буюк давлат арбоби, лашкарбоши Амир Темур (1336–1405 йиллар) мўғуллар истибдодига барҳам бериб, марказлашган қудратли давлат барпо этди. Қудратли давлатнинг асосини адолат орқали юксалтирди. Бу ҳақда Президентимиз Шавкат Мирзиёев шундай деган эди: “Буюк Соҳибқирон Амир Темур бобомиз Оқсарой пештоқиға “Адолат – давлатнинг асоси ва ҳукмдорлар шиоридир” деган ҳикматли сўзларни ёздиргани бежиз эмас, албатта. Ушбу улуғвор ғоя инсон кадр-қимматини олий даражаға кўтариш борасидаги амалий ҳаракатларимиз пойдевориға айланди”¹. Амир Темур даври давлатчилигимизнинг юксалишида ва илм-фан равнақида алоҳида даврни ташкил қилади. Аввало, бу давр Соҳибқирон Амир Темур қайд этганидек, кучли давлатчилик тамойиллари асосида шаклланган ижтимоий-иқтисодий тараққиёт билан боғлиқ. Амир Темур даврида қудратли давлат барпо этилиши мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий, маданий тараққиётиға ижобий таъсир кўрсатди. “Темур тузуклари”да Амир Темур ва темурийлар даврини ўрганиш учун тарихий аҳамиятға молик зарур маълумот ва хабарлар мавжуд. Унда Чиғатой улуси (Олтой, Еттисув, Шарқий Туркистон, Мовароуннаҳр ва Шимолий Афғонистон ерлари)нинг 1342–1405 йиллардаги тарихи, давлат ва қўшиннинг тузилиши, Амир Темур давлатининг қўшни мамлакатлар билан олиб борган иқтисодий, маданий, сиёсий муносабатлари тарихи ўз ифодасини топган.

“Темур тузуклари” икки қисмдан таркиб топган. Биринчи қисм Амир Темурнинг қудратли давлатни барпо этиш ва мустаҳкамлаш, қўшинларни ташкил этиш юзасидан тузуклари, режаларидан иборат бўлиб, ҳатто қўшиннинг жанговар тартиби жадваллар воситасида ифодаланган. Иккинчи қисмда 13 кенгаш ва унинг қисмларида Амир Темурнинг ҳокимият тепасиға келиши ва ҳарбий юришларининг тафсилотлари берилади.

¹ Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 26 йиллиғиға бағишланган маросимидаги маърузаси. // Халқ сўзи. – 2018. – 8 декабрь

Амир Темур зукко сиёсатчи ва йирик давлат арбоби, моҳир дипломат сифатида ўз давлатининг тузилишини, унинг қай тарзда бўлиши кераклигини баён этади, мансабдорларнинг ҳуқуқ ва бурчларини белгилаб беради. “Темур тузуклари”да ёзилишича, ҳар бир ҳукмдор ўз давлатининг таянчи бўлган ижтимоий-сиёсий гуруҳларга суянган ҳолда иш олиб бориши лозим бўлган. Фақат уларнинг ёрдамида раият, қўшинлар ва давлатни идора қилиши зарур ҳисобланган. Амир Темур замонида олиқ-солиқлар муайян тартибда белгиланган эди. Энг муҳими, ердан олинадиган хирож миқдори ҳам, чорвадан олинадиган солиқ миқдори ҳам белгиланган эди. Муҳосиллар (солиқ йиғувчилар)нинг фаолияти устидан назорат ўрнатилган. “Амр килдимки, – дейилади “Темур тузуклари”да, – раиятдан мол-хирож йиғишда оғир аҳволга тушириб қўйишдан ёки мамлакатни қашшоқ қилиб қўйишдан эҳтиёт бўлиш зарур, чунки раиятни хонавайрон қилиш давлат хазинасининг камбағаллашувига олиб келади. Хазинанинг ғариб бўлиб қолиши эса сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги, ўз навбатида, салтанатнинг заифлашувига олиб боради”.

Шуни айтиш керакки, у жамиятдаги барча табақаларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва манфаатларини эътиборга олган мардлар ва номардларга нисбатан алоҳида тартиб асосида иш юритган. Уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, бурч ва мажбуриятлари ўзига хос бўлган қонунлар билан амалга оширилган. Бу эса, мустаҳкам, ягона тартиб мавжудлигидан далолатдир. У тузган энг қудратли ва интизомли армия, қолаверса, Ватанга, халққа садоқат ҳар қандай тўсиқларни мардонавор енгиб ўтишда муҳим омил бўлган. Шу боис ҳам, унинг ҳарбий санъати ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Ана шундай ҳарбий маҳорат билан ёвуз кучлар устидан ғалаба қозонди.

Зеро, Биринчи Президентимиз Ислом Абдуғаниевич Каримов таъкидлаганидек, “...Амир Темурнинг тарихий хизмати яна шундан иборатки,

унинг ҳаракатлари туфайли Осиё ва Европа давлатлари тарихда биринчи марта ягона жуғрофий-сиёсий маконда эканликларини ҳис этди”¹.

Мамлакатимизда “1996 йил Амир Темур йили” деб эълон қилинди. Амир Темурнинг инсоният тарихидаги улкан хизматлари ЮНЕСКО томонидан эътироф этилди ва 1996 йилнинг 22–24 апрель кунлари Франциянинг пойтахти Парижда халқаро миқёсда 660 йиллик юбилей тантаналари кенг нишонланди. Бу Амир Темурнинг буюк тарихий хизматларига кўрсатилган юксак эҳтиром бўлди. Соҳибқирон Европа давлатлари, хусусан, Франция билан ўзаро алоқаларни йўлга қўйганлиги халқларимиз ўртасидаги ҳамжиҳатликни мустаҳкамлашга хизмат қилганлиги билан аҳамиятлидир. Жаҳон тарихида Франция билан дўстона муносабатларимиз теран илдизларга эга эканини ифода этувчи маълумотлар кўп учрайди. Хусусан, XIV аср ўрталарида Буюк Ипак йўлининг Ғарб мамлакатларига олиб борувчи тармоғи турли низолар туфайли инқирозга учраган эди. Ўша даврда Амир Темур турли соҳаларда қитъалараро алоқалар тикланишига шароит яратиб берди. Соҳибқироннинг Европа қироллари билан олиб борган мулоқотлари орасида, айниқса, Франция қироли Карл VI билан ёзишмалари алоҳида тарихий аҳамиятга эга. 1394 ва 1399 йилларда Амир Темур хузурига келган Византия императорининг Константинополдаги муовини Франсуага Сандро исмли вакил ҳамроҳ бўлган. Сандронинг қўлида Генуянинг ҳомийси бўлган Франция қиролининг Амир Темур номига ёзилган мактуби бор эди. 1402 йилда Карл VI Амир Темур билан мустаҳкам сиёсий алоқаларни ўрнатишга интилди. Улар ёзишмаларининг бир қисми Франция хужжат архивида сақланади. Мазкур мактубларда Амир Темур қиролнинг Шарққа нисбатан сиёсатини қўллаб-қувватлаган ҳолда, ўз давлати билан Франция ўртасида савдо-сотик йўлга қўйилишининг аҳмиятига эътибор қаратади: **“Бизнинг у улуг амирдан кутганимиз шулдурки, доимо бизга шоҳона мактубларни юбориб, саломатликларини билдириб турсалар, токи биз хотиржам бўлгаймиз. Яна сизнинг савдогарларингиз бу**

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Мустақил Ўзбекистон тарихи – Т.: Шарқ, 2000. – Б.437.

тарафга қатнаб турсалар, биз бу ерда уларни азизу мукаррам тутғумиздир, шунингдек бизнинг савдогарлар у тарафга юборилса, сиз ҳам уларни азизу мукаррам тутсангиз, ҳеч кимса уларга зўрлик қилмаса ва зарар-заҳмат етказмаса! Чунки дунё савдогарлар билан ободдир!”. Соҳибқироннинг Франция қиролига ёзган, бизнинг давримизгача лотинча таржимаси етиб келган иккинчи мактуби ҳам 1402 йил 1 август санаси билан белгиланган. Ҳар иккала мактуб архиепископ Иоанн III томонидан Францияга етказилган. 1403 йил июнда Парижга етиб борган архиепископ Амир Темурнинг Франция қироллигини қизиқтирувчи таклифини баён этади. Унда икки давлат савдогарларининг эркин савдо муносабатларини таъминлаш ва савдо эркинлигини тегишли битим орқали кучга киритиш ўзифодасини топганди. Амир Темурнинг ўзаро ҳамкорлик тўғрисидаги ташаббуси Франция қироли томонидан мамнуният билан қабул қилинганини 1403 йил 15 июнда Карл VI нинг Соҳибқирон номига йўллаган мактубида ўз ифодасини топади. **“Яратганнинг марҳамати билан франклар қироли Карл мухтарам ҳазрат ва музаффар подшоҳ Темурбекка салом йўллайди ва тинчлик тилайди”** сўзлари билан бошланадиган мазкур мактубда Франция билан Амир Темур давлати ўртасида савдо алоқаларини ўрнатиш масаласига катта аҳамият қаратилади ва шундай сўзлар билан якунланади: **“Биз сизнинг ишларингизни, фойдали таклифларингизни қабул қиламиз, имкони бор жойларда (уларга) баробар ва ундан ортиқроқ илтифот кўрсатишга ваъда берамиз”**. Амир Темур ҳам, Карл VI ҳам ўзаро дўстлик ва бирдамликдан ҳамда савдо битими тузишдан манфаатдор бўлишганини мазкур мактублардан англаш мумкин. Академик Акмал Саидов ва Люсьен Керен ҳаммуаллифлигидаги “Амир Темур ва Франция“ номли асарда Венсан Фруньёнинг Амир Темур ҳақидаги ушбу фикри қайд этилган: “Амир Темур мавзуси Ғарбий Европада Клавихо ва Женкинсон сафарномалари эълон қилинмасдан бурун, шунингдек Ибн Арабшоҳ, Шарафиддин Али Яздий сингари тарихчиларнинг асарлари таржима қилинмасдан олдин тарихий ва адабий мавзу сифатида мавжуд бўлган”. Ватанимиз мустақилликка эришгач,

Ўзбекистон дунёнинг турли мамлакатлари билан бўлгани каби Франция билан ҳам сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларни ўрнатди. Шундай қилиб, Амир Темур ва Карл VI томонидан тамал тоши қўйилган ҳамкорлик ҳамда бирдамлик муносабатлари бугунги кунда икки давлат ўртасида янги суръатда ривожланиб бормоқда¹.

Соҳибқирон Амир Темур томонидан Мовароуннаҳрда ягона ва қудратли давлат барпо этилиши ҳамда бу ерда тинчлик, осойишталикнинг таъминланиши ҳам маданият равнақи учун зарур омиллардан эди. Лекин, булардан ташқари, Амир Темур давлатининг ривожига таъсир этувчи бир қатор омиллар мавжуд эдики, бу омиллардан бири Амир Темур даври мафкурасининг асосини Баҳоуддин Нақшбанд тариқати ғоялари ташкил этган бўлса, иккинчиси, маданият ва маънавият тараққиётига бевосита Ҳазрат соҳибқироннинг ўзи раҳнамолик қилганлигидир.

Амир Темур давлати сиёсатини шакллантириш ва қарор топтиришда Нақшбандия тариқати асосида юзага келган мафкуранинг амалий аҳамияти бекиёсдир. Чунончи, давлат сиёсатини белгилашда ва уни амалда ҳаётга тадбиқ этишда нақшбандия тариқати ғояларини ифодаловчи «рости-русти» қоидаси асос қилиб олинди. «Рости-русти» (ҳақгўй бўлсанг нажот- топарсан) ҳақиқат- тартиб, ҳақиқат - адолат маъносида бўлиб, барча ишда, одамлар орасидаги муносабатларда, умуман, ҳаётда ҳақиқат қарор топиши, бу эса адолатнинг, яъни одил жамиятнинг тасдиқ этилишини таъминлаши лозим, деган маънони билдиради. Соҳибқирон бу ғояни янада такомиллаштириб ва унга аниқлик киритиб «Адолат кучда эмас, куч-адолатдадир» деган машҳур ҳамда ўша давргача давлатлар тажрибасида оммавий қўлланилмаган қоидадан кашф этди. У ўзининг юқорида қайд этилганидек «Темур тузуклари» асарини ҳам ана шу қоида асосида яратди ва умрининг охиригача бутун фаолияти давомида мазкур қоидага амал қилди.

Давлат сиёсатининг адолат мезони асосида юритилиши бошқаришнинг

¹ Файзиев Х. Темурийлар тарихи Давлат музейи директори. Амир Темур ва Франция қироли ўртасидаги мактублар нима ҳақда эди ? // Халқ сўзи. – 2018. – 10 октябрь.

барча соҳаларини ана шу мезонга мослаштиришни тақозо этар эди. Амир Темур давлатида ҳозирги кундаги парламентни эслатадиган катта ва кичик кенгашлар шу талаб асосида таъсис этилган эди.

Ўзбек давлатчилигининг Амир Темур даврига қадар шаклланиб замонлар синовидан ўтган асослари қуйидагилар деб ҳисоблаш мумкин:

- Биринчи, давлат ўз вазифасини бажармоғи учун энг аввало сиёсий жиҳатидан мустақил бўлиши керак.
- Иккинчи, давлат ва жамият яхлитлиги сиёсий жиҳатидан бузилмаслиги лозим.
- Учинчи, давлат ва жамият муайян бир қонунлар, тартиблар, мафкура асосида бошқарилмоғи керак.
- Тўртинчи, бошқарувнинг турли табақалари, йўналишлари, соҳаларини мувофиқлаштириб турувчи маълум бир тизим шаклланган бўлмоғи лозим.
- Бешинчи, жамиятда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар аҳволи (тараққиёти) давлат диққат марказида тармоғи лозим.
- Олтинчи, фан ва маданият равнақи тўғрисида доимий қайғуриш давлат аҳамиятига молик қатъий сиёсат сифатида қаралмоғи лозим.
- Еттинчи, ҳар бир давр шарт-шароити, тартиботларига кўра давлат, жамият ички тараққиёти масалаларини ташқи дунёда мавжуд омиллардан фойдаланган ҳолда ҳал этиб бориши даркор.
- Саккизинчиси, давлат тепасида турган кучлар ўтмиш замона ва келажакни теран тафаккур, қатъий иймон, ғояда юксак маънавиятпарварлик ва миллатпарварлик ила англамоғи шарт.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, бутун фаолияти давомида Амир Темур юқорида кўрсатилган саккизта асосга таянди ва уни рўёбга чиқарди. Дарҳақиқат, Амир Темур барпо этган буюк салтанат дунё халқлари ҳаётида, уларнинг ўзаро ҳамжиҳатлик асосида юксалишида муҳим роль ўйнади. Мухтасар қилиб айтганда, фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, эркинлиги ҳамда манфаатлари тўла таъминлангани давлатда бошқарувнинг адолатли тизими

қарор тоғанини кўрсатади. Бундай юртда фуқароларнинг ҳам давлат олдидаги масъулияти ошиши баробарида қонунга ишончи кучаяди. Бу эса давлатнинг келажаги буюк бўлишига замин яратади. Буюк келажак сари дадил одимлаётган Ўзбекистонимиз учун Амир Темур барпо этган буюк давлатнинг бой тажрибаси, олиб борган ички ва ташқи сиёсати, дипломатияси, ҳарбий санъати ўз аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди. Амир Темурнинг тарихий хизмати ҳам ана шундадир.

Жадидларнинг миллий давлатчилик ва адолатли жамият қуришига доир маърифатпарварлик зоялари. Туркистонда чоризм мустамлакачилари сиёсати туфайли рўй берган фожиали воқеа-ҳодисаларга қарама-қарши равишда маърифатпарварлик, жадидчилик ҳаракати дунёга келди. Жадидлар ҳаракати XIX аср ўрталарида Бухорода (мадраса мударрислари Курсавий, Маржоний, Бойсуний ва бошқалар бошчилигида) вужудга келган бўлиб, XX аср бошларида у Туркистонда кенг ёйила бошлади. Бу ҳаракат Россиядаги мусулмон мактабларининг ислоҳотчиси ва “*Таржимон*” журналининг (1883 йилдан чиқа бошлаган) ташкилотчиси Исмоил Ғаспирали (1851-1914) номи билан машҳур бўлди. У 1893 йил Туркистонга келиб, Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида бўлди. У 1884 йилда Қримдаги Боғчасарой шаҳрида жадид мактабига асос солган эди. “Жадид” арабча сўз бўлиб, “янги” деган маънони билдиради. Туркистонда жадидлар ҳаракатининг кўзга кўринган вакиллари М.Абдурашидхонов, М.Бехбудий, А.Авлоний, С.Айний, Ф.Хўжаев, Т.Норбўтабеков, А.Фитрат, А.Чўлпон ва бошқалар эдилар. Жадидлар Туркистонда илғор ўқитиш усулларини тарғиб қилган маърифатпарварларгина бўлиб қолмасдан, айни вақтда, ислом ҳуқуқий меросининг миллат ичида кенг ёйилиши, миллий ўзликни англаш, халқимизнинг сиёсий онг ва сиёсий маданиятини юксалтириш, ҳурфикрлилик, тараққиёт ва миллий истиқлол, демократик қадриятлар учун курашни мақсад қилиб қўйган эдилар. 1900 йил Бухоро жадидлари янги усулдаги мактаб очишга рухсат олдилар. М. Абдурашидхонов 1901 йил Тошкентдаги ҳовлисида “*усули савтия*” мактабини очди.

Жадидлар маориф масалаларига алоҳида эътибор бердилар. Туркистонда усули жадид ва рус-тузем мактаблари очилди. Маълумки биринчи рус-тузем мактаби 1884 йилда Тошкентда очилган эди. Миллий мактаб ва миллий тарбия масалалари биринчи ўринга қўйилди. Илк дарсликлар, жумладан, Мунавварқорининг *“Адиби аввал”*, *“Адиби соний”*, *“Хавойижи диния”*, Бехбудийнинг *“Китобатул атфол”*, *“Жузрофия”*, А.Авлонийнинг *“Адабиёт”*, *“Биринчи муаллим”*, *“Иккинчи муаллим”*, *“Туркий гулистон.”*, *“Мактаб гулистони”* каби дарсликлари яратилди.

Туркистон мусулмонлари орасида маданий-маърифий уюшмалар, жамиятлар пайдо бўла бошлади. Миллий қадриятлар масаласи кун тартибига қўйилди. Туркистон ва Бухоро ёшлари Туркия, Миср, Олмония каби хорижий мамлакатларга ва Россиянинг Москва, Петербург, Саратов, Қозон, Уфа, Оренбург каби шаҳарларига ўқишга юборила бошланди. Жадидлар маҳаллий халқлар маънавиятини кўтариш мақсадида миллий театрларни ташкил этишга киришдилар. Қисқа вақт ичида *“Турон”* ҳаваскорлар группаси ва Туркистонда ўзбек театри майдонга келди. Илк ўзбек драмалари: *“Падарқуш”*, *“Адвокатлик осонми?”*, *“Мазлума хотин”*, *“Бахтсиз куёв”*, *“Эски мактаб-янги мактаб”* ва бошқалар сахналаштирилди. Миллий мустақиллик масалалари ҳам доимо жадидлар эътиборида туриши билан бирга, улар Европа илм-фани ва маданиятига дўстона муносабатда бўлдилар.

Жадидлар 1906 йил *“Тараққиёт”* *“Хуриид”*, 1907 - 1908 йилларда *“Шухрат”* (Мунаввар қори), *“Тужжор”* газеталари (Саидазимбой), кейинчалик *“Осиё”*, *“Самарқанд”*, *“Садои Туркистон”*, *“Садои Фарғона”* *“Ойна”*, *“Эл Байроғи”*, *“Турон”* рўзномаларини чиқара бошладилар. Туркистонда жадидлар ташаббуси билан сиёсий ташкилотлар: *“Иттифоқи муслимин”*, *“Ёш бухороликлар”*, *“Ёш хиваликлар”*, *“Турк адами арказияти”*, *“Иттиҳод ва тараққий”*, *“Шўройи исломия”*, *“Шўрои уламо”*, *“Миллий истиқлол”*, *“Туркистон миллий бирлиги”* ва бошқалар тузилди.

Туркистон жадиdчилик ҳаракатининг отаси деб тан олинган Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг издошлари Сиддиқий- Ажзий, Абдулқодир Шакурий ва Ҳожи Муинлар Самарқандда кенг фаолият олиб бордилар. М.Бехбудий халқларининг сиёсий, миллий ва иқтисодий манфаатларини ифода этишга ҳаракат қилди. Заки Валидий Тўғон ўз хотираларида Бехбудий фаолияти ҳақида шундай деган эди: *“Кураш шу даражада шафқатсиз ва беаёв бўла бордики, ҳатто дўстларни ҳам, агар улар бизга қарши бўлсалар, аяб ўтирилмас эди. Кадетлар фирқаси йўлбошчиларидан бири, Тошкент муниципалитетининг собиқ вакили проф. Н.Маллицкийга қарши аёвсиз кураш олиб боришга тўғри келди. Мени Самарқанд муфтиси адабиётчи М.Бехбудий ва эсерлар, асосан Вадим Чайкин ва шарқшунос Лев Зиминлар қўллаб - қувватлашди... Маҳмудхўжанинг ошкора суҳбатлари узоқ жойлардан келган мусулмон вакилларини қилаётган ишимизнинг ҳақлигига ишонтира билди”*.

Мунаввар Қори Абдурашидхонов таърифича жадиdчилик сиёсий ҳаракат сифатида ХХ аср бошларида шаклланган, муайян ташкилот бўлиб, ўз йўналишига кўра феодал қоқоқликка ва мустамлакачиликка қарши характерга эга эди. У Туркистондаги кенг жамоатчилик манфаатларини ифода этар эди. Жадиdларнинг асосий мақсади ва сиёсий қарашларида Туркистонни мустамлакачилик исканжасидан халос қилиб, озод ва обод ватанга айлантириш, аҳолисини саводли ва маърифатли, тўқ ва фаровон яшашига шароит яратиш эди. Умуман олганда жадиdлар ижтимоий-сиёсий куч сифатида бойлик учун, шон-шуҳрат орттириш учун майдонга чикқан эмас. Улар истибдодга қарши курашдилар. Мустақиллик йўлида фидоийлик кўрсатдилар. Туркистон халқларининг сиёсий ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилдилар. Ўз ҳисобларидан мактаблар, кутубхоналар, театрлар очдилар. Газета, журналлар, дарсликлар, қўлланмалар нашр этиб халқни илм-маърифатга, сиёсий онгу-тафаккурини юксалтиришга ва Шарқ оламидаги янгиликларга жалб этдилар.

3. Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат барпо этишининг миллий ва умумбашарий тамойиллари

Бугунги кунда мустақиллигимизни ҳар томонлама мустаҳкамлаш, демократик ислохотларни миллий ва умумбашарий тамойиллар асосида чуқурлаштириш кўп жиҳатдан ҳар биримизнинг фаоллигимизга, яхши ҳаётга бўлган қатъий интилишимизга, ишончимизга боғлиқ эканлигини унутмаслигимиз керак. Ҳуқуқий демократик давлат - бу фуқаролик жамияти шаклидир. Давлат ҳуқуқий демократик бўлиши учун кучли, ҳаёт кечириб кета оладиган, эрксевар, ҳар қандай антидемократик авторитар тажовузларга қаршилик кўрсата оладиган жамият бўлиши керак. Бу жамиятда инсон ҳуқуқлари энг олий қадрият ҳисобланади. Ҳуқуқни қўллаш ва суд амалиётига 2001 йилдан бошлаб ярашув институти киритилди ва у самарали фаолият кўрсатмоқда. Ярашув институтининг талабига кўра, ижтимоий ҳавфи катта бўлмаган жиноий қилмишни содир этган шахс жабрланувчига етказилган зарарни тўлиқ қоплаб берган тақдирда жиноий жавобгарликка тортилмайди. Мазкур институтнинг самарадорлиги ҳамда ўзбек халқининг раҳмдиллик ва кечиримлилик каби кўп асрлик анъаналарига, Шарқона демократик ҳамда умумбашарий тамойилларга мослиги унинг изчиллик билан кенгайиб боришига асос бўлди.

Шунингдек, 2008 йилдан эҳтиёт чораси сифатида қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқи прокурордан судга ўтказилиши принципиал қадам бўлди. Ушбу қарорнинг ўз вақтида ва пухта ўйлаб қабул қилингани бугунги кунда кўпгина амалий мисолларда ўз исботини топмоқда. Мазкур институтнинг амалиётга татбиқ этилиши инсоннинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари, унинг дахлсизлигини ҳимоя қилишда муҳим омил сифатида намоён бўлмоқда. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов 2010 йил 12 ноябрда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг қўшма мажлисидаги маърузасида мамлакатимизни демократик янгилашнинг бугунги босқичдаги энг муҳим йўналишларидан бири бу – қонун устуворлиги ва қонунийликни мустаҳкамлаш, шахс ҳуқуқи ва

манфаатларини ишончли ҳимоя қилишга қаратилган суд-ҳуқуқ тизимини изчил демократлаштириш ва либераллаштиришдан иборатлигини, юртимизда ҳуқуқий давлат асосларини янада такомиллаштириш ва аҳолининг ҳуқуқий онги ва Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти маданиятини юксалтириш ҳал қилувчи вазифа эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтган эди. Ўзбекистон демократик жамият куришда дунёда тан олинган демократик тамойиллар, ривожланган давлатлар тажрибасига ҳамда кўп минг йиллик ўзбек давлатчилиги тарихи ва ўзига хос миллий-маънавий, ахлоқий қадриятларга таяниб дадил одимламоқда. Демократик жамиятни барпо этишнинг халқаро тамойиллари, дунё ҳамжамияти эътироф этган йўриқлари мавжуд. Булар:

- *Халқ ҳокимиятчилиги ва ҳокимиятнинг бўлиниш принципи;*
- *Барча фуқароларнинг миллати, элати, ижтимоий келиб чиқиши ва диний эътиқодидан қатъи назар тенг ҳуқуқлилиги;*
- *Эркин ва адолатли сайловлар;*
- *Кўппартиявийлик;*
- *Фикрлар ва сўз эркинлиги.*

Демократик давлат – биринчи навбатда бу халқ ҳокимиятчилигига асосланган давлатдир. Демократик давлатда халқ ҳокимияти ўрнатилади. Зеро, халқ-давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. Бу Ўзбекистон Конституциясида ўз ифодасини топган (7-модда, 1-қисм). Буни давлат ҳокимияти марказий органларининг халқимиз хоҳиш-иродаси асосида ташкил этилаётгани мисолида кўришимиз мумкин. Хусусан, Президент сайловлари, Олий Мажлисга бўлиб ўтган сайловлар бунинг ёрқин далилидир.

Давлат ҳокимиятининг бўлиниш принципи. Давлатда ҳокимиятнинг мавжуд бўлиши давлатнинг асосий белгиларидан бири саналади. Давлатдаги мавжуд ҳокимият (давлат ҳокимияти) эса маълум принцип асосида тақсимланади, бўлинади. Бу “давлат ҳокимиятининг бўлиниш принципи” деб аталади. Мазкур принципга кўра, давлат ҳокимияти бир-бири билан чамбарчарс боғланган ва айни вақтда маълум мустақиллика эга бўлган

қуйидаги уч шахобчага бўлинади: *қонун чиқарувчи ҳокимият, ижро этувчи ҳокимият ва суд ҳокимияти*. Ана шу уч ҳокимият биргаликда давлат ҳокимиятини ташкил этади.

Давлат ҳокимиятининг бўлиниш приципининг жамиятда амалда рўёбга чиқарилиши, яъни ҳокимиятлар бўлинишнинг амалга оширилиши ҳар қандай давлатнинг демократик хусусияти белгилайдиган омилларидан биридир. Давлат ҳокимиятида ваколатларнинг бўлиниши ғояси инсониятнинг буюк даҳолари томонидан илгари сурилган илғор тарихий ғоялардан биридир. Масалан, қадимги юнон файласуфи Аристотель бу ғояни дастлаб илгари сурганлардан бири бўлган¹. XVIII асрнинг биринчи ярмига келиб мазкур ғоя илмий-назарий жиҳатдан асосланди. Бунда машҳур француз мутафаккири ҳуқуқшунос ва файласуф Шарл Луи Монтескьё (1689-1755) нинг хизматлари каттадир. Унинг “Қонунлар руҳи ҳақида” номли асарида ҳокимиятнинг бўлиниш принципи асосланиб берилган.

Давлат ҳокимиятининг бўлиниш принципи давлат ҳокимияти органларининг мувозанати ва тенглилигини таъминлайди. Лекин бунинг учун у мақсадга мувофиқ жорий этилиш лозим. Мазкур принципнинг оқилона рўёбга чиқарилиши орқали давлатда бирор орган ёки шахс томонидан диктатура ўрнатилишининг олди олинади, давлат бошқаруви амалга оширилишнинг идеал мувозанати таъминланади, давлат органларининг самарали фаолият юритиши учун замин тайёрланади.

Давлат ҳокимиятининг бўлиниш приципи давлат ҳокимияти органларининг келишиб бир-бирини назорат қилиб ва ўзаро уйғунликда ишлашига имкон яратади. Шунинг учун ҳокимиятнинг бўлиниш приципининг қарор топиши демократик давлатга хос жиҳатдир. Ривожланган демократия қарор топган давлатларда бўлгани сингари, Ўзбекистон Республикасида ҳам давлат ҳокимияти 3 га бўлинган. Бу ҳақда Ўзбекистон Конституциясида қуйидаги ҳуқуқий норма белгилаб қўйилган: “*Ўзбекистон*

¹Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: назария ва хорижий тажриба. (Монография) – Т: “Янги аср авлоди”, 2006.

Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади”.

Ўзбекистонинг 28 йиллик мустақил тараққиёт даври мобайнида айниқса 2016 йилдан кейинги йилларда мамлакатимизда давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш соҳасида амалга оширилган ислохотлар ўта муҳим бир мақсадга, яъни ҳокимиятлар бўлиниши конституциявий принципни ҳаётга изчил тадбиқ этишга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашда Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг “Инсон ҳуқуқлар ва эркинликларини кафолатлари” деб номланган X боби муҳим аҳамиятга эгадир. Бу кафолатлар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси X бобининг 43-46-моддаларида ўз аксини топган. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг қонунлар асосида мустаҳкамлаб қўйилиши, албатта, зарур. Айни вақтда ушбу ҳуқуқ ва эркинларнинг ишончли тарзда амалга тадбиқ қилиниши бу масаланинг энг мураккаб қисми ҳисобланади.

Мустақиллик даврида Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий пойдевори ривожланган мамлакатлар тажрибаси ва миллий қадриятларимиз асосида мустаҳкамланди. Демократик жамият куриш бўйича жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, қайси бир жамиятда мансаби, ирқи, жинси ва бошқа ижтимоий даражаси қандай бўлишидан қатъи назар, фуқаролар Конституция ва қонунлар билан мустаҳкамлаб қўйилган ўз бурчларини амалда бажаргандагина ўзлари учун тегишли бўлган ҳуқуқ ва эркинларидан фойдалана олишлари мумкин. Мамлакатимизда инсон ҳуқуқларига оид халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларни миллий қонунчиликка имплементация қилинаётганлиги ўзининг ижобий самарасини бермоқда. Энг муҳими, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш борасида Ўзбекистон сиёсати халқаро ҳамжамият томонидан қўллаб-қувватланаётганлиги республикаимизда амалга оширилаётган инсонпарварлик

сиёсатининг ёрқин исботидир. Маълумки, Ўзбекистон Республикаси томонидан 1991 йил 30 октябрда ратификация қилинган “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси” Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси тайёрланиши ҳамда қабул қилинишида муҳим ғоявий асос бўлиб хизмат қилди. Унда ушбу халқаро ҳужжатнинг барча етакчи қоидалари ўз ифодасини топди. 1996 йил 31 октябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказини тузиш тўғрисида” ги фармонининг қабул қилиниши ғоят муҳим аҳамият касб этди. Мазкур марказ ижро этувчи ҳокимиятнинг таркибий қисми ҳисобланиб, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи ташкилот сифатида фаолият олиб бормоқда. Марказнинг муҳим вазифаси – инсон ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза этишга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 10 декабрдаги “Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий Маркази фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида” ги қарори 2017 -2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазифалардан келиб чиқиб қабул қилинганлиги диққатга сазовор бўлди. Мазкур қарорда Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий Маркази фаолияти самарадорлигини ошириш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш механизмларини янада такомиллаштириш, бу борада халқаро норма ва стандартларни ҳаётга самарали тадбиқ этиш кўзда тутилганлиги эътиборга моликдир. Шунингдек, 2004 йил 27 августда Ўзбекистон Республикасининг “Олий Мажлисининг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) тўғрисида” ги қонуни (янги таҳрири) қабул қилинди. Шу ўринда Омбудсман сўзининг маъносига эътибор берадиган бўлсак, шведча “ombudsman” – сўздан олинган бўлиб, “бирон киши манфаатларининг вакили” деган маънони билдиради. Бизга маълумки, Омбудсман лавозими дунёда биринчи марта 1709 йилда Швеция қироллиги ҳузурида жорий этилган.

Омбудсман ўз фаолиятини Конституциямизга, халқаро ҳуқуқ ва нормаларга, халқаро шартномаларга риоя қилган ҳолда амалга оширади. Зероки, мустақил давлат сифатида қабул қилган дастлабки ҳуқуқий акт – “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш баёноти” даёқ: “Миллати, диний эътиқоди ва ижтимоий мансублигидан қатъий назар, Республика ҳудудида яшовчи ҳар бир кишининг муносиб ҳаёт кечиришини, шаъни ва қадр қимматини таъминлайдиган инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш”¹ олий мақсадлардан эканлиги мустаҳкамлаб қўйилган эди. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси инсон ҳуқуқлари ва уни ҳимоя қилишга доир халқаро ҳуқуқий ҳужжат бўлиб, БМТ томонидан ишлаб чиқилган ва қабул қилинган.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейин қўшилган биринчи халқаро-ҳуқуқий ҳужжатдир. Демократик ҳуқуқий давлат ва кучли фуқаролик жамиятини куришни ўз олдига мақсад қилиб олган Ўзбекистон инсон ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя қилишни давлатнинг бош вазифаси қилиб белгилади. Шунини қайд этиш керакки, бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Инсон ҳуқуқлари бўйича 70 дан ортиқ асосий ҳужжатга қўшилганлиги, БМТ томонидан мазкур соҳада қабул қилинган 10 дан ортиқ асосий халқаро шартнома иштирокчисига айланганлиги Ўзбекистоннинг халқаро майдондаги нуфузини ортиб бораётганлигидан далолатдир .

Шунини алоҳида таъкидлаб айтиш лозимки, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг асосий принциплари, қоидалари ҳамда мазмун ва моҳияти Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошқа миллий қонун ҳужжатларида ўзининг чуқур ифодасини топганлигини англашимиз мумкин. Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Конституциямизнинг 25 йиллигига бағишланган тантанали маърузаларида таъкидлаганларидек: **“Инсон ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган ҳаракатларимиз Бирлашган Миллатлар Ташкилотинининг Барқарор**

тараққиёт мақсадларига тўла ҳамоҳангдир... Таъкидлаш керакки, Конституциямизда Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг асосий принциплари ўз аксини топган. 2018 йил ушбу декларациянинг 70 йиллиги бутун дунёда кенг нишонланади. Биз ҳам инсон ҳуқуқларига оид биринчи универсал халқаро ҳужжат бўлган мазкур декларациянинг мазмун-моҳиятини атрофлича тарғиб этиш учун махсус Давлат дастурини қабул қиламиз” Айнан шу мақсадда 2018 йил 5 май куни Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг қабул қилинганининг 70 йиллига бағишланган тадбирлар дастури тўғрисида”¹ ги фармонининг қабул қилиниши диққатга сазовор бўлди .

Инсон ҳуқуқ ва эркинларини таъминлашда фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш муҳим ўрин тутди. Юртимизда суд ҳокимиятининг ислоҳ қилиниши ва либераллаштирилиши инсон ҳуқуқ ва эркинларини таъминлаш борасида ижобий натижаларга эришишга хизмат қилмоқда. Бунда суд органлари мустақиллиги ва эркинлигини мустаҳкамлашга қаратилган аниқ қонуний чора-тадбирларнинг изчил амалга ошириб келинаётгани алоҳида муҳим аҳамият касб этмоқда. **Президентимиз Шавкат Мирзиёев 2020 йил 24 январда Олий Мажлисга Мурожаатномасида инсон ҳуқуқ ва эркинларини таъминлаш борасида суд –ҳуқуқ соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар ҳақида тўхталиб қуйидаги фикрларни билдириб ўтдилар: “Судьяларимизнинг адолатни ва қонун устуворлигини таъминлаш борасида оқлов ҳукмларини чиқараётгани, ҳеч шубҳасиз, суд-ҳуқуқ соҳасидаги энг катта ютуғимиздир. Мен, Президент сифатида, судьяларнинг бундай жасорати ва қатъиятини бундан кейин ҳам тўлиқ қўллаб-қувватлайман.**

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг қабул қилинганининг 70 йиллигига бағишланган тадбирлар дастури тўғрисида”ги фармони. “Халқ сўзи”, 2018 йил 5 май.

Энди суд орқали инсонларнинг ҳуқуқи тикланганини эътироф этиш билан чекланиб қолмасдан, нима сабабдан судгача бўлган тергов жараёнида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари бузилган, деган саволни ҳам кўндаланг кўядиган, тазйиқлар учун жавоб берадиган вақт келди.

Эски тузумдан қолган ва ҳануз давом этаётган суд қарорларини прокуратура томонидан чақириб олиб, ўрганиш амалиётини чеклаш лозим. Энди фақат иш юзасидан шикоят келиб тушган ҳолдагина прокурор суд қарорини олиб ўрганиши мумкин. Суд раислари томонидан судьяларнинг фаолиятини баҳолаш ва уларга нисбатан интизомий иш қўзғатиш бўйича ваколатларни қайта кўриб чиқиш керак. Давлат идоралари мансабдорлари шуни чуқур англаб олсинлар: судлар мустақиллигини таъминлаш масаласи бундан буён ҳам шахсан Президентнинг қаттиқ назоратида бўлади. Суд остонасига қадам қўйган ҳар бир инсон, Ўзбекистонда адолат ҳукм сураётганига тўла ишонч ҳосил қилиши керак. Акс ҳолда, буюк немис файласуфи Иммануил Кант айтганидек, “Адолат йўқолган пайтда, ҳаётнинг қадрини белгилайдиган бошқа ҳеч нарса қолмайди”. Бу ҳақиқатни ҳеч қачон унутмаслигимиз керак. Ўзбекистонда судьялар қонунларнинг толмас ҳимоячилари, адолатнинг мустаҳкам устунлари бўлиши лозим”.

Зеро, Конституциямизнинг 13-моддасида Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний қадриятларга асосланиши, инсон ва унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият экани белгилаб қўйилган. Албатта, эркин фуқаролик жамиятига асосланган ҳуқуқий демократик давлат қуриш муайян вақт ва тараққиёт даражасига етишни талаб этади. Бу йўл осон ва силлиқ кечмаслигини ривожланган давлатларнинг янги тарихи яққол кўрсатиб турибди. Ҳеч бир жамиятда бир тузумидан иккинчисига ўтиш жараёни осонликча кечмаган, айниқса, мустабид тузумдан кейин демократик жамият қуриш мураккаб жараён. Мустақиллик йилларида халқимиз демократик жамият қуришга ҳар томонлама қодир эканини аниқ кўрсатди.

4. Давлат ҳокимиятини демократик асосда шакллантиришнинг асослари

Сайлов тизими демократик жамиятда давлат вакиллик органларининг сайланиш билан боғлиқ тарзда юзага келадиган давлат-ижтимоий муносабатлар тизимидир. Сайлов тизими ибораси ким депутатлик мандатига номзодлар кўрсатиши, депутатни сайлаш учун сайловчиларнинг қанча овози зарурлиги, номзодлар кўрсатган сиёсий партиялар ўртасида депутатлар мандатлари қандай тақсимланиши билан боғлиқ тарзда сайлов натижаларини аниқлашни ҳам англатади. Шу маънода, сайлов тизими – сайланадиган давлат органида овоз беришнинг натижалари билан боғлиқ тарзда мандатларни тақсимлаш усулидир.

Сайловлар – фуқароларнинг давлат ва жамият бошқарувидаги иштирокининг асосий шакли. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси сайлов қонунчилигининг юридик пойдевори ҳисобланади. Ўзбекистон Конституциясида 117-моддани ўз ичига олган махсус боб киритилган бўлиб, у “Сайлов тизими” деб аталади. Ана шу модданинг биринчи қисмида шундай дейилади: “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга. Ҳар бир сайловчи бир овозга эга. Овоз бериш ҳуқуқи, ўз хоши-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан кафолатланади”.

Шу ўринда муҳим бир фактни эслаш лозим. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси лойиҳасини тайёрлаш ва муҳокама қилиш жараёнида бир қатор хорижлик ҳуқуқшунослар Асосий қонунга сайлов тизими тўрисидаги бобни киритмасликни таклиф этишган эди ¹. Лекин Ўзбекистон Конституциясига “Сайлов тизими” деб номланган XXIII боб киритилди. Бунинг бир қатор сабаблари бор эди, албатта. Улар қуйидагилар:

¹Саидов А. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва сайлов тизими. ТДЮИ нашриёти, 2005 йил.

1) Сайлов тизими принципларининг конституциявий мустаҳкамланиши сайлов ҳуқуқи бўйича умумэтироф этилган халқаро стандартларга риоя қилинишини кафолатлайди.

2) Конституциявий нормалар сайловлар ҳақидаги қонунлар учун асос вазифасини ўтайди. Шундай қилиб, Конституция – сайлов тизимининг ўзагини ташкил этади.

Маълумки, жорий йилнинг декабрь ойида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Жуқорғи Кенгесига, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик олганларига сайлов бўлиб ўтди. Амалга оширилаётган кенг қамровли ислоҳотлар қаторида мамлакатимизда демократик сайлов тизими ҳамда миллий сайлов қонунчилигимиз ҳам такомиллаштириб борилаётгани диққатга сазовордир. Конституциямизнинг 117 моддасида шундай дейилади: “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳар бир сайловчи бир овозга эга. Овоз бериш ҳуқуқи, ўз хошиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан кафолатланади... Сайловлар умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади”. Шу ўринда таъкидлашга жоизки, 2019 йилнинг 25 июнида Ўзбекистон Республикасининг Сайлов Кодекси қабул қилинди.

Мазкур кодекс Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясини 2019 йилда амалга оширишга оид Давлат дастури ижросини таъминлаш ҳамда давлатимиз раҳбарининг Олий Мажлисга Мурожаатномасидан келиб чиқиб яратилганлигини алоҳида қайд этиш жоиздир. Кодекс қабул қилингунга қадар бешта қонун мавжуд бўлиб, уларда Олий Мажлисга сайлов, Республика Президенти сайлови, халқ депутатлари маҳаллий кенгашларига сайлов, Марказий сайлов комиссияси, Фуқаролар сайлов ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисидаги қонунлар бўлиб унда жами 190

та модда мавжуд эди. Қабул қилинган янги сайлов кодексига асосан бир канча такрорлашлар бартараф этилиб, яхлит тизимга келтирилган ҳолда 18 та боб, 103 моддадан иборат этиб қабул қилиниши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Хусусан фуқаролар, сайловчилар учун янада кенг имкониятларнинг ҳуқуқий асослари яратилди. Авваллари фуқаролар фақатгина 135 та округдан Қонунчилик палатасига номзодларни сайлаш имкониятига эга бўлган бўлсалар, эндиликда буларнинг сони 15 тага ортиб, 150 та ташкил этди. Бу нимадан далолат беради, бу фуқароларнинг давлат бошқарувидаги фаолиятларини янада кенгайтиришда, давлат ҳокимиятига таъсир ўтказиш механизмини янада такомиллаштиришга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир. Шунини қайд этиш жоизки, замонавий сайлов тизимининг Ўзбекистонда барпо этилиши, мамлакатимизни янгилаш ва модернизация қилиш сиёсатининг амалга оширилаётганлигидан далолатдир.

Сиёсий партияларнинг конституциявий мақоми. Сиёсий партияларнинг конституциявий мақоми Асосий қонуннинг 60-моддасида белгиланган. Унга кўра, сиёсий партиялар турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайди ва ўзларининг демократик йўл билан сайлаб қўйилган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этади. Улар эркин тарзда тузилади. Партияларга аъзо бўлиб кириш ва аъзолардан чиқиш эркиндир. Партия аъзоларига мажбурлаш тақиқланади.

Партияларнинг ички ташкилий тузилиши демократик принципларига мувофиқ бўлиши шарт. Улар ўз моддий маблағларининг манбаи ва фойдаланилиши ҳамда ўзларининг мол-мулкларини тўғрисида Олий Мажлисга ёки у вакил қилган органга белгиланган тартибда ошқора ҳисобот беришлари шарт. Ўз мақсадлари ёки ўз тарафдорларининг хулқ-атвори билан эркин демократик қурилиш асосларига зарар етказишга ёки уни йўқотишга ёки Ўзбекистоннинг мавжудлиги ва барқарорлигини хавф остига қўйишга интиладиган партиялар ҳамда миллий ва диний руҳдаги партияларнинг тузилиши Асосий қонунга зиддир.

Сиёсий партияларнинг фаолияти билан боғлиқ масалаларни 1996 йил 26 декабрда қабул қилинган “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги Қонун тартибга солади. “Мамлакатимизда 5 та сиёсий партия: “Халқ демократик”, “Адолат” социал-демократик, “Миллий тикланиш” демократик, Тадбиркорлик ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон Либерал-демократик ва Ўзбекистон Экологик партиялари фаолият юритмоқда. Шунингдек, касаба уюшмалари ташкилотлари, ёшлар ва хотин-қизлар, республика ва халқаро нодавлат ташкилотлари, жамғармалар ва фуқароларнинг бошқа бирлашмаларини ўзида мужассамлаштирган ижтимоий-сиёсий тизим фаолият юритмоқда.

Сиёсий партия Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг қарашлар, манфаатлар ва мақсадлар муштараклиги асосида тузилган, давлат ҳокимияти органларини шакллантиришда жамият муайян қисмининг сиёсий иродасини рўёбга чиқаришга интилувчи ҳамда ўз вакиллари орқали давлат ва жамоат ишларини идора этишда қатнашувчи кўнгилли бирлашмасидир.

Хулоса қилишимиз мумкинки, Ўзбекистон ҳуқуқий демократик давлат. У дунёда тан олинган демократик тамойилларга таянган ҳолда фуқаролик жамияти қурмоқда. Мустақиллик туфайли 1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинди. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти таъкидлаганидек, “Хур Ўзбекистонимизнинг тарихида биринчи Конституцияни қабул қилиш – жумҳуриятимизнинг янгидан туғилишидир, ҳуқуқий мустақиллигимизга мустаҳкам пойдевор қуришдир”¹.

Ҳокимиятнинг конституциявий бўлиниш принциплари асосида қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти мустақиллиги таъминланмоқда. Ҳозирги кунда юртимизда 2005 йилдан бошлаб янада демократлашган икки палатали парламент фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистонда демократик жамиятга хос сайлов тизими барпо этилди. Мамлакатимизда давлат бошқарувининг янги, замонавий, самарали, энг мақбул тизими – Президентлик бошқаруви амал қилмоқда. Ўзбекистонда давлат бошқаруви

¹Каримов И.А. Ўзбекистон – келажаги буюк давлат. Т.: “Ўзбекистон”, 1992,44-бет

тизими тубдан ислоҳ қилинди. Миллий давлатчилигимиз анъаналарини ўзида мужассамлаштирган кучли ижроия ҳокимияти – Вазирлар Маҳкамаси фаолият олиб бормоқда.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Мажлиснинг ваколатли институти (Омбудсман) таъсис этилди. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликда фаолият кўрсатмоқда. Демократик институтларнинг муҳим тармоғи бўлган эркин оммавий ахборот воситалари вужудга келди.

Шу билан бирга, демократиянинг барча даврлар ва халқлар учун умумий бўлган қонуниятлари, тамойилларини тан олган ҳолда, унинг миллий моделларини фарқлаш зарур. Чунки демократик институтлар, демократия тамойиллари ва меъёрлари улар жорий этилаётган ҳудуддаги миллий манфаатлар ва тарихни ҳисобга олмасдан туриб шаклланиши мумкин эмас. Шу боис, демократия бошқа давлатлардан оддийгина ўзлаштириш ёки нусха кўчириш ёхуд тақлид қилиш орқали қарор топтирилмайди. Балки у ҳар қандай жамиятнинг табиий ривожланиши асосида шаклланадиган ва такомиллашадиган узлуксиз, тадрижий жараён ҳисобланади. Мамлакатни демократик модернизациялаш натижасида муқаррар равишда ривожланган Ғарб давлатларидагига ўхшаш сиёсий тизимларнинг вужудга келиши назарда тутилмайди. Зеро, ҳар бир мамлакатда демократиянинг ўз қиёфаси бор. Чунки одамлар онгида демократик қадриятларни қарор топтириш ўзига хос тарзда, юзлаб йиллар давомида таркиб топган тафаккур табиатини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Назорат учун саволлар.

1. Демократиянинг луғавий маъноси қандай?
2. Демократиянинг қайси шаклини энг замонавий деб ҳисоблайсиз?
 - а. Бевосита демократияними, ёки
 - б. Вакиллик демократиясиними?

3. Демократия ва сайловлар маънодош сўзларми?
4. Нима учун демократия жамият ҳаётини ташкил этишнинг энг мақбул усули ҳисобланади?
5. Нима учун демократияни душманлари бор? Улар кўпми? Демократияни ҳимоя қилиш усуллари қандай?
6. Парламент демократиясида партияларнинг роли қандай?
7. Парламент аъзолари – “халқ хизматкори” эканига сиз қўшиласизми. Ўз фикрингизни асосланг?
8. Шарқона демократиянинг ўзига хос хусусиятлари қайсилар.
9. Демократиянинг умумий тамойилларини таърифлаб беринг?
10. Сиёсий хилма-хиллик нима? Сиз уни қандай тушунасиз.

6. Сиёсий онг ва сиёсий маданият

Режа:

- 1. Сиёсий онг ва унинг шакллари**
- 2. Сиёсий мафкура тушунчаси ва унинг асосий функциялари**
- 3. Сиёсий мафкуранинг асосий ғоявий йўналишлари**
- 4. Сиёсий маданият ва унинг функциялари, сиёсий ижтимоийлашув**

Таянч сўзлар: сиёсий онг, сиёсий маданият, сиёсий ижтимоийлашув, ҳуқуқий назария, башорат, сиёсий мафкура, сиёсий даража, консерватизм.

1. Сиёсий онг ва унинг шакллари

Сиёсий ҳаётнинг субъектив томони сиёсий онгда акс этади. Сиёсий онг жамият ҳаётида муҳим ўйнайди. Сиёсий онг орқали ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг ривожланишини башорат қилиш мумкин. Сиёсий онг сиёсий ҳаётга, жамият сиёсий маданияти динамикасига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин. Бундан ташқари ижтимоий-сиёсий бирлашмаларининг сиёсий фаоллиги характери кўп жиҳатдан сиёсий онг даражасига боғлиқ бўлади. Модомики, миллатлар, миллий давлатлар мавжуд экан уларга қарши, уларнинг мустақиллиги ва эркинлигига, анъана ва урф-одатларига таҳдид солаётган кучлар мавжуд бўлади Улар давлатнинг сиёсий ҳаётига таъсир ўтказишга, ҳукмронлик қилишга ва бойликларидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга ҳаракат қилади .

Шу муносабат билан ушбу таҳдидга асосий қарши туриш мамлакатимизда фуқароларни, айниқса, ёш авлодни ҳар томонлама баркамол, мустаҳкам ирода ва эътиқодларга эга қилиб тарбиялаш учун жамиятда маънавий-маърифий тадбирларни сезиларли даражада фаоллаштириш лозим.

Сиёсий онг-ижтимоий субъектлар (шахслар, гуруҳлар ва бошқалар) томонидан ижтимоий-сиёсий соҳани англаш тушунилади. Сиёсий онг-кишиларнинг давлат ва партияларга муносабатини, сиёсий қадриятлар ва

ривожланиш мақсадларини, сиёсий ҳаётнинг анъана ва меъёрларни ифодаловчи қарашлар ва мажмуидан иборат.

Сиёсий онг ижтимоий онгнинг бошқа шакллари: иқтисодий қарашлар, ҳуқуқий назариялар ва нормалар, фалсафий таълимотлар, ахлоқий тушунчалар ва эстетик қадриятлар билан ўзаро боғлиқ ва алоқадордир.

Сиёсий онгнинг қуйидаги функцияларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- *Тартибга солиш функцияси.* Сиёсий онг кишиларнинг ижтимоий ҳуқ-атворини воқеликни идрок этиш асосида, шунингдек, у ривожланадиган сиёсий ғоялар, меъёрлар, ғоялар ва эътиқодларнинг умумийлиги асосида тартибга солади;
- *Ахборот-билим берувчи функцияси.* Замонавий ҳаётнинг механизми шундан иборатки, одамлар доимий равишда танлов қилишга мажбур, шу жумладан сиёсий танлов. Буларнинг барчаси уларни сиёсат олами ҳақида ўрганишга, сиёсий ахборот олишга ундайди. Бу борада сиёсий онг одамларга сиёсий билим ва ахборотни ўрганиш, уларнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётдаги ўрнини аниқлаш ва уни тўғри йўлга солиш учун мўлжалланган;
- *Баҳолаш функцияси.* Сиёсий воқеликни баҳолаш асосида кишиларнинг сиёсий қарашлари ва эътиқодларини шакллантиради;
- *Интеграллаштирувчи функция.* Бу функция орқали сиёсий онг кишиларни сиёсий йўналтирилган ҳуқ-атвор билан шуғулланишга, ижтимоий-сиёсий манфаатларини ҳимоя қилиш учун ижтимоий ҳаётда иштирок этишга ундайди;
- *Башират функцияси* - сиёсий жараён ривожланишининг мазмуни ва хусусиятини олдиндан кўра билиш учун замин яратади;
- *Нормативийлик функцияси* - келажакнинг умумий қабул қилинган меъёрини яратади.

Сиёсий онгнинг асосини сиёсий билимлар ташкил этади. Шунинг учун унинг билиш функцияси доимо бошланғич ҳисобланади. Бироқ онг нафақат билим, балки унга муносабат, энг муҳими-уларнинг ижтимоий ва сиёсий ўзгаришлар учун фаол фойдаланиши: "агар биз ҳаракат қилмасак, ҳеч қаёққа бораолмаймиз" (Ш. Руставели).

Сиёсий онг турли даражада ва турли шаклларда мавжуд бўлади. *Сиёсий онгнинг қуйидаги даражаларини ажратиб кўрсатиш мумкин:*

1. *Давлат:* бу даражада расмий сиёсат воситаси ишлаб чиқилади ва амалга оширилади. Давлат томонидан сиёсий ҳаётнинг турли қонун лойиҳалари, дастурлари, мамлакатнинг Конституцияни ишлаб чиқиш орқали сиёсий муносабатларни тартибга солинади.

2. *Назарий:* сиёсий онгнинг бу даражаси сиёсий характерга эга бўлган турли тушунчалар, ғоялар ва қарашлар билан ифодаланади. Сиёсатни назарий даражада тушуниш имконини беради:

- Энг муҳим мақсад ва вазифаларни белгилаш ва ҳал қилиш: шу жумладан стратегик ва тактик масалаларни;

- Унга эришиш воситалари ва усулларини аниқлаш;

- Долзарб муаммоларни ҳал этиш жараёнида ташкилий-сиёсий қўллаб-қувватлашнинг йўналишлари ва йўллари аниқлаш;

- Сиёсат қарорлар ва мақсадли дастурларни амалга ошириш устидан ижтимоий назоратга оид концептуал ёндашувларни ишлаб чиқиш;

- Амалий тажриба асосида сиёсатни амалга ошириш.

3. *Эмпирик:* сиёсий онгнинг бу даражаси бевосита амалиётга, турли ижтимоий жамоаларнинг сиёсий жараёнда иштирок этишга асосланади. Бу даража сиёсий воқеликни ҳис-туйғулар, кечинмалар ва тасаввурлар шаклида акс эттиради.

4. *Оддий:* бу даража эмпирик даража билан чамбарчас боғлиқ, лекин шу билан бирга унга нисбатан бир қатор фарқларга эга. Шундай қилиб, эмпирик даража субъектнинг амалий тажрибасини характерлайди. Оддий даража бевосита кундалик ҳаётдан, ижтимоий синф, ижтимоий қатлам ёки кишилар

гуруҳининг қарашларидан келиб чиқадиган ғоялар мажмуи билан тавсифланади. Сиёсий онгнинг оддий даражаси эмпирик даражадан мафкуравий ва назарий элементларга эга эканлиги билан фарқ қилади. Бу даража аниқ ижтимоий-психологик хусусиятлар: кайфиятлар, ҳис-туйғулар ва ҳиссиётлар билан тавсифланади. Бу эса унга алоҳида динамизм, сиёсий вазиятдаги ўзгаришларга сезгирлик билан жавоб бера олиш қобилиятини шакллантиради.

Сиёсий онг шакллари: ихтисослашган ва оммавий сиёсий онг.

Ихтисослашган онг мафкуравий жihatдан бир хил онгдир. Бунда асосий нарса ижтимоий синф, ижтимоий гуруҳ ва кишилар онгида муайян йўналишлар ва қарашлар орқали сингдирилади. Ихтисослашган онгни шакллантиришда биринчи навбатда сиёсий партиялар ва бошқа сиёсий ташкилотлар ва бирлашмаларнинг роли юқори бўлади.

Оммавий сиёсий онг жамият эҳтиёжларининг даражаси ва мазмунини билвосита ифодалайди. Шунингдек, у жамиятнинг сиёсий воқеликни билиш хусусиятини ҳам акс эттиради. Оммавий сиёсий онг жуда тез ўсиб боради. Унга кўпгина омиллар: турли ижтимоий-сиёсий жараёнлар, муайян тарихий вазият ва бошқалар таъсир кўрсатади.

2.Сиёсий мафкура тушунчаси ва унинг асосий функциялари

Ижтимоий гуруҳларнинг бир хил ва ҳатто қарама-қарши манфаатлари, консенсусга эришиш ва жамиятни тараққиёт йўлидан олиб боришни сиёсий мафкура таъминлайди. Инсон фаолияти кўпроқ сиёсий фаолият билан боғлиқ кечади. *Сиёсий мафкура - муайян ижтимоий гуруҳ ва қатламларнинг, шахсларнинг миллий манфаатларини ўзида мужассам этувчи ,ўз эҳтиёжлари, мақсадлари ва идеаллари нуқтаи назаридан ҳокимиятдан фойдаланишда сиёсий ҳаётни назарий тушунишни акс эттирувчи ғоялар, қарашлар ва тасаввурлар тизимидир.* Сиёсий мафкура муайян ижтимоий гуруҳнинг ҳокимиятга интилишини ундан ўз мақсадлари йўлида фойдаланишни ва сиёсий мақсадларни амалга оширишни назарда тутаяди. Мафкура сиёсатнинг ғоявий негизини ташкил этади ва партиялар ва сиёсий

харакатлар манфаатларига хизмат қилади. Сиёсий мафкура жамиятни ғоявий жихатдан бирлаштириб ўз мақсадини амалга оширишга интилади.

Мафкура (ғоялар фани) атамаси XVIII аср охирида француз тадқиқотчиси А. де Тресси томонидан илмий фойдаланишга киритилган. “Мафкура” арабча сўздан олинган бўлиб, тор маънода қарашлар тизими, мажмуи деган маънони англатади. Кенг маънода жамиятдаги муайян сиёсий, ҳуқуқий, диний, ахлоқий, фалсафий, бадиий, илмий қарашлар, фикрлар ва ғоялар мажмуасидан иборат. Мафкура ижтимоий гуруҳлар ва синфларнинг манфаатларини ифодалайди. Ҳукмрон синфлар мафкуралардан оммавий онгни манипуляция қилиш учун фойдаланганлар. Бугунги кунда жамоатчиликнинг сиёсий даражаси сезиларли даражада ошди. Сиёсий мафкуралар маърифат асрида пайдо бўлиб, тараққиёт ғоясини ва кутилаётган натижаларни ўзгартириш ва кутишнинг онгли равишда шакллантирилган мақсадлари асосида оқилона ижтимоий тартиб яратиш имкониятини илгари сурди. Мафкураларнинг жамиятдаги ўрни улар бажарадиган вазифалар билан белгиланади. Сиёсий мафкуралар сиёсий дунёқараш вазифасини бажарувчи, куйидаги функцияларини ажратиб кўрсатишимиз мумкин:

Мўлжаллаш. Унда, жумладан, жамият, ижтимоий тараққиёт, шахс, ҳокимият, мафкура ҳақидаги фундаментал ғоялар инсон фаолиятининг маъно ва йўналишлари тизимини белгилаб бериши ўз ифодасини топган.

Сафарбарлик. Янада мукамалроқ жамият идеалларини таклиф этиш, сиёсий мафкуралар сиёсий фаолият учун бевосита илҳомлаштириш сифатида ҳаракат қилади ва уларни амалга ошириш учун жамият ва ижтимоий гуруҳларни сафарбар этади.

Бирлаштириш. Сиёсий мафкуралар хусусий манфаатларга қарши чиқади ва шу тариқа интеграцион омил вазифасини бажаради.

Юмшатиш. Сиёсий мафкуралар жамият, гуруҳ ёки шахс эҳтиёжлари ва уларни қондиришнинг реал имкониятлари ўртасида вужудга келган ижтимоий кескинликни камайтиришга хизмат қилади.

Муайян ижтимоий гуруҳ манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш функцияси. Сиёсий мафкуралар ижтимоий гуруҳ манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, уларни шакллантириш ва бошқа гуруҳларга тақдим этиш вазифасини амалга оширади.

Ушбу функциялар сиёсий мафкуралар томонидан сиёсий онгнинг бошқа шаклларидан (масалан, сиёсий психологиядан) ажралиб турадиган иккита хусусият туфайли амалга оширилади:

1. Умумий (тотал) аҳамиятга эга бўлган қарашлар (ёки глобаллашув);
2. Меъёрий.

Ҳар қандай сиёсий мафкура ўз ғоясини амалга ошириш йўлида ҳамма нарсадан фойдаланишга интилади. Мафкурани ташвиқот билан аралаштириб юбормаслик керак. Агар мафкура сиёсий ғояларнинг мавжудлик шакли бўлса, сиёсий тарғибот уларни тарқатишнинг асосий воситасидир.

3. Сиёсий мафкуранинг асосий ғоявий йўналишлари

Сиёсатшунослик мустақил фан сифатида ғоявий-сиёсий аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам сиёсий таҳлилнинг муҳим объектларидан бири сиёсат ва мафкура нисбатидир. Ғарбнинг деярли барча ривожланган мамлакатлари тажрибаси сиёсий ҳодисаларни илмий таҳлил қилиш тадқиқотчининг муайян ғоявий позицияларига анча мос келишини асосли равишда кўрсатиб берадилар. Ғарб сиёсатшуносларининг кўпчилиги либераллар, консерваторлар, социал-демократлар, марксистлар ва шу каби ёндашувлари, қарашлари ва хайрихоҳликлари билан ажралиб туради. Бу таснифлар ғоявий-сиёсий тенденцияларда плюрализмни очиқликни намоён этади. Бугунги кунда илғор мафкуралар халқларнинг миллий-маданий ва маънавий-ахлоқий анъаналари, умуминсоний қадриятлар ва демократик тамойиллар ҳамда кудратли ахборот технологияларига асосланади. Тараққиёт, инсон ҳуқуқ ва эркинликларига ҳурмат, инсонпарварлик, ядро қуролидан холи дунё, миллий-диний тотувлик, минтақавий зиддиятларни бартараф этиш ғояларига устувор аҳамият берилмоқда.

XX аср охирига келиб туб ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, икки мафкуранинг тўқнашуви, глобаллашув жараёнлари ва ахборот жамиятининг шаклланиши дунёнинг мафкуравий манзарасини тубдан ўзгартирди. Янги "мафкуравий макон" ни эгаллаш, миллионлаб инсонлар онги учун кураш тобора долзарб ва серқирра бўлиб бормоқда. Шу нуқтаи назардан қараганда, мафкурани сиёсий оламнинг ажралмас унсури сифатида ўрганиш зарурати сиёсатшуносликнинг долзарб зарурати бўлиб қолаверади.

Тарихан биринчи шаклланган сиёсий мафкура либерализм эди. (Ж. Локк, Т. Гобсс, А. Смит, ва ҳоказо.). Либерализм-муайян ижтимоий базага эга бўлган жуда кенг мафкуравий, ижтимоий ва сиёсий ҳаракат, дастурий стратегик ва тактик шароитларга эга бўлган сиёсий партиялар тизимидир.

Либерал мафкуранинг дастлабки қарашларида табиий ҳуқуқ ва эркинликларнинг (ҳаёт ҳуқуқи, эркинлик ва хусусий мулк) сақланиши ва даҳлсизлиги, уларнинг жамият ва давлат манфаатлари устидан устуворлигидир. Шахснинг ўз-ўзини англаш шарт-шароитлари, етук фуқаролик жамияти мавжудлиги, фуқароларнинг ҳуқуқий тенглиги, жамият ҳаётини хилма-хиллик асосида ташкил этиш тамойиллари илгари сурилди. Либерализмни ўрганишда учта асосий ёндашув мавжуд:

1. Либерализм мафкуравий тенденция сифатида турли даврларда турли ижтимоий кучлар томонидан намоён бўлади, аммо унинг асл ҳолати ўз кучида қолади;
2. Либерализм ижтимоий-сиёсий ҳаракат сифатида қаралади;
3. Жамият ҳаётининг барча соҳаларида давлат даражасида либерал сиёсат юритиш имконини берувчи муайян институтлар, тартиблар ва бошқарув тамойилларининг мавжудлиги.

Либераллар давлатни ҳар бир фуқаро манфаатлари йўлида фаолиятни амалга оширувчи сиёсий ташкилот деб ҳисоблайдилар. Конституцияни давлатнинг таянчи сифатида эътироф этадилар. Либерал мафкуранинг энг муҳим таркибий қисмлари қаторига хусусий мулк ва бозорга асосланган, давлат ва сиёсий институтлардан мустақил иқтисодий жамият сифатида

фуқаролик жамияти ғояси ташкил этади. Умуман олганда либерализм Ғарб мафқурасининг ғоявий асосини ташкил этади.

Консерватизм-мавжуд ижтимоий тартибни, аввало, миллат, дин, никоҳ, оила ва мулкда мужассамлашган ахлоқий-ҳуқуқий муносабатларни сақлаб қолишни мақсад қилган сиёсий мафкура тарафдорлари ҳисобланади. "Консерватизм" атамаси биринчи марта француз ёзувчиси Ф. Р. Шатобриант (1768-1848) томонидан кашф этилган. XVIII аср охири – XIX аср бошларида консерватизмнинг энг муҳим назарийчилари Э. Бёрк, С. Коллдриж, В. Вордсворс ва бошқалар эди. Э. Бёрк 1790 да консерватизмнинг "Муқаддас китоби" га айланган "Француз инқилоби ҳақидаги тасаввурлар" китобини ёзади.

Консерватив сиёсий таълимотнинг асл қадриятлари тартиб, барқарорлик ва анъанавийликка асосланган. Бу қадриятлар ижтимоий-сиёсий вазиятдан келиб чиққан, унга кўра жамият ва давлат либерализмдаги каби фуқаролар шартномаси ва бирлашмаси эмас, балки табиий эволюциянинг натижасидир. Жамият унда табиий ҳаёт кучининг мавжудлиги туфайли ривожланади. Консерватизмнинг сиёсий идеали кучли давлат, аниқ сиёсий табақаланиш, яъни ҳокимият элитага тегишли бўлиб, эркинлик ҳокимиятга бўйсунуш ва унга содиқлик сифатида талқин этилади. Консерватизм янги синфлар мафқураси сифатида вужудга келмаган. Дастлаб шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг устуворлигини тан олишга қаратилган консерватизмнинг сезиларли эволюцияси юз берди ва давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий вазибалари сезиларли даражада чекланди, бу эса давлат мулкни хусусийлаштириш ва ижтимоий дастурларни қисқартиришга олиб келди.

Иккинчидан, айрим янги қоида ва ғояларнинг жорий этилиши консерватизмни Ғарб жамиятининг "ўрта табақа" кенг қатламлари мафқурасига айлантирди. Неоконсерватизм индустриал давргача бўлган эски қадриятлар (оила, дин, ахлоқ) ни индустриал даврдан кейинги қадриятлар (ижодий иш, ҳар бир шахснинг ўзига хослиги, ишлаб чиқаришни бошқаришда ишчиларнинг фаол иштироки) билан бирлаштирди.

Коммунистик мафкуранинг асосчиси немис файласуфи Карл Маркс ҳисобланади. XVIII аср ўрталарида Ғарбий Европада марксизмнинг пайдо бўлиши саноат инқилоби натижасида вужудга келган пролетаритнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ эди. Маркс таълимоти пролетариат мафкурасига айланди. Марксизм янги, Коммунистик жамият қуришнинг инқилобий усулларига қаратилган мафкура эди.

Янги фаолият турлари ва меҳнат тақсимоли шакллари пайдо бўлиши одатдаги ижтимоий алоқаларни ва анъанавий ҳаёт тарзини ўзгартирди. Ижтимоий муносабатларнинг мураккаблашуви XX асрнинг 20 йиллари охирида чуқур иқтисодий инқирозга олиб келди. Либерализм билан бир қаторда демократия мафкураси ҳам амалда сермахсул ва ижтимоий жиҳатдан самарали бўлди. Социал демократия мафкураси сиёсий тафаккур ютуқларини турли йўналишларда ўзига сингдириб, Ғарб жамиятининг кенг қатламлари: ишчилар, зиёлилар ва тадбиркорлар манфаатларини ифода этувчи мафкурани яратди. Социал-демократия мафкуравий ва сиёсий ҳаракат сифатида саноат тараққиётининг ўртача даражасига етган мамлакатларда буржуа жамияти тараққиётида маълум бир босқичда пайдо бўлди. Ижтимоий демократия фаолият кўрсатиши учун муайян сиёсий шарт-шароитлар зарур жумладан юқори даражадаги барқарор демократик ҳокимият институтлари, тегишли қонунчилик ҳужжатларида мустақамланган сиёсий плюрализм, ҳуқуқий давлат асослари ва бошқалар бўлиши керак.

Социал-демократия-социал-демократик, социалистик, меҳнат, ишчилар ва бошқа шу сингари турли номдаги партиялар фаолият олиб бормоқда. Бу партияларнинг кўпчилиги тегишли давлатлар ҳукуматларига раҳбарлик қилган ёки турли бошқарув коалицияларига аъзо бўлган. Масалан, бир партияли ҳукуматлар турли даврларда Австралия меҳнат партияси, Австрия социалистик партияси, Испания социалистик ишчилар партияси ва бошқалар томонидан тузилган.

4.Сиёсий маданият ва унинг функциялари, сиёсий ижтимоийлашув

Сиёсий маданият муаммоси бугунги кунда ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан долзарб бўлиб қолмоқда. Холисона айтганда сиёсий маданиятни тубдан яхшилаш зарурати жамият ҳаётида давом этаётган ўзгаришлар тақозо этмоқда. Чунки ҳеч бир жамият кишилар онгида маънавий салоҳиятни, маънавий-ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай туриб ўз келажагини кура олмайди. Бундай шароитда мустақил фикрлай олиш, ижтимоий ва сиёсий фаолиятда фаол иштирок этиш, сиёсий вазиятни тўғри баҳолаб аниқ қарорлар қабул қила олиш каби шахсий фазилатларнинг ижтимоий аҳамияти кескин ошиб боради. Маданият (арабча сўздан олинган). –“Маданий”,-“шаҳарлик” деган маъноларни билдиради. Кейинчалик “Маърифатли бўлиш”, “Билимли бўлиш” маъноларида қўлланилган.

"Сиёсий маданият" атамаси илмий муомалага XVIII аср немис файласуфи-педагоги И. Гердер томонидан илмий муомалага киритилган. Сиёсий маданият ҳодисаси Аристотель, Платон ва антик даврнинг бошқа мутафаккирлари асарларида ўрганилган ва таҳлил қилинган. Сиёсатшунослик терминологияси тизимида "сиёсий маданият" тушунчаси XX асрнинг 60-йилларида бошида америкалик сиёсатшунос С. Верба бошқалар томонидан киритилган. Сиёсий маданиятни ўрганишга бўлган қизиқиш жараёни XX асрнинг 60 йиллари Африкада мустамлакачилик тизимининг қулаши ва турли анъаналар, маданиятларнинг пайдо бўлиши билан характерланади. Сиёсий маданият масалаларига қизиқиш ҳаётнинг долзарб жараёнлари тақозо этади.

Мамлакатимизда XX асрнинг 80 йиллари ўрталарида собиқ Иттифокда юз берган воқеалар муносабати билан сиёсий маданият муаммоларига бўлган муносабат ўзгарди ва 1990 йилларнинг бошларидан бошлаб бу ўзгаришни ҳаётнинг ўзи тақозо этди.

Сиёсий маданият нима? Аввало шуни таъкидлаш керакки, сиёсат ва маданият доимо узвий боғлиқ бўлади. Сиёсий маданият кишилик жамиятининг узоқ айна вақтда мураккаб даврларда йиғилган сиёсий

тажрибасининг маҳсулидир. Тегишли тадқиқотлар таҳлили сиёсий маданиятнинг энг кенг тарқалган талқинларини аниқлаш имконини беради.

- Сиёсий таълим, сиёсий онг ва ижтимоий-сиёсий фаолиятни бирлаштирувчи шахс ва ижтимоий жамоа маданияти.
- Жамият маънавий маданиятининг бир қисми, шу жумладан унинг ижтимоий-сиёсий институтлар ва сиёсий жараёнлар билан боғлиқ бўлган унсури.
- Муайян ижтимоий жамоа ёки шахсга хос бўлган сиёсий онг ва хулқ-атвор қарашларининг мажмуи.
- Сиёсий муносабатларнинг тарихан белгиланган тизимида сиёсий билим, кадрият йўналишлари ва ижтимоий субъектнинг хатти-ҳаракати намуналарини амалга оширишдир.

Сиёсий маданиятнинг бу барча талқинларини жамлаб, энг умумлашган шаклда қуйидаги таърифни бериш мумкин бўлади. Сиёсий маданият-бу давлат билан ўзаро алоқада бўлган ва сиёсий фаолиятга кирадиган сиёсий билимлар, кадрият йўналишлари ва хулқ-атвор моделлари мажмуи. Сиёсий маданият жамият ва шахсларнинг маълум даражада цивилизациясини, уларнинг сиёсий хулқ-атвор ва ҳаракатларнинг муайян қоидаларини қабул қила олиш қобилиятини акс эттиради. Сиёсий маданият инсоннинг сиёсий ҳокимият билан ўзаро муносабати учун алоқа воситаси бўлиб хизмат қилади. Унинг асосий мақсади одамларни сиёсий фаолиятга, умуман сиёсий тизимга жалб қилишдир. Берилган таърифлардан кўриниб турибдики, сиёсий маданиятнинг асосий характерли хусусиятлари қуйидагича:

- Ҳокимият ва фуқаролар ўртасидаги муносабатларда муайян меъёрлар, ҳатти-ҳаракатлар ва кадриятларни "белгилаш". Уларнинг баъзилари қонун билан расмийлаштирилади, бошқа қисми эса жамиятда анъаналар, маросимлар ва урф-одатлар шаклида тасдиқланади.
- Сиёсий соҳанинг яхлитлигини таъминлаш. Бу хусусият сиёсий маданиятга хос сиёсий хатти-ҳаракат тамойиллари орқали содир бўлади,

жамиятнинг сиёсий институтлари ва ташкилотларининг бирлиги ва ўзаро алоқасига кўмаклашади.

- Умуман жамият ҳаётининг сиёсий усулларини мувофиқлаштиради. Турли ижтимоий гуруҳлар манфаатлари, давлат ва фуқароларнинг манфаатлари уйғунлигини таъминлайди.

Сиёсий маданият алоҳида тузилишга эга бўлиб сиёсий билим, сиёсий таълим ва сиёсий фикрлаш тамойилларини ўз ичига олади. Ахлоқий ва баҳоловчи унсурлар сиёсий туйғулар, анъаналар, кадриятлар, идеаллар, эътиқодлар ва аниқ мақсадлардан иборат бўлади. Хулқ-атвор мезонлари сиёсий муносабат, ижтимоий-сиёсий фаолият турлари, шакллари, услубларидан ташкил топган. Сиёсий тизимни такомиллаштиришда сиёсий маданиятнинг роли муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Сиёсий маданиятнинг табиати, мазмуни ва ўзига хослигига мамлакатнинг минтақавий ва тарихий хусусиятларига сезиларли таъсир кўрсатади.

Сиёсий маданиятнинг даражалари, турлари ва моделларига тўхталадиган бўлсак, сиёсий маданият-кўп даражали ҳодиса бўлиб ҳисобланади. Сиёсий маданиятнинг турли ижтимоий ва сиёсий жараёнлар билан хилма-хил алоқалари унинг мураккаб тузилишга эга эканлигини белгилаб беради. Сиёсий маданиятнинг даражаси кўп жиҳатдан умумий маданиятнинг ҳолати ва табиатига боғлиқ. Бу борада халқ анъаналари айниқса муҳим аҳамиятга эга. Замоनावий сиёсатшуносликда сиёсий маданиятнинг учта асосий даражаси мавжуд: дунёқараш, фуқаролик ва сиёсий. Ушбу даражаларнинг ҳар бирининг марказида инсон унинг сиёсий дунёқараш, мустақил фикрлаш қобилияти, фаол фуқаролик позицияси муҳим рол ўйнайди. Инсон ва сиёсат ўртасидаги муносабатлар мустаҳкамланиб боради. Сиёсатнинг инсон ҳаётидаги ўрнига алоҳида эътибор қаратилади.

Сиёсий маданиятнинг моҳиятидан келиб, унинг асосий тамойилларини қайд этиш лозим. Сиёсий маданиятнинг тоталитар-авторитар модели куйидаги хусусиятларга эга:

- Жамиятнинг сиёсий онги ва қадриятлари давлат томонидан марказлашган ҳолда шакллантирилади. Унга кўра давлат манфаатлари шахс ва ижтимоий гуруҳлар манфаатларидан кўра муҳим ҳисобланиб, ягона мафкура ва сиёсий бирлик каби тушунчаларни ўз ичига олади;
- Жамиятнинг сиёсий ахборот майдони ҳокимият томонидан тўла тартибга солинади. Сиёсий цензура фаол амал қилади;
- Жамиятнинг сиёсий маданияти юқоридан шакллантириб борилади.

Сиёсий маданиятнинг тоталитар-авторитар модели ташқи дунёдан ўз-ўзини яққалаб қўйиш, сиёсий ва маданий маконни яққалаб қўйиш билан характерланади. Сиёсий маданиятнинг либерал-демократик модели фуқаронинг сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, жамият ҳаётини фақат ҳуқуқий тартибга солишга қаратилганлиги билан характерланади.

Ушбу модел куйидаги хусусиятларга эга:

- Жамиятнинг сиёсий онги ва қадриятлари марказлашмаган тарзда шаклланади. Асосий қадриятларга инсон ҳуқуқлари, эркинлик, мафкурадаги плюрализм, сиёсат, иқтисод, демократия, ҳуқуқ ва тартиб, хусусий мулк ва хусусий ҳаёт дахлсизлиги, жамоатчилик фикрининг устуворлиги;
- Сиёсий хулқ-атворларнинг хилма-хиллиги;
- Жамиятнинг сиёсий маданияти жуда юқори даражада бўлади. У сиёсий ва маданий тараққиёт билан алҳида аҳамият касб этади ва б.

Бу ҳолатлар биргаликда жамиятнинг фаол сиёсий ҳаётини таъминлайди. Сиёсий барқарорлик тезкор сиёсий ислохотлар билан қўллаб-қувватланади. Бу йўналиш ташқи сиёсий ва маданий маконда очиқлиги билан ажралиб туради. Ушбу модел ўз таъсир доирасини кенгайтириш қобилиятига эга.

Сиёсий маданиятда даражалар ва моделлар билан бир қаторда турлари ҳам ажралиб туради. Сиёсий маданиятнинг мазмуни тарихий тараққиёт ва сиёсий ўзгаришларнинг бориши ўзгаришларига боғлиқ. Сиёсий маданият турлари ташқи сиёсий ва маданий муҳит билан ўзаро таъсири,

бошқа сиёсий ва маданий объектлар билан алоқанинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда ички мазмуни жиҳатидан фарқланади.

Шу билан бирга сиёсий маданиятнинг "ёпиқ" ва "очиқ" каби турлари ҳам мавжуд:

"Ёпиқ тури". Сиёсий муҳофаза билан ажралиб туради. Ўз сиёсий кадриятлари ва меъёрларига йўналтирилган бўлади. Сиёсий ва маданий мухторият тарзида ривожланади. Ўзининг аниқ этник, диний, тарихий, ижтимоий анъаналарига содиқ. Сиёсий меъёрлар ва йўналишларнинг бошқа тизимларига қарши иммунитетга эга. Сиёсий маданиятнинг "ёпиқ" тури тоталитар-авторитар модели бўлишга интилади.

"Очиқ тур". Ўзгарувчан воқеликка мувофиқ тарза кечади. Бой сиёсий анъанага эга. У доимий ўз-ўзини ислоҳ қилиш асосида ривожланади. Бу тур сиёсий маданиятнинг либерал-демократик моделига мойилдир.

Сиёсий ижтимоийлашувнинг моҳияти ва мақсади. Сиёсий маданиятнинг ажралмас қисми сиёсий ижтимоийлашувдир. Бу ўзига хос сиёсий ва маданий жараён дир. Шахснинг сиёсатда мазмунли ва мустақил иштирок этиши уларнинг сиёсий билим, тажриба ва маданиятга эга бўлишини назарда тутди. Улар ўз сиёсий роллари ва вазифаларини самарали амалга оширишга, турли кучларнинг сиёсий ўйинларини гаровга қўймасликка ёрдам беради. Шахслар олдиндан олинган сиёсий тажриба ва маданият билан туғилмайди, уларни ҳаётлари давомида сотиб олади. Муайян жамиятга хос бўлган ва сиёсий рол ва функцияларни самарали бажариш имконини берадиган, шу билан жамиятнинг ўзи ва сиёсий тизимнинг сақланишини таъминлайдиган сиёсий маданият кадриятлари ва нормаларининг шахс ёки гуруҳ томонидан ўзлаштирилиши жараёни сиёсий ижтимоийлашув деб аталади. Сиёсий ижтимоийлашув-шахснинг сиёсий онги ва сиёсий хулқ-атворининг шаклланиши ва ривожланиши жараёнини ўз ичига олади. Сиёсий ижтимоийлашув жараёнида шахс ва сиёсий тизим ўзаро алоқада бўлади ва бу ўзаро таъсир турли омиллар-сиёсий ва ижтимоий институтлар (давлат, партиялар, черков, мактаб, иш, турмуш тарзи, оила ва

бошқалар таъсири билан белгиланади.), шахслар ва шахснинг сиёсий ижтимоийлашувига ёрдам берувчи ижтимоий гуруҳлар ҳисобланади.

Сиёсий ижтимоийлашув икки ёқлама жараёндир: а) бир томондан, сиёсий тизим талабларини шахснинг ички дунёсига муайян меъёрлар ва кадриятлар шаклида сингдиришни назарда тутди; б) бошқа томондан, сиёсий ижтимоийлашув шахснинг бу нормалар ва кадриятларни қандай ривожлантириши ва амалга оширишни белгилайди. Шу билан бирга, сиёсий ижтимоийлашув узлуксиз жараён сифатида ривожланиб боради. Сиёсий ижтимоийлашув даражаларини аниқлаш сиёсий ривожланишнинг узлуксизлиги ва сиёсий кадриятларнинг бир авлоддан иккинчи авлодга ўтишига олиб келадиган шахс ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларни камраб Иқтисодий ва ижтимоий муносабатларнинг муайян таъсири муайян жамиятларнинг сиёсий ижтимоийлашувининг энг барқарор хусусиятларини аниқлашга имкон беради.

Назорат саволлари:

1. Сиёсий онг ва сиёсий маданият ўртасида қандай фарқ бор?
2. "Сиёсий маданият" нинг илмий таърифи ва унинг оддий тушунчаси ўртасидаги фарқ нимада?
3. Сиёсий маданиятнинг шаклланишига қандай омиллар ёрдам беради?
4. Сиёсий маданиятнинг ўзгариш жараёни қандай кечади?
6. Тадқиқотчилар сиёсий маданиятнинг қандай идеал турларини аниқлаганлар?
7. Сиёсий жараёнларни таҳлил қилиш учун сиёсий маданиятнинг бир хиллик даражасини аниқлашнинг аҳамияти нимада?

7. Халқаро муносабатлар ва жаҳондаги сиёсий вазият.

Режа:

1. Халқаро сиёсат ва халқаро муносабатлар тушунчаси

2. Ташқи сиёсий фаолият

3. Жаҳон тартиботи ва унинг мақсади

Таянч тушунчалар: Халқаро муносабатлар, халқаро аҳвол, халқаро сиёсат, ички сиёсат, давлатларнинг ташқи сиёсати, дипломатия, халқаро ташкилотлар, Ўзбекистон халқаро муносабатлар субъекти.

1. Халқаро сиёсат ва халқаро муносабатлар тушунчаси

Давлатлар ва халқлар ўртасидаги муносабатлар сиёсат ва сиёсий фаолиятнинг натижаларига боғлиқ. Бинобарин, сиёсатнинг ўзгариши билан халқаро муносабатларда ҳам муҳим сифат ўзгаришлари рўй беради.

Давлатлар сиёсий фаолияти орқали халқаро муносабатларнинг боришига бирор даражада таъсир кўрсатадилар ва шунга мувофиқ тарзда бу муносабатлар турли даражада ривожланади. Гарчи, алоҳида бир давлат олиб борадиган ташқи сиёсатининг ўзгариши халқаро муносабатларнинг батамом ўзгаришига олиб келмаса-да, бироқ унинг айрим жиҳатларига ўзининг таъсирини кўрсатади.

Ўтмишда халқаро сиёсатда баъзи давлатлар ўз манфаатларидан келиб чиқиб халқаро воқеаларни мустақил ҳал қилишга ҳаракат қилиб келган бўлсалар, эндиликда вазият тубдан ўзгарди. Ҳозирда унинг ўрнини янгича жаҳон тартиблари: халқаро ҳуқуқ нормалари, барча мамлакатларнинг манфаатлари билан ҳисоблашиш, халқларнинг ўз сиёсий йўлини ўзлари эркин танлаш, халқаро муаммоларни биргаликда бартараф этиш каби тамойиллар эгаллади. Шунингдек, ҳозирги давр, жаҳон тараққиёти интеллектуал (ақл-заковат) куч-қудратидан омилкор ва самарадор равишда

фойдаланишни тақозо этади. Демак, фан ва техника, янги технологиялар соҳаларида ҳам ўзаро манфаатдор руҳда кенг ҳамкорлик қилиш мақсадга мувофиқ келади. Меҳнат умумдорлигини бир неча бор оширишга, маҳсулот тан нархини камайтиришга, унинг сифатини яхшилашга мўлжал қилинган фан-техника ютуқларини бевосита ишлаб чиқиришга жорий қилиб, улкан самараларга эришиш учун халқаро миқёсда ҳамкорлик қилиш ҳозир биз яшаб турган компьютер асри, янги технологиялар рақамли иқтисодиёт асри талабидир.

Сиёсат халқаро муносабатларнинг умумлашган ифодаси бўлганлиги учун ҳам давлатлар ва халқлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ўзгариши сиёсатнинг ўзгаришида тўла намоён бўлмоқда. Давлатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг бутун тарихи сиёсат ва сиёсий фаолият ривожланишининг тарихи ҳамдир.

Халқаро муносабатлар ҳақида сўз борар экан, аввало, дунёда юз бераётган ўзгаришларга икки томонлама ёндашиш, яъни бир томондан дунёда юз бераётган ўзгариш ва жараёнлар ҳаётга таъсир этса, иккинчи томондан мазкур тартибга мойиллик тизими шаклланимоқда. Бу ходисага объектив воқелик сифатида қараш лозим. Демак, бунга халқаро сиёсатга, халқаро ҳамжамиятга хос бўлган жараён сифатида қараш лозим.

1.Халқлар (умум инсоният) – ирқидан, миллатидан, синфий мансублигидан, қаерда яшашидан қатъий назар ҳамма учун бир ҳилдаги тушунча.

2.Давлат (давлатлар) – мустақил ва ўз хошиш иродасини мажбурлай олиш кучига эга бошқарув тузилмасидир. Давлат –бу асосий сиёсий институт. Давлатлар – турли тартиботларга асосланган халқаро ҳамжамиятдир.

3.Халқаро ташкилотлар – мустақил давлатлар ёки миллий жамиятлар (ассоциациялар)нинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий мақсадларга эришишлари учун тузилган бирлашмалари, мамлакатлар ўртасида кўп томонлама ҳамкорлик қилишнинг энг муҳим турларидан бири. Халқаро

ташкiлотларнинг умумий хусусияти ҳар бир давлат чегарасидан четга чиқади.

4. Сиёсий ташкiлотлар – давлат, партиялар ва сиёсат билан ўзаро таъсирда бўлувчи, расмий ёки норасмий барча ташкiлотларни қамраб олади. Ташкiлотлар сиёсий тизимда (халқаро тизимда) муҳим роль ўйнайди, чунки у маълум мақсад, тартиблар асосида уюшган кишилар гуруҳидир.

5. Сиёсий ҳаракатлар – маълум сиёсий манфаатларни, мақсадларни амалга оширишга йўналтирилган ижтимоий фаолият ҳисобланади. Сиёсий ҳаракатлар алоҳида мамлакатларга хос бўлган ҳодиса эмас. Ҳар қандай мамлакатда ҳам кишилар ўзларининг мақсад ва манфаатлари йўлида курашадилар. Уларнинг бу кураши қандай шаклда бўлишидан қатъий назар, у сиёсий хусусиятга эга бўлади.

Халқаро сиёсат – халқаро сиёсат субъектларининг халқаро меъёрлар, нормалар, кадриятлар асосида ўзаро муносабатларни сақлаб қолиш вазифаларини такомиллаштиришга қаратилган фаолиятни англатади.

Шуни айтиш керакки, давлатлар, халқаро ташкiлотлар, ҳарбий-сиёсий йўналишдаги ташкiлотлар халқаро сиёсат субъектларининг асосини ташкил этади. Жумладан Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ), Шимолий Атлантика шартномаси ташкилоти(НАТО), Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ), Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги(МДХ), Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти(ШХТ), ва бошқаларни мисол келтиришимиз мумкин. Халқаро сиёсат ва муносабатлар икки ёки ундан ортиқ мамлакатлар, шунингдек, турли даражадаги сиёсий ва нодавлат ташкiлотлар билан ўзаро алоқаларни амалга ошириш жарёнини англатади. Халқаро сиёсат ва муносабатлар давлат ва халқнинг манфаатларини ўзида мужассам этади ва халқаро тамойилларга асосланган ҳолда ўзаро муносабатларини амалга оширади.

2. Ташқи сиёсий фаолият

Сиёсатни амалга ошириш икки йўналишда, яъни ички ва ташқи сиёсатда ўз ифодасини топади. Бу ҳар икки йўналиш ҳар бир суверен мамлакатларга хос бўлган қонуният ҳисобланади.

Давлатларнинг миллий манфаатлари уларнинг ташқи сиёсатида ўз ифодасини топган бўлиб, у ёки бу мамлакат сиёсий тузуми, давлат тизими, ижтимоий-иқтисодий муносабатлари табиатини намоён этишга хизмат қилади.

Ички сиёсат омилкорлиги ва самарадорлиги мазкур мамлакатнинг барча ҳаёт жабҳаларида иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-мафкуравий барқарорлик, осойишталик, мўътадиллик вазиятларини таъминлай олишида ўз ифодасини топади. Биринчи навбатда, иқтисодий барқарорликка эришиш белгилловчи аҳамият касб этади, нафақат мазкур жамиятни бошқараётган давлат ҳокимияти тизимларининг халқаро муносабатлар майдонига дадил чиқа олиш имкониятини оширади, балки ишонч, ўзаро манфаат руҳида ҳар томонлама алоқалар ўрнатишда зарур шарт- шароитларни вужудга келтиради.

Ташқи сиёсат – давлатнинг мамлакат доирасидан ташқарида давлатлараро муносабатларда ёки халқаро муносабатларда ўзининг миллий ва умумбашарий тамойиллар асосида ўзаро ҳамкорлик ва хавфсизликни таъминлашга қаратилган ташқи фаолият йўналишидир. Давлатлар ва халқлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорликни халқаро ҳуқуқ нормаларига таянган ҳолда таъминлаш ва уни амалга ошириш воситаси ҳисобланади.

Ташқи сиёсат тушунчаси кўп ҳолларда дипломатия тушунчаси билан муштараклашиб, айрим ҳолларда ҳатто бир-бири билан чатишма ҳолида ҳам инъикос этилади. Ташқи сиёсат қуйидаги кўринишларда амалга оширилади: Ташқи алоқаларни амалга оширувчи конституцион органлар – парламент, давлат бошлиғи, ҳукумат бошлиғи, ташқи ишлар вазирлиги, ҳукумат – ташқи алоқаларни олиб боришга умумий раҳбарлик қиладилар, ташқи алоқаларни ташкил этадилар ва тартибга соладилар. Кўпчилик

мамлакатларнинг конституцияларида, парламент уруш ва тинчлик масалаларини ҳал этиш, мамлакат ҳудудига ўзгартишлар, киритиш халқаро шартномаларни тасдиқлаш ёки бекор қилиш, бевосита халқаро муносабатларда иштирок этиш ва ҳоказолар бўйича ваколатларга эга.

Давлат бошлиғи халқаро муносабатларда давлатнинг олий вакили сифатида иштирок этади. Одатда у махсус ваколатларсиз ҳам бошқа давлатларнинг бошлиқлари билан учрашади, улар билан музокаралар олиб боради, халқаро шартнома ва битимларни имзолайди, расмий равишда элчи ва вакилларни тайинлайди ва вазифасидан бўшатади, чет давлатлар элчи ва бошқа вакилларининг ишонч ва чакирув ёрлиқларини қабул қилади.

Ҳукумат бошлиғи ва бутун ҳукумат ташқи алоқа органлари ҳисобланиб, давлатнинг ташқи сиёсатда тутган йўлига умумий раҳбарлик қилади, уни амалга оширади, ҳукумат ташқи сиёсат, халқаро ҳамкорликни ривожлантириш соҳасидаги асосий йўналишни белгилайди ҳамда тегишли таклифларни кўриб чиқади, тасдиқлаш учун парламент ва давлат бошлиғига тақдим этади, ташқи алоқага доир қабул қилинган қарорларнинг бажарилишини таъминлайди, назорат қилади.

Ташқи ишлар вазирлиги давлатнинг ташқи ишлари бўйича ихтисослашган органи ҳисобланади, у бевосита ва ҳар куни тегишли давлатнинг дипломатик фаолиятини амалга оширади, чет давлатлар дипломатик ваколатхоналари ва делегациялари билан алоқада бўлади, улар билан музокаралар олиб боради, битимларнинг лойиҳаларини тайёрлайди, давлатнинг халқаро ташкилотларга аъзолигидан келиб чиқувчи хизмат ва алоқаларни амалга оширади, халқаро дипломатик тадбир ва учрашувларда иштирок этади ва ҳоказо.

Бошқа баъзи-бир мамлакатларда мазкур вазирлик ўзгача номланади: Масалан, Англияда у – Форин-Оффис, АҚШда – давлат департаменти, Аргентина ва Францияда – Ташқи муносабатлар вазирлиги, Швецияда – сиёсий департамент ва ҳоказо, аммо улар қайси номда аталишидан қатъий

назар, унинг бурч-вазифаси ўз давлати дипломатияси фаолиятини бошқаришни ташкил этади.

Ташқи кўринишда ташқи сиёсатни амалга ошириш воситаси дипломатиядир. Шу ўринда айтиш керакки, Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритгач, халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектига айланди. Республикамизда дипломатия кадрлари Тошкентдаги Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университетига тайёрланади. Дипломатия – давлат, ҳукумат бошлиқлари ва махсус ташқи алоқа органларининг, давлат ташқи сиёсатининг мақсад ва вазифаларини, шунингдек, чет элларда давлатнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоялашни амалга оширишга қаратилган расмий фаолият ҳисобланади. Дипломатия – ташқи сиёсатнинг, давлат халқаро фаолиятининг ажралмас қисми. Дипломатияда дипломатик ваколатхоналарининг икки шакли бўлиб, 1) доимий дипломатик ваколатхоналар (элчилар, махсус ваколатхоналар, миссия) кўринишида бўлади; 2) муваққат ваколатхоналаридир.

Дипломатик муносабатлар ўрнатиш, олиб бориш ва уларни такомиллаштиришнинг халқаро ҳуқуқ доирасида шаклланиб амал қиладиган восита-усуллари мавжуд бўлиб, улар орасида бевосита мазкур фаолиятни элчи бажаради.

Элчи – давлатларнинг бошқа давлатларда фаолият олиб борадиган вакилидир. Элчи лавозими энг олий дипломатик лавозим ҳисобланиб, унинг ваколатлари даражасини аниқ белгилаб қўйиш мақсадида элчи сўзидан олдин **“Фавқулодда ва мухтор”** атамаларини қўшиб айтилади. **“Фавқулодда ва мухтор”** элчи лавозимига тайинлаш маъсулиятли ҳисобланадики – уни фақат давлат бошлиғи тайинлайди.

У ёки бу сабабларга кўра (дам олиш, бетоблик, ўз давлати томонидан маслаҳатлашгани чақириб олганлик) элчи ўз вазифасини адо эта олмаса, ўрнига **“Муваққат ишлар вакили”** тайинланади ва унга вақтинча элчихона фаолиятини бошқариб туриш вазифаси юклатилади. У элчига нисбатан

чекланган ҳуқуқ доирасида иш юритиш ҳамда кундалик дипломатик алоқаларни давом эттириш имкониятларига эга бўлади.

Одатда йирик давлат элчихонаси қуйидаги тузилишга эга бўлади: сиёсат масалалари бўйича гуруҳ; ички сиёсат масалалари бўйича гуруҳ; матбуот бўлими; консуллик бўлими; хўжалик бўлими; элчихона котибияти; ҳарбий ва ҳарбий денгиз атташесининг маҳкамаси.

Ўзларига юклатилган вазифаларни самарали ва сидқидилдан бажариш учун элчихона ходимлари дипломатик имтиёзлар ва дахлсизлик ҳуқуқларидан фойдаланадилар, элчихона эгаллаб турган жой эса дахлсиз ҳудуд сифатида амал қилади. Ташқи сиёсатда дипломатик бурч ва вазифаларни бажариб турадиган расмий тайинланган консул ҳам муҳим рол ўйнайди. **Консул** – ўзаро келишув асосида бир давлатдан иккинчи давлатнинг муайян бир округига юборилган мансабдор шахси бўлиб, у ўз округи доирасида ўз давлати ва унинг юридик шахслари, фуқаролари манфаатларини ҳимоя қилиш, икки давлат ўртасида сиёсий, иқтисодий, илмий, маданий ва бошқа соҳаларда алоқаларни ривожлантиришга кўмаклашиш, ушбу округда мавжуд иқтисодий ҳолат ва юз бераётган ижтимоий – сиёсий жараёнларни кузатиш ва ўз давлатини хабардор қилиш каби вазифаларни бажаради. Умумий қоида бўйича консул ўз давлати фуқароларидан мезбон давлат муҳайё этган барча ҳуқуқларни максимал тўлиқ амалга оширишлари учун чоралар кўради, округда яшаб турган ўз давлати фуқароларини рўйхатга олади, уларга зарур бўлган юридик ёрдам кўрсатади, ўрнатилган қонун асосида фуқароларга ҳужжатлар (паспорт, гувоҳномалар ва бошқа ҳужжатлар) беради, уларнинг амал қилиш муҳлатини узайтиради ёки ўзгартишлар киритади, хорижий фуқароларга ўз давлатига кириш визаларини беради, бекор қилади, муддатини узайтиради, нотариал ҳаракатларни амалга оширади ҳамда ўз давлатида берилган ҳужжатларни легализациялаштиради. Консул ва унинг ходимлари мезбон давлатда жойлашган консуллик корпусига аъзо бўлиб кирадилар. Халқаро амалиётга кўра улар ҳам консуллик иммунитет ва имтиёзларига эга ҳисобланадилар.

Дипломатик ваколатхоналарда (элчихоналарда), одатда, консуллик вазифаларини ваколатхоналарнинг дипломатик ходимларидан бири бажаради, кўпинча у ходим консул номланиб, консуллик бўлимини бошқаради. **Консуллик конвенциялари**- консуллик муносабатлари бўйича давлатлар ўртасида тузилган битимлар тушунилади. Улар консуллик муассасаларини очиш, муассаса раҳбарларини тайинлаш ва чақириб олиш тартиби, консуллик мансабдор шахслари ва консуллик ваколатхона ходимларининг вазифалари, имтиёзлари ва иммунитетларини белгилаб берувчи консуллик ҳуқуқи нормаларидан иборатдир. Умуман, консуллик конвенциялари тузилиши ва мазмунига кўра бир – бирига ўхшаш. Ҳозирги кунда тўртта кўптомонлама консуллик конвенциялари мавжуд. Улардан учтаси минтақавий характерга эга: 1911 йилдаги Консуллик функциялари тўғрисидаги Каракас конвенцияси, 1928 йилдаги Консуллик мансабдор шахслари тўғрисида Гавана конвенцияси ва 1967 йилдаги консуллик функциялари тўғрисидаги Европа конвенцияси. 1963 йилда қабул қилинган ва 1967 йил 19 мартда кучга кирган Консуллик муносабатлари тўғрисидаги Вена конвенцияси универсал характерга эга. Ўзбекистон Вена конвенциясини 1994 йил 6 майда ратификация қилган ва унинг қатнашчиси ҳисобланади. Давлатлар ўртасидаги муносабатларда кўптомонлама ва иккитомонлама консуллик конвенция ва шартномалар катта роль ўйнайди. Ҳозирги пайтда уларнинг сони дунё миқёсида бир неча мингга етади. Ўзбекистон ва чет эл давлатлари ўртасида консуллик муносабатлари бўйича 21та кўптомонлама ва иккитомонлама шартномалар амалда. Одатда у ёки бу давлатнинг бир неча йирик марказларида консулхоналар очилса, улар бошлиқларининг бири **Бош консул** мақомига эга бўлади. – Консуллик мартабалари консуллик муассасасининг раҳбари бош консул, консул, вице-консул ва консуллик агентидан иборат.

Элчи ва консул лавозимларидан кейин ўз мартабаси даражаси жиҳатидан “**Дипломатик вакил**” лавозими туради. Вакил хорижий давлатларда ҳам халқаро ташкилотлар ёки марказларда ҳам доимий ёки муваққат мақомда

амалий фаолият олиб боради. Айрим вазиятларда эса вакил ўзининг тайинланган лавозими аҳамияти жиҳатидан элчи даражасидаги вазифаларни бажариши мумкин. Масалан: БМТнинг Хавфсизлик Кенгаши доимий аъзолари бўлган АҚШ, Англия, Хитой, Россия ва Франция.

Давлатлараро дипломатик муносабатларнинг муҳим белгиловчи шаклларида бири **“Нота”**лар айирбошлаш амалиётидир. Нота сўзи аслида “ёзма белги” маъносида тушунилади. Ноталар бериш муҳим халқаро ёки ўзаро масалалари юзасидан расмий муносабатларнинг англатади.

Шунингдек ноталар ва бошқа расмий дипломатик ҳужжатлар **“Меморандум, Эсдалик хати”** ёзма белги билдириш ҳам бўлиши мумкин. Дипломатик алоқалар натижаларини расмийлаштирадиган ҳужжатларни ташқи сиёсат тилида **“Битим”** деб атайдилар.

Битим - фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳаракатлар тушунилади. Битимлар бир тарафлама, икки тарафлама, ёки кўп тарафлама бўлиши мумкин.

Шартнома – икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишув. Фуқаролар ва юридик шахслар шартнома тузишга эркиндирлар. Шартнома тузишга мажбур қилишга йўл қўйилмайди. Тарафлар қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган шартномани ҳам тузишлари мумкин. Шартнома тузилган пайтидан бошлаб кучга киради ва тарафлар учун бажариш мажбурий характерга эга бўлади.

Халқаро сиёсий муносабатлар амалиётида тайинланган элчининг бошқа давлат бошлиғига ўзининг **“ишонч ёрлиғини”** топшириши шарт. Шундан кейингина элчи ва унинг ходимлари **“Дипломатик дахлсизлик”** ҳуқуқига эга бўлган ҳолда ўз фаолиятини олиб боради. Агар элчихона ходимлари ўз бурчларини мазкур давлатда ҳукм сураётган тартиблар, қонун- қоидалар доирасидан чиқмасдан адо этиб турсалар, уларни **“маъқул шахс” (персона грата)** сифатида баҳолаб фаолиятини қўллаб-қувватлайдилар. Бордию

улардан бирортаси, ёки бирор гуруҳи ўзлари турган мамлакат қонун-қоидаларига ҳилоф хатти-ҳаракатлар билан қўлга тушсалар ёки шу тарзда баёнотлар эълон қилсалар, улар **“Номаълум шахс” (персона нон грата)** сифатида дипломатик дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этилиб, белгиланган муддатда мамлакатдан чиқарилиб юбориладилар.

Дипломатик ваколатхоналар икки асосий тур – **элчихоналар ва махсус ваколатхона (миссия)**лар қўринишида фаолият олиб боришлари мумкин. Улар ўртасидаги фарқ, асосан дипломатик муносабатларга киришаётган томонлар ёки уларнинг бири эгаллаб турган геосиёсий ва геостратегик мавқега боғлиқ. Биринчи марта элчихоналар институти XVII-XVIII асрларда пайдо бўлган. Ҳозирги кунда элчихоналарнинг ҳуқуқий ҳолатини аниқловчи халқаро ҳуқуқий қоидалар “Дипломатик алоқалар ҳақидаги 1961 йил Вена конференцияси”да жамланган.

3. Жаҳон тартиботи ва унинг мақсади

Инсоният жамиятининг тараққиёти ғояси, ижтимоий ривожланиш босқичларидаги оғир ва машаққатли синовлардан муваффақияли ўтиб дадил илгарилаб бормоқда. Тараққиёт объектив қонуният бўлиб, унинг асосида ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш асосий ўрин эгаллайди.

Тарихий тараққиёт ҳақиқий воқелик эканлиги инсониятнинг минг йиллик тарихий ривожланиш босқичидаги тажрибаларида ўз аксини топган. Жамият ўзининг илк босқичида нимани акс эттирган? Озчиликни ташкил этган кишиларнинг дастлабки гуруҳлари фаолият олиб борганлар. Кейинчалик, меҳнат қуролларининг такомиллашуви, тажрибанинг ортиши, ўзи ва табиат ҳақидаги билимларни ўзлаштириш туфайли, инсон ўз келажагининг мустақил ижодкори бўлиши учун шароит яратди. Бу йўл мураккаб ва зиддиятли кечди. Босилган ҳар бир қадам мураккаб кечган. Келажак томон ҳаракат ўз ичига инқирозли ва турғунлик деб аталган бир неча ўнлаб йилларни олган. Ривожланиш бир текисда бормаган. Айни бир босқичда айрим халқлар, тараққиётида олдинга кетган бўлсалар, бошқаларда

бу тараққийет секинлашган. Умуман айтганда, тараққийет инсониятни тарихий босқичлар сари етаклаган.

Таъкидлаб ўтилгандек, ижтимоий тараққийет асосида ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ташкил этади. Инсониятнинг бутун тарихи бу унинг такомиллашиши тарихидир. Оддий тош меҳнат қуроллари бронза, кейинчалик эса темир қуроллари билан алмашган. Истеъмол маҳсулотлари билан таъминлаш воситаси бўлган овчилик ва тўпловчилик, чорвачилик ва деҳқончилик билан алмашди. Табиатдан тортиш кучи сифатида кенг фойдаланиш, кейинчалик табиий энергия-буғ, электр қуввати ва ҳоказолар асосида ҳаракат қилувчи механик мосламалар инсоннинг жисмоний интилишларини анча енгиллаштирди. Билим доирасининг доим ўсиб бориши ва инсонинг билимга бўлган қобилияти тўпланган ахборотларни узатиш тизимини такомиллаштириш заруриятини уйғотди. Сўнг, таълим тизими, китоб босиш, кўп йиллар ўтгандан сўнг эса замонавий оммавий алоқа йўли воситалари келди.

Шубҳасиз жуда секинлик билан бўлсада одамларнинг ўзлари ўзгарганлар. Ҳали ҳам XXI асрнинг бошларига келиб, ер юзининг баъзи қисмида яшаётган одамлар гуруҳи ўз ўтмиш аجدодларининг билими, қобилияти ва турмуш тарзидан узоқлашмаганлар. Шунга қарамай, сайёрамизда яшаган, яшаётган ўтмишда ва ҳозирги аҳолини таққосласак, улар ўртасида анча масофа борлиги кўзга ташланади.

Шунингдек, фақат ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўзи ривожланмайди. Кетма-кет унинг орқасида ижтимоий муносабатлар ҳам ўзгара боради. Ижтимоий жараён шундай ифодаланганки, одамлар ўртасидаги муносабатларни янада такомиллашиш томон ривожланган. Уруғ жамоа тузуми жамият тараққийетининг ибтидоий босқичини акс эттирган эди. Ўзгарувчан жамиятнинг ижтимоий ташкилоти билан ўзаро чуқур алоқада бўлган сиёсий тизимида ҳам ривожланиш юз берди. Ижтимоий тузилманинг мураккаблашуви, сиёсий устқурма соҳаси фаолиятининг кенгайиши, фуқаролик жамияти билан хилма-хил алоқаларнинг

ривожланиш, унинг олдига янгидан-янги ва тобора мураккаб вазифаларни кўйди. Уни ҳал этиш мақсадида сиёсий фаолиятга сиёсий етук кишилар гуруҳи жалб этилди, сиёсий тизимда демократиялаш жараёни юз берди. У автократик мустабид бошқарув усулидан фарқ қилган ҳолда эркин озчиликни ташкил этган мулкдорлар гуруҳини жамият сиёсий муаммоларни ҳал этишда қатнашишини англаган. Кишилиқ жамиятининг тараққиёти жараёнида “демократия” тушунчасининг мазмуни ўзгаргайиб борди.

Дунёвий демократик тартиб – инсониятнинг азалий орзуси бўлиб келган. Кўплаб буюқ даҳоларнинг қарашлари, сиёсий, тарихий ва фалсафий асарлар унга бағишланган. Бундай тартиботнинг у ёки бу элементларини социал инқилоблар ўз байроқларига шиор қилиб олинган. 1776 йилда қабул қилинган Америка Декларацияси халқнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва мустабид ҳукуматни ағдариб ташлаш ҳуқуқини тасдиқлади. Франция революцияси 1789 йилда инсон ва фуқаро ҳуқуқи ҳақида тарихий Декларацияни қабул қилди, Конституцион йўл билан “ҳар қандай халқ озодлигига нисбатан” қуроли куч ишлатмасликни мустаҳкамлади.

“Совуқ уруш” тугагандан кейин дунёда янгича дунё демократик тартиботнинг қарор топиши зарурлигини талаб этувчи бир қанча ташвишли омиллар намоён бўлди. Халқаро вазиятда туб ўзгаришлар содир бўлса-да, дунё тинчлигига таҳдид солувчи хавф-хатарлар, зиддиятлар сақланиб қолмоқда, хавфсизликка таҳдидлар кучайиб бормоқда. Минтақаларда, миллий-этник ва диний низолар қонли урушларни келтириб чиқармоқда. Оммавий қирғин қуроллариининг кўп миқдорда мажудлиги, ядро қуролига эга бўлган давлатлар сонининг ортиб бораётганлиги жаҳонда умумий хавфсизликка жиддий таҳдид туғдирмоқда шунингдек, жаҳон миқёсидаги экологик вазият, тобора авж олиб бораётган коррупция, гиёҳвандлик, каби хатарлар инсониятга катта ташвиш уйғотмоқда. Халқаро майдондаги мавжуд реал хавф-хатар сиёсий танглик, бир давлат ёки минтақага дахлдор бўлиб қолмасдан балки бутун дунёдаги давлатларнинг, халқларнинг бугуни ва келажакига дахлдордир.

Ана шундай табиий ва ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, сиёсий муаммолар, турли хавф-хатар ва таҳдидлар вужудга келдики, бунда дунёдаги барча давлатларнинг биргаликдаги интилишларини мувофиқлаштириш орқалигина мазкур масалаларни ҳал этиш мумкин эканлиги барчага аён бўлиб бормоқда.

Биринчи Президентимиз Ислом Каримов шундай деган эди: **“XX аср охирида дунёда жўғрофий-сиёсий аҳамияти ва кўлами жиҳатидан ноёб ўзгаришлар рўй бермоқда. Бу ўзгаришлар бетакрор. Улар нафақат мамлакатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларда вужудга келган қарашлар ва уларнинг механизмларини чуқур ўйлаб кўришни, балки кўп жиҳатдан қайта баҳолашни ҳам талаб қилади. “Совуқ уруш” даврида халқаро муносабатларга асос бўлган кўп қоидалар, тамойиллар ва ғояларни тубдан қайта кўриб чиқиш талаб қилинмоқда. Бутун дунё яхлит ва бир-бирига боғлиқ тизим бўлиб бормоқда, унда ўз-ўзидан қаноатланишга ва маҳдудликка ўрин йўқ. Бу ҳол ҳозирги халқаро муносабатларни шакллантирганда, халқаро тузилмалар билан ўзаро алоқаларда ва уларнинг фаолиятида иштирок этганда мутлақо янгича ёндашувларни ишлаб чиқишни зарур қилиб қўймоқда”¹.**

Тарихий тажриба тасдиқлаганидек, ҳаттоки кўпчилик давлатлар ўртасида ўзаро муносабатларни ўрнатиш осонлик билан кечмаган. Ҳозирги келиб давлатларнинг сони 200 дан ортган даврда сиёсий, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, экология каби долзарб вазифаларнинг кўлами янада ортиб бормоқда. Бундай вазиятда демократиянинг зарурий шарти бўлиб қатъий тартиб, интизомлик ва уларнинг жавобгарлиги шубҳасиз муҳим ҳисобланади. Янги жаҳон тартиботи асосида авваломбор инсон ҳуқуқларининг устуворлиги, давлатлар томонидан озодлик, эркинлик ва адолатни тан олиниши муҳим аҳамият касб этади.

¹Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. – Т.: “Ўзбекистон”, 1998. 240-241-бетлар.

Халқаро ҳамжамият ва алоҳида олинган ҳар бир давлат инсоният тақдири, келажак авлодлар тақдири олдидаги масъулиятни янада теранроқ англашлари керак. Ҳозирги халқаро майдондаги кечаётган вазият соғлом фикрлайдиган ҳар бир инсонни, халқаро ҳамжамиятни, давлатларни бефак қолдирмаслиги керак. Шундай қилиб, инсониятни юксак ривожланишини таъминлашга қодир бўлган янги жаҳон тартиботини яратиш каби тарихий вазифа кескин бўлиб турибди.

Мазкур тамойил адолат ва демократияга давлатнинг ижтимоий-сиёсий тизимларига дунёдаги барча тараққийпарвар инсониятнинг мафаатларига тўла жавоб берадиган бўлиши керак. Жаҳон халқлари янги минг йилликнинг 20 йилини ҳам ортда қолдирмоқда. Инсоният келажаги учун тинчлик, ҳамкорлик, хавфсизликдан бошқа йўл йўқ эканига қатъий ишонч билан қарамоқда. Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятининг муштарак манфаатлари билан узвий боғлиқ ҳолда, халқаро ҳуқуқнинг умумжаҳон тамойилларига қатъий амал қилган ҳолда унинг замонавий ривожланиш даражасига хос бўлган чуқур демократик жараёнларда устувор мақсадларга эришиш учун тенглар орасида тенг бўлиб буюк келажак сари шиддат билан бормоқда.

Назорат саволлари:

1. Сиёсатни амалга оширишнинг қандай йўналишлари мавжуд?
2. Халқаро ташкилотларнинг умумий хусусиятлари ҳақида мулоҳаза юритинг?
3. Халқаро тизимда сиёсий ташкилотларнинг роли, мақсад ва вазифалари нималардан ибора?
4. Сиёсий ҳаракатлар атамаси қандай маъноларда қўлланилади?
5. Халқаро сиёсатга, халқаро ҳамжамиятга хос бўлган жараёнларга нималар киради?
6. Демократик тамойилларнинг жаҳон сиёсатида тутган ўрни ҳақида гапириб беринг.

8. Ўзбекистон ривожига тўсқинлик қилувчи хавф-хатар ва таҳдидлар.

Режа:

- 1. XXI асрдаги мафкуравий таҳдидлар ва уларнинг асосий йўналишлари.**
- 2. “Демократия экспорти”, “оммавий маданият” тушунчаларининг мазмун-моҳияти.**
- 3. Миссионерлик: моҳият, мақсадлар, оқибатлар ва уларнинг олдини олиш йўллари.**
- 4. Ақидапарастлик, диний экстремизм ва фундаментализм ғоялари.**
- 5. Терроризмнинг шакллари ва мафкуравий асослари.**

Калитли сўзлар: мафкуравий таҳдидлар, “совуқ уруш”, буюк давлатчилик мафкураси, диний экстремистик мафкуралар, пансоветизм мафкураси, индивидуализм ва эгоизм, терроризм, диний фундаментализм ва халқаро терроризм.

1. XXI асрдаги мафкуравий таҳдидлар ва уларнинг асосий йўналишлари

XXI асрнинг дастлабки ўн йиллигида сиёсий, иқтисодий, илм-фан ва маданият соҳасида инсоният томонидан улкан тараққиёт натижаларига эришилган бўлса-да, афсуски, глобал тинчлик ва барқарорликка таҳдид солиб турган жиддий хавф-хатарлар ҳам сақланиб қолмоқда. **Президентимиз Шавкат Мирзиёев Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 72-сессиясида қуйидаги фикрларни таъкидлаб ўтдилар: “Дунёда терроризм таҳдидлари айниқса, сўнгги йилларда кучайиб бораётгани уларга қарши асосан куч ишлатиш йўли билан курашиш усули ўзини оқламаётганидан далолат беради.**

Бу борада кўп ҳолларда таҳдидларни келтириб чиқараётган асосий сабаблар билан эмас, балки уларнинг оқибатларига қарши курашиш билангина чекланиб қолинмоқда. Халқаро терроризм ва экстремизмнинг илдизини бошқа омиллар билан бирга, жаҳолат ва мурасасизлик ташкил этади, деб ҳисоблайман. Шу муносабат билан одамлар, биринчи навбатда, ёшларнинг онгу тафаккурини маърифат асосида шакллантириш ва тарбиялаш энг муҳим вазифадир”.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президентимиз Ислон Каримов 1997 йилдаёқ “Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” номли фундаментал асарида хавфсизликка таҳдид солувчи қуйидаги миллий, минтақавий ва умумбашарий хатарларни таҳлил қилиб берган эди:

1. Минтақавий можаролар.
2. Диний экстремизм ва фундаментализм.
3. Буюк давлатчилик шовинизми ва агрессив миллатчилик.
4. Этник ва миллатлараро зиддиятлар.
5. Коррупция ва жиноятчилик.
6. Маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик муносабатлари.
7. Экологик муаммолар.

ХХ аср сўнгида рўй берган улкан ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, икки қутбли дунёнинг барҳам топиши натижасида нисбий мувозанатнинг бузилиши жаҳоннинг мафкуравий манзарасини тубдан ўзгартириб юборди. Дарҳақиқат, ХХ аср охирига келиб социализм лагери парчаланди. Дунё мамлакатлари ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларга бўлинди. Ана шу ривожланган баъзи мамлакатлар ўз миллий мустақиллигини қўлга киритган, янги ривожланиш йўлига кираётган мамлакатларни, жаҳон майдонларини мафкуравий жиҳатдан бўлиб олишга уринмоқда.

Дунёни бўлиб олишга йўналтирилган мафкуралар:

1. Буюк давлатчилик мафкураси.
2. Диний экстремистик мафкуралар.
3. Пансоветизм мафкураси.
4. Индивидуализм ва эгоизм ғояларини ифодаловчи мафкуралар.
5. Турли диний секталарнинг ғояларини ифодаловчи мафкуралар.

Қашшоқлик, экологик муаммолар, захиралар тақчиллиги, оммавий касалликлар, диний ақидапарастлик ва терроризм ХХ асрдан ХХІ асрга мерос бўлиб ўтди. ХХІ асрга келиб эса хавф-хатарлар рўйхати, айрим кучларнинг уринишлари натижасида, янада кенгайди. Демографик инқироз, миссионерлик, демократия экспорти, “оммавий маданият”, ғарбона турмуш тарзини тиқиштириш каби хавф-хатарлар пайдо бўлди. Хавф-хатарларга жиддий разм соладиган бўлсак, мустамлакачилик сиёсати, бировларни қарам қилиш сиёсати янги асрда йўқолмаганини, балки ўзининг кўринишини ўзгартирганини тушуниб етамиз. Гарчи бутун дунё мамлакатлари ўртасида тенг ҳуқуқлилик жаҳон ҳамжамияти тараққиётининг табиий ва зарурий шарти ҳисобланса-да, айрим мулоҳазалар ва хатти-ҳаракатларда ҳамон империяча фикрлаш таъсирини, давлатлар суверенитетини емириш истагини илғаш қийин эмас. Дарҳақиқат, *“Миллат бор экан, миллий давлат бор экан, унинг мустақиллиги ва эркинлигига, анъана ва урф-одатларига таҳдид соладиган, уни ўз таъсирига олиш, унинг устидан ҳукмронлик қилиш, унинг бойликларидан ўз манфаати йўлида фойдаланишга қаратилган интилиш ва ҳаракатлар доимий хавф сифатида сақланиб қолиши муқаррар”*¹.

Давлатлар суверенитетини емирувчи бу хавф-хатарларга юзаки қараш, уларни таҳдид манбаи сифатида эътироф этмаслик инсоният бошига яна кўплаб кулфатлар солиши муқаррар. Шунинг учун давлатимиз суверенитетига таҳдид солаётган бундай ҳодисаларнинг мафкуравий

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: “Ўзбекистон”, 2000. 3-бет.

пойдеворини ҳосил қилувчи вайронкор ғояларни фoш этиш бирламчи вазифага айланди.

Ер юзининг турли минтакаларида содир бўлаётган, бутун инсониятга хавф солиб турган турли нохуш ҳодисаларни таҳлил қилган сари, уларнинг барчасида инсон омили бош сабабчи экани ойдинлашади. ХХІ аср бошидаги тарихий тажриба шундан далолат берадики, муайян давлат ва миллат хавфсизлиги, барқарорлиги, тараққиёти ҳамда истикболи кўп жиҳатдан мазкур миллатга хавф солаётган хавф-хатар ва таҳдидларни англаб етиш салоҳияти ва қобилияти даражасига боғлиқдир. Таҳдидларга нисбатан бeфарқлик, лоқайдлик оқибатида таназзулга учраган давлатлар ҳам бўлган. Аксинча, боқийликка дахлдор миллатлар ҳам борки, улар муваффақиятининг асосий омили бўлғуси таҳдидни олдиндан сезиб, унга ўз вақтида жавоб қайтаргани билан белгиланади.

2. “Демократия экспорти”, “оммавий маданият” тушунчаларининг мазмун-моҳияти

Жаҳонда демократиянинг ёйилиши доимо мураккаб ва зиддиятли кечган. Ҳар қандай мамлакатда демократик институтлар фаолиятини йўлга қўйиш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш узоқ муддатли жараёндир. Демократик ғояларни шунчаки баён қилиб, юқоридан жорий ва татбиқ этиш билан одамлар онгида туб ўзгаришлар қилиб бўлмайди. Биринчи Президентимиз Ислам Каримов шундай деган эди: «...Демократия – фақат назария ва сиёсий жараёнгина бўлиб қолмай, шу билан бирга, халқнинг турмуш тарзи ва унинг руҳияти, анъаналари, маданияти ва психологиясининг хусусиятлари ҳамдир. Демократия ғояларини баён қилиш мумкин, сиёсатда демократияни юқоридан “тушириш” мумкин. Лекин бу билан демократия сизу бизнинг амалий ҳаётимизга сингимайди. Демократия жамиятнинг кадриятига, ҳар бир инсоннинг бойлигига айланмоғи керак. Бу эса бир зумда

бўладиган иш эмас. Халқнинг маданиятидан жой ололмаган демократия турмуш тарзининг таркибий қисми ҳам бўла олмайди. Бу тайёргарлик кўриш ва демократия тамойилларини ўзлаштиришдан иборат анча узоқ муддатли жараён дир. Баъзи давлатларда бунга эришгунча кўплаб авлодлар умри ўтган».

Давлат ҳокимиятини шакллантиришда иштирок этиш ҳуқуқи, қонун олдида тенглик, инсон ҳуқуқларининг таъминланганлиги ва фикр эркинлиги боис демократия умуминсоний қадрият сифатида эътироф этилади. Айрим сиёсатшунос олимлар фикрича, демократия нафақат ички ривожланишнинг натижаси, балки ташқи таъсирнинг оқибати ҳам бўлиши мумкин. Бунга улар баъзи собиқ мустамлакаларда демократик институтлар мустамлакага эга давлатнинг тўғридан-тўғри таъсири остида шаклланганлигини ёки демократик давлатлар билан кўшни бўлиш ҳам муайян аҳамият касб этганлигини мисол келтирадilar. Бироқ демократия ташқаридан келтирилган ҳолларда, мамлакатда ички шарт-шароитлар етилмаган бўлса, кутилган натижани бермайди. Инсоният тарихи аксарият мамлакатларда жамиятни демократлаштириш жараёнлари узоқ муддат давом этгани ҳақида гувоҳлик беради. Демократия, ўрнатилмайди, балки яратилади.

Шу боисдан ҳам демократияни устувор қадрият сифатида ўрганиш, ижтимоий ҳаётга жорий этиш, бир томондан жаҳон халқлари демократия анъаналарини пухта ўрганиш ва ўзлаштиришни, иккинчи томондан аждоқларимизнинг адолатли жамият барпо этиш борасидаги қарашларини бугунги кунга жорий этишни тақозо этади.

Хусусан, Шарқ демократиясининг бир қатор устувор жиҳатлари мавжуд: 1) Ғоявий-фалсафий асосда шаклланган инсонпарварлик (аждоқларимизнинг бу борадаги бой маънавий мероси) негизида сиёсий маданият шаклланган. 2) Шарқ фалсафасининг муҳим жиҳатларидан бири – «меъёр» тушунчаси аслида демократик меъёрга асосланган сиёсий

маданиятдир. 3) Одамларнинг ҳокимиятга ва сиёсий муносабатларга: сайлов тизими, давлатчилик, сиёсий ҳаракатлар, жамоатчилик фикри, оммавий ахборот воситалари – буларнинг барчаси Шарқда ўз хусусиятларига эга. Шарқда жамоатчилик фикрига ҳурмат кенг ривожланган.

Умуман, демократия қадимдан дунёнинг турли минтақаларида турлича йўналишда ривожланиб борган. Демократиянинг шакллари:

1. Шарқона демократия (ўзида миллий, умумбашарий, маҳаллий хусусиятларни бирлаштирган ўзига хос кўриниш).

2. Сиёсий демократия (жамият сиёсий тизимини халққа яқинлаштириш, сиёсий адолатсизликларнинг олдини олиш).

3. Ижтимоий демократия (бугунги давр демократик ислохотлар жараёнига эътибор) кўринишлари мавжуд.

Умуман, миллий ғоя, эркин фуқаро ва демократия – юқори даражада ривожланган кишилар жамияти, инсоният эришган буюк неъмат, кўпчиликка маъқул яшаш тарзидир. Аммо унинг амалга ошиши барча мамлакатларда бир хил кечмайди. Ҳар бир мамлакат демократиянинг умумий қадрият ва тамойилларини ўз миллий қадриятлари заминидан, ўз халқининг узок тарихи давомида шаклланган анъаналари билан қўшиб қабул қилганини биламиз. Масалан, АҚШ ёки Англия, Франция (бошқа Европа мамлакатлари ҳам) демократик давлатлар бўлсалар-да, лекин ҳар бири ўз миллий руҳи, анъаналарини ҳам сақлаган. Шу каби Япония, Корея, Малайзия каби мамлакатларда ҳам демократик тузум миллий ва диний эътиқод-удумлар негизидан амал қилмоқда.

Шуни таъкидлаш керакки, айрим кучларнинг муайян давлатлардаги демократик жараёнларни сунъий тезлатишга уринишлари ҳеч қандай назарий ва амалий асосга эга эмас. Негаки, демократлаштириш серқирра ва мураккаб жараён бўлиб, мамлакатда демократик институтларнинг таркиб топиши ва амал қилиши ҳали бу давлатларда демократия қарор топганини билдирмайди.

Зеро, демократик кадриятларни кишилар онгига сингдирмасдан туриб, демократик институтларнинг фаолиятини самарали ташкил этиб бўлмайди. Демократлашув жараёнларини сунъий тезлатишга ҳар қандай уриниш аслида табиий тадрижий ривожланишга инқилобий зулм ўтказишни англатади ва ясама, сохта демократиянинг шаклланишига олиб келади. Шу маънода ҳозирда урф бўлган “рангли инқилоб”ларни ҳам ўзгача мантиқ билан тушунтириб бўлмайди.

Афсуски, демократияни умуминсоний кадриятдан универсал кадриятга айлантиришга ҳавасманд кучлар ҳам йўқ эмас. Улар демократиянинг мавжуд барча муаммоларнинг давоси сифатида тортиқ қилиб, турли мамлакатлардаги демократик жараёнларни бир андозага солишга уринмоқда. Ваҳоланки, “...барча мамлакатлар учун,уларга хос хусусият ва аломатларни ҳисобга олган ҳолда, бирдек мос келадиган яккаю ягона –универсал демократия модели йўқ ва бўлиши мумкин эмас”.¹

Демократиянинг барча даврлар ва халқлар учун умумий бўлган қонуниятлари, тамойилларини тан олган ҳолда, унинг миллий моделларини фарқлаш зарур. Чунки демократик институтлар, демократия тамойиллари ва меъёрлари улар жорий этилаётган ҳудуддаги миллий манфаатлар ва тарихни ҳисобга олмасдан туриб шаклланиши мумкин эмас. Шу боис, демократия бошқа давлатлардан оддийгина ўзлаштириш ёки нусха кўчириш ёхуд тақлид қилиш орқали қарор топтирилмайди. Балки у ҳар қандай жамиятнинг табиий ривожланиши асосида шаклланадиган ва такомиллашадиган узлуксиз, тадрижий жараён ҳисобланади. Мамлакатни демократик модернизациялаш натижасида муқаррар равишда ривожланган Ғарб давлатларидагига ўхшаш сиёсий тизимларнинг вужудга келиши назарда тутилмайди. Зеро, ҳар бир мамлакатда демократиянинг ўз қиёфаси бор. Чунки одамлар онгида

¹ Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий кадрият. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. // “Ўзбекистон овози”, 2005 йил 8 декабрь.

демократик қадриятларни қарор топтириш ўзига хос тарзда, юзлаб йиллар давомида таркиб топган тафаккур табиатини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Айрим сиёсатдонларнинг Шарқ ва Ғарб демократияси ўртасида фарк йўқ, демократия ҳамма ерда бирдек бўлиши керак, қабилидаги фикрлари назарий ва амалий жиҳатдан пучдир. Ҳаттоки, Ғарб ва Шарқ демократиясини кўя туриб, АҚШ, Буюк Британия, Франция, Германия ва бошқа давлатлардаги демократик жараёнларни таққослаганимизда ҳам, уларнинг ҳар бирида ўзига хос белгиларни кўрамиз.

Бошқарувда ўзгалардан андоза олиш, кўр-кўрона нусха кўчириш мамлакатни боши берк кўчага киритиб кўяди. Барча халқларнинг эҳтиёжларига тўла-тўқис жавоб берадиган ҳаммабоп демократия моделининг мавжудлиги ҳақидаги фикр аслида демократия ғоясини обрўсизлантираётган пуч ғоядан бошқа нарса эмас. Жаҳонда демократиянинг нечоғлик асраб-авайланиши ёки топталиши айнан шу омилга боғлиқ бўлиб бормоқда. Демак, демократиянинг умумэътироф этилган қадриятлари ҳамда миллий қадриятлар муштарақлигига эришиш демократик ислохотлардаги тадрижийлик ва изчилликни кафолатлайди.

“Оммавий маданият” тушунчаси.

Мутахассислар томонидан “Оммавий маданият” тушунчаси ҳар хил маънода талқин қилинади. Жумладан:

1. Фольклор, халқ маданияти, урф-одатлари, маросимлари ва санъатини ифодаловчи тушунча.
2. ОАВнинг ривожини билан боғлиқ ҳодиса.
3. Оммавий ишлаб чиқариш, “кўнгилочар индустрия” томонидан яратилган, омма истеъмолига мўлжалланган маданиятнинг сийқалаштирилган намуналари кўринишидаги салбий ҳолат.

Оммавий маданият чуқур ижтимоий ва маданий илдизларга эга. Оммавий маданият пайдо бўлишининг ижтимоий-иқтисодий илдизлари йирик саноат ишлаб чиқаришининг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Ижтимоий қадриятларни содда, барча учун тушунарли бўлган тилга кўчириш, оммавий саводхонликнинг ўсиши, китоб нашр қилишнинг вужудга келиши оммавий маданиятнинг ривожланишига таъсир кўрсатган. XX асрда радио, кино, ТВ, видео, компьютерлар тизимининг пайдо бўлиши натижасида эса оммавий маданият ривожини янги босқичга кўтарилди.

Айтганимиздек, дунёда демократик ва эркинлик, ошкораликни зўр бериб тарғиб қилаётган бузғунчи кучлар инсонлар онгига таъсир кўрсатишнинг турли йўлларида фойдаланишга ҳаракат қилмоқдалар. Жумладан, “оммавий маданият” мафкуравий тазйиқнинг энг хавфли қуролларидан бирига айланди. “Истеъмолчилик кайфияти ўзагини ташкил этган оммавий маданият асл кишилик маданиятига зид, уни поймол этадиган, моҳиятини бузадиган ва охир-оқибат инсонни жон сақлашдан ўзга мақсади бўлмаган жонзот, ҳайвон даражасига туширадиган, халқни эса оломонга айлантирадиган ҳодисадир”¹.

Оммавий маданиятни тарғиб қилаётган кучларга аслида ҳеч қандай маданият ва инсон маънавияти, ахлоқий қоида-ю қадриятларнинг кераги йўқ. Бу ҳаракат уларнинг стратегик режа ва сиёсий мақсадларига эришиш, айрим мамлакатларнинг ер ости ва ер усти бойликларига эга бўлиш, ўз измига солиши учун бу бир восита, холос. Барча нарсага эркинлик нуқтаи назаридан қарайдиган оммавий маданиятнинг асосий мақсади одамнинг иродасини сусайтириш ва охир-оқибатда эркинлигидан жудо қилиш, яъни қулга айлантиришдир. “Оммавий маданият” инсон маънавиятини йўқотиш орқали уни бўйсундиришга хизмат қилади. Айрим мутахассислар “оммавий маданият”ни касаллик келтириб чиқарувчи вирусга ўхшатишади. У инсон онгига ўрнашиб олади ва уни емира бошлайди. Емирилиш натижасида эса

¹ Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. – Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013, 245-бет.

бутун бир бошли халқнинг маданияти ва қадриятларининг йўқ бўлиб кетиши хавфи вужудга келади.

ОАВ электрон техника ва йўлдош алоқалардан фойдаланиб, кишиларни ижтимоий ҳодисалар ва маданий бойликларни бир вақтда идрок қилишга ундайди. Г.Е.Макмоэн таъкидлаганидек, “Ҳаммабоп ва омма ёқтирадиган янги дунёвий электрон маданият” шаклланди. Оммавий маданиятнинг қиёфаси куйидагилар билан фарқланади:

- У миллати, ёши, жойи, ижтимоий хусусиятларга боғлиқ бўлмаган оммавий истеъмолчиларга эга бўлади;
- Бу “маданият намуналари”ни яратиш жараёнининг ўзи оммавий хусусият касб этиб, индустриянинг махсус кўринишини ўзида намоён қилади, яъни матбуот, кино, ТВ, эстрада ва турли кўнгилочар шоуларда юз минглаб кишилар банд бўлади.

Оммавий маданият бир ўлчамли ҳодиса эмас. У ўзига хос тур ва даражага эга. Мутахассислар оммавий маданиятнинг учта даражасини ажратиб кўрсатишади:

1. Кич-маданият (паст даражадаги маданият; “Kich” сўзи немисча “kitchen” олмошидан ҳосил бўлган ва савияси паст, арзон ва жўн асарлар яратиб сотишни билдиради. Бундай асарлар ҳақиқий санъат дурдоналари соясида пайдо бўлади. Савияси бўш, тезда унутиладиган бу маданият маҳсулотларида ғоя, сюжет ва образлар бир қолипга солиб тасвирланади).
2. Мид-маданият (“ўртамиёна маданият”; мид-маданиятнинг қамрови кенг, даражаси анча баланд. У анъанавий маданиятнинг айрим хусусиятларини акс эттирса ҳам, оммавий маданиятга бевосита тааллуқлидир).
3. Арт-маданият (маълум бадий мазмун ва эстетик қийматга эга, аҳолининг билимли қисмига мўлжалланган маданият).

Оммавий маданият бозордаги товарга айланиб, муайян хусусиятлар касб этади. Бугунги кунда “оммавий маданият” иқтисодиётни энг даромадли

тармоғига айланиб бормоқда. Уни ҳозир “қизиқишлар индустрияси”, “тижорий маданият”, “попмаданият”, “бўш вақтдан фойдаланиш индустрияси” деб ҳам аташмоқда.

Оммавий маданият кишиларни ҳаётнинг бефарқ кузатувчиси, томашабинига айлантиради. Шахснинг ижодкорлик қобилияти йўқолиб, тайёр “маданий маҳсулотлар” истеъмолчисига айланиб қолади. Омма шахсга, ўзига ўхшамай қолади, ўзлигини йўқотади. Роботга ўхшаб бир хил фикрлайдиган ўртамиёна инсонлар шаклланади.

3.Миссионерлик: моҳият, мақсадлар, оқибатлар ва уларнинг олдини олиш йўллари

Миссионерлик сўзи лотинча “миссио” феълидан олинган бўлиб, “юбориш”, “вазифа топшириш”, миссионер эса “вазифани бажарувчи” деган маъноларни англатади. Миссионерлик бўлса, белгиланган вазифаларни ҳал қилишга қаратилган назарий ва амалий фаолият мажмуини билдиради. “Word Book” энциклопедиясида “Миссионер бирор диний гуруҳ томонидан бошқаларни ўз динига тарғиб қилиш ва киритиш учун юборилган инсон”, деган изоҳ берилган.

Прозелитизм бирон бир динга ишонган фуқарони ўз динидан воз кечишга ва ўзга динни қабул қилишга тўғридан-тўғри қаратилган ҳаракатларни англатади. У ўз моҳиятига кўра миссионерликнинг таркибий қисми ҳисобланади. Прозелитизм ҳаракатлари бошқа динни қабул қилган туб миллат вакиллари оилаларида низолар ва жанжалларнинг авж олишига ҳамда христианликнинг айрим йўналишлари вакилларига нисбатан душманлик ҳиссиётларининг пайдо бўлиши орқали динлараро низоларнинг келиб

чиқишига замин яратади. Бугунги кунда миссионерлар дунёдаги барча мамлакатларда фаолият юритадилар. Конкрет мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий вазиятдан ғаразли мақсадлар йўлида фойдаланишга ҳаракат қилиш замонавий миссионерликнинг энг муҳим хусусияти ҳисобланади. Замонавий миссионерликни, белгиланган мақсадларнинг моҳиятидан келиб чиқиб, шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳга миссионерликни ўзига хос бизнесга, шахсий бойиш манбаига айлантирган ташкилотларни киритиш мумкин. Бундай ташкилотлар асосчилари эътиқод қилувчилар сонини кўпайтириш орқали уларнинг мулки ва бойлигига эгаллик қилиш ва шу йўл билан ўзларининг молиявий имкониятларини яхшилаш ва кенгайтиришдек мақсадларни кўзлайдилар. Замонавий секталарнинг мутлақ кўпчилигини шу гуруҳга киритиш мумкин.

Иккинчи гуруҳга миссионерликдан сиёсий қурол сифатида фойдаланаётган ташкилот ва уюшмаларни киради. Бундай гуруҳлар ортида муайян ҳудудларга нисбатан ўзининг аниқ геосиёсий режаларига эга бўлган давлатлар ва сиёсий кучлар туради.

Миссионерлар ўз мақсадларига эришиш учун хилма-хил ва турли даврларга мўлжалланган дастурлар ишлаб чиққанлар. Христиан назариётчиларидан бири Луис Буш христиан миссионерлари алоҳида эътибор қаратиши лозим бўлган ҳудуд – шимолий кенгликнинг 10 ва 40-параллеллари орасида жойлашган, деб ҳисоблаб, уни “10/40 ОЙНА”, деб атаган эди. Ушбу параллеллар ораси эса буддавийлик, конфуцийчилик, ҳиндуийлик, ислом, синтоизм ва даосизм динлари кенг тарқалган ҳудудлар ҳисобланади. Бу ҳудудда Осиёнинг 40га яқин, Африка қитъасининг 20дан ортиқ давлати жойлашган. Замонавий геосиёсатчилар ушбу ҳудуд йирик давлатлар учун ҳаётий-амалий ва геостратегик аҳамиятга эга эканини қайд қиладилар. Миссионерларнинг фикрича, ушбу ҳудудда “Библия”даги кўплаб воқеалар

содир бўлган. Худо илк инсонлар Одам ва Ҳаввони шу ҳудудга туширгани, Исо Масих туғилиб ўсиб, ўз ҳаворийлари билан фаолият олиб боргани ҳамда илк христиан черкови шу ерда пайдо бўлгани ҳақидаги фикрлар шулар жумласидандир. Бу ҳудуд куруқликнинг 1/3 қисмини ташкил қилиши, инжиллаштириш зарур, деб ҳисобланаётган давлатларнинг асосий қисми шу ҳудудда жойлашгани ҳам бу халқларга “Нажот келтирувчи Хушхабар”ни етказиш зарурлигига “асос” сифатида келтирилади. Бу гаплар асл мақсадни яшириш учун бир ниқоб, холос. Аслида асосий мақсад ушбу ҳудудлардаги халқларни инжиллаштириш йўли билан уларнинг бирдамлигига путур етказиш, ички низоларни келтириб чиқариш орқали уларнинг ривожланишига тўсқинлик қилиш, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жиҳатдан қарам ва тобе қилишдан иборат.

Ҳолбуки, дин миллий маънавиятнинг таркибий қисми, миллатни бирлаштириб турувчи муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Бир тилда гаплашадиган, умумий тарих ва ягона давлатга эга бўлган, аммо турли динларга ёки диний йўналишларга эътиқод қиладиган миллатлар ҳамон ички миллий бирликни таъминлай олмаётгани, кичкина бир сабаб қайта-қайта низоли вазиятлар ва фуқаролар урушининг келиб чиқишига замин яратаётгани ва мамлакатлар ўз тараққиётида ўнлаб йилларга орқада қолиб кетаётгани эса афсусланарлидир. Масалан, Ливан аҳолисининг 90 фоизидан ортиғини араблар ташкил этади. Расмий тил араб тили ҳисобланади. Аммо ливанликларнинг бир қисми исломга (сунний, шиа), қолган қисми христианликка (православ, католик) эътиқод қилиши натижасида миллий бирликни таъминлаш қийин кечмоқда. Мамлакатнинг амалдаги қонунчилигида давлат бошқарув идораларининг диний белгилар асосида шакллантирилиши мустаҳкамлаб қўйилгани эса, кўпгина ҳолларда хилма-хил омиллар таъсирида унинг тўлақонли фаолиятига тўсиқ бўлмоқда.

Мусулмонлар ва христианлар ўртасида вақти-вақти билан келиб чиқаётган фуқаролар уруши бўлса бу бирликни таъминлашни янада мушкуллаштиради. Миссионерлар ўз олдига қўйган мақсадларга эришадиган бўлсалар, улар фаолият олиб бораётган мамлакатларда халқнинг парокандаликка юз тутиши ва маънавий таназзулнинг келиб чиқиши шубҳасиздир.

Ана шундай оқимлардан бири ўзини Иегово шоҳидлари номи билан атайди. “Иегово шоҳидлари” миссионерликка катта эътибор беради. Жамоа пайдо бўлган даврдан бошлаб, асосан уйма-уй юриш ва адабиётлар тарқатиш билан ўз издошларини кўпайтиришга ҳаракат қилади. Айрим маълумотларга кўра, ҳозирги кунда иеговочи миссионерларнинг сони жаҳон миқёсида 700 мингдан ортиқ кишини ташкил этади. Жамоа раҳбарияти томонидан миссионерларни тайёрлаш ишларига катта аҳамият берилади. АҚШнинг Нью-Йорк шаҳрида, жамоанинг бош офиси билан бир жойда “Галаад” номи миссионерлар тайёрлаш маркази мавжуд. Ушбу марказда ташкил этилган 5 ойлик курсларда бутун дунёдан келган миссионерлар таҳсил олишади. Миссионерлик фаолиятини молиявий қўллаб-қувватлаш ва адабиётларни нашр этиш учун “Қўриқчи минора”, “Библия” ва “Рисолалар жамияти” тузилган. Ушбу жамият корпорация деб аталиб, бош қароргоҳи ташкилот асосий биноси билан бир жойда – АҚШнинг Бруклинида жойлашган. Корпорацияни етти директордан иборат бошқарув кенгаши бошқаради ва улар корпорация президентини сайлашади. Ҳозирги кунда “Иегово шоҳидлари” 230дан ортиқ мамлакатда фаолият олиб боради ва дунё бўйича 111та минтақавий ваколатхоналарга эга.

Иеговочилар миссионерликни ўзига хос тарзда ва тизимли ташкил этишган. Улар ўз тарафдорларини шакллантиришда жалб этишнинг 80дан ортиқ усулидан фойдаланадилар. Жумладан, улар ўз даъватчиларининг овоз оҳангларида тинчлантириш ва меҳр туйғулари бўлишига алоҳида эътибор беришади. Сўнгги пайтларда иеговочиликда мактаб ўқувчилари ва ёшлар

орасида тарғибот ишларини олиб боришга эътибор кучли намоён бўлаётганини таъкидлаш зарур. Маълумотларга кўра, ҳозирги иеговочилар сони дунё бўйича қарийб 7 миллионни ташкил этади. Уларнинг бош ташкилоти томонидан адабиётлар нашр этиш, черковлар фаолиятини таъминлашга кетадиган сарф-харажатлардан ташқари миссионерларнинг кундалик харажатларига йилига 100 миллион АҚШ долларига яқин маблағ сарфланади.

4. Ақидапарастлик, диний экстремизм ва фундаментализм ғоялари

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президент Ислон Каримов ўзининг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китобида, қатор маъруза ва чиқишларида мамлакатимиз учун хавф қандай кучлар томонидан солинаётганини аниқ кўрсатиб берган.

Жумладан, ақидапарастликни фақат диний йўналиш эмас, сиёсий йўналиш ёки бир бутун сиёсий мафкура дейиш мумкин. Шунинг учун ақидапарастликка қарши курашда унинг диний моҳияти, мазмуни, асосларини ўрганиш, диний талқин қилиш билан бир қаторда унинг сиёсий жиҳатларини ўрганиб, тарихий воқеликка таянган ҳолда объектив баҳо бериш, ақидапарастликнинг сиёсий оқим сифатидаги асосий қирралари, мақсад ва моҳияти нимада эканини аниқлаб олиш муҳим аҳамиятга эга.

Ислон фундаменталистларининг асосий назарий ғоялари қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, уларнинг талқинича, *ислом дини жамиятдаги барча жабҳаларга алоқадордир*. Бу ҳақда Ҳасан ал-Банно шундай дейди: “Қимки исломга итоат этишни фақат унинг маънавий ва маданий қадриятларига алоқадорлик деб тушунса, бу жуда катта янглишишдир. Илло, ислом ибодат ва ҳидоят, дин ва давлат, маънавият ва амалиёт, ибодат ва жиҳод,

итоаткорлик ва ҳокимият. Буларнинг ҳеч бирини бир-биридан ажратиб бўлмайди”. Яъни ислом фақат маънавий кадриятларнинг бир бўлаги эмас, сиёсий ҳокимият учун кураш куроли сифатида ҳам талқин этилмоқда.

Иккинчидан, *илк исломга қайтиш*, яъни гўёки бир неча асрлар давомида йўл қўйилган хатоликлар ва ўзгаришлардан тозаланиш, соф исломга қайтиш қайтиш ғояси. Бундай талқин, исломнинг ривожланиш босқичларини рад этишдир. Ислом экстремистларида исломнинг ёйилиши фақат араб халифалиги билан боғлиқ деган нотўғри тушунча бор. Тарихдан маълумки, ислом дунё бўйича тарқалиб, жаҳон динига айланишида бошқа миллат вакилларининг ҳиссаси каттадир. Бу борада бизнинг улуғ аجدодларимиз салжукийлар, хоразмийлар, темурийлар ва бошқа туркий сулолаларнинг, бундан ташқари, буюк ислом уламолари, тасаввуф шайхларининг хизматлари катта бўлган. Ҳозир мусулмон олами Қуръонни энг муқаддас китоб деб билса, ундан кейин Имом ал-Бухорийнинг пайғамбаримиз ҳадислари жамланган “Ал-Жомий ас-Саҳих” асарини улуғлайдилар. Демак, илк исломга қайтиш – бундай асарларни яратган бобокалонларимиз, ислом тараққиётига ҳисса қўшган аллома ва давлат арбобларининг хизматларини йўқ қилиш демакдир.

Учинчидан, ислом фундаменталистларининг яна бир ғояси ягона миллат, ягона Ватан тушунчасига ўзига хос ёндашувдадир. Уларнинг фикрларига кўра, ислом куртаклари ёйилган ернинг ҳар бир қаричи ҳар бир мусулмон учун қадрли ва уни куч билан ҳимоя қилиш зарур. Бундай нотўғри ёндашув жаҳонда ўрнатилган давлатлар, халқлар ўртасидаги тарихий-ҳуқуқий воқеликни тан олмаслик ва VII асрдаги араб халифалигига қайтиб боришга даъват бўлиб англашилади.

Тўртинчидан, соф ислом бошқаруви учун кураш. Барча турдаги экстремистик кучларнинг фаолияти ва барча орзу-умиди, қадамларидан кўзланган мақсад – ягона ислом ҳукуматини тузишдир. Унда ҳозирги кунда

барча ривожланган демократик давлатларда тан олинган умумбашарий демократик тамойиллар, демократик ҳуқуқий давлат қуриш қонун-қоидалари рад этилади. Улар учун ислом ҳам ҳокимият, ҳам уни амалга ошириш, ҳам қонунчилик, ҳам таълим, ҳам қонун, ҳам суд. Бу нарса тараққиётнинг яна ўша қадимий, қотиб қолган ақидалар занжирига боғлаб қўйишнинг ўзи бўлиб, бутун ҳаётда ўтмишга қайтишга олиб келади.

Шу ўринда Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 72-сессиясида таъкидлаб ўтган қуйидаги фикрларини келтириб ўтиш жоиз. Унда шундай дейилади: “Биз муқаддас динимизни азалий қадриятларимиз мужассамининг ифодаси сифатида беҳад қадрлаймиз. Биз муқаддас динимизни зўравонлик ва қон тўкиш билан бир қаторга қўядиганларни қатъий қоралаймиз ва улар билан ҳеч қачон муроса қила олмаймиз”¹.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов эслатилган машҳур асарида XX аср муаммолари, одамлар дунёқарашидаги жиддий ўзгаришлар ва унинг оқибатлари ҳақида фикр юритар экан, ана шу юз йиллик охирида *“ислом уйғониши”*, *“қайта исломлашиши”*, *“ислом феномени”*, *“ислом омили”* сингари бир қатор ибораларнинг пайдо бўлиш сабабларини излайди ва ҳаммамизнинг диққатимизни унинг оқибатлари нималарга олиб келиши мумкинлигига жалб этади. Чунки давр соф исломий назария, унинг фалсафаси инсониятни қомиллика даъват этувчи буюк таълимот билан бирга, уни сохталаштирувчилар, ундан ўз манфаатлари йўлида фойдаланувчилар ҳам йўқ эмаслигини, айти шу салбий ҳодисалар жамият тараққиётида қутилмаган фожиаларни келтириб чиқариши мумкинлигини кўрсатмоқда.

Диний тараққиёт ҳар қандай фанатизмдан ҳоли, инсон тақдири ва олам бус-бутунлиги билан боғлиқ бўлган, мамлакат ички муаммоларига ҳам,

¹ Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 72-сессиясида 2017 йилнинг 19 сентябрида сўзлаган нутқи. Халқ сўзи. 2017 йил 20 сентябрь. Халқ сўзи. 2017 йил 20 сентябрь.

дунёвий масалаларга ҳам илоҳий қувват, беқиёс ақл-идрок ва соғлом фикр билан ёндашишни тақозо этадиган, бунёдкорлик ва яратувчанликка даъват этадиган улкан фалсафадир. Зотан, худди шундай ёндашув, ана шундай дунёқараш, динни шундай англаш ва унга эътиқод қўйиш улуғ бобокалонимиз Баҳоуддин Нақшбанд таълимотининг мағзи бўлган *“Дил ба ёру даст ба қор”* деган таълимотга мос тушади.

Ўзбекистоннинг Биринчи раҳбари Ислоҳ Каримов БМТ, ЕХҲТ ва бошқа бир неча ўнлаб ташкилотлар минбарларидан туриб, шунингдек, давлат ташрифлари чоғидаги учрашувлар ва суҳбатларда минтақавий можаролар, халқаро терроризм хавфи хусусида билдирган бутунлай янги ғоялари 1997 йили илгари сурилган яхлит стратегик концепция – **“Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, тараққиёт кафолатлари ва барқарорлик шартлари”** номли асар сифатида майдонга чиқди. Халқаро жамоатчилик эътирофини қозонган ушбу китоб жаҳон сиёсатида фавқулодда янгилик сифатида қабул қилинди ва дунёнинг бир неча ўнлаб мамлакатларида таржима қилиниб, нашр этилди.

Энди **экстремизмнинг** мазмун-моҳиятига тўхталсак. “Экстремистик” сўзи “ақл бовар қилмас даражада”, “ҳаддан ошиш” маъноларини англатади. Жамиятда қабул қилинган қадриятлар ва меъёрларга зид қарашларни илгари суриш, кескин қарашлар ва чораларга мойиллик экстремизмнинг асосий хусусияти ҳисобланади.

Экстремистик қарашларни барча диний таълимотлар доирасида учратиш мумкин. Масалан, мутахассислар католик черковининг эркин фикр юритувчи, ҳукмрон феодал-католик черкови ақидаларини рад этувчи кишилар – папа ҳокимияти душманларини таъқиб қилиш учун XIII асрда тузилган ва минглаб одамларнинг қурбон бўлишига олиб келган инквизиция фаолиятини экстремизмнинг ўзига хос кўриниши сифатида баҳолайди.

Ислом шиорларидан танлаб фойдаланадиган, бу дин асл моҳиятини бузиб талқин қиладиган экстремистик тузилмалар ҳам гўёки кенг халқ оммаси билан узвий бирлик мавжудлигини кўрсатиш, аслида эса жамиятда тартибсизлик ва парокандаликни юзага келтириш учун маблағ йиғиш, асосий таҳдид манбаи сифатида одамлар онгини эгаллаш, жамиятда беқарорлик келтириб чиқариш орқали ҳокимиятга эришишдек эҳтиёжларини қондириш мақсадини кўзлайдилар.

Диний фанатизм (мутаассиблик) – ўз диний эътиқодини бирдан-бир тўғри нуқтаи назар, таълимот деб ишониш, бошқа эътиқодларни, диний оқимлар мавжудлигини тан олмасликдир. Диний фанатизм диний экстремизмга замин тайёрлайди.

Диний фундаментализм – маълум дин вужудга келган илк даврга қайтишни тарғиб этиш мафкураси. Диний фундаменталистлар диний ақиданинг ўзгармаслигини ҳимоя қиладилар, эътиқодни мантиқий далиллардан устун қўядилар ва муайян диний эътиқод шаклланишининг бошланғич даврида белгиланган барча йўл-йўриқларни қатъий, оғишмай бажарилишини талаб қиладилар. Фундаментализм тарафдорлари нуқтаи назаридан дин ўзгармас, қатъий ўрнатилган урф-одатлар, тушунчалар ва тартиблардир.

“Фундаментализм” атамаси илк бор XX аср бошларида консерватив кайфиятдаги америкалик протестантлар орасида пайдо бўлган. Фундаменталистлар христианликнинг анъанавий ақидаларига, айниқса, Библиянинг мутлақо мукамаллигига ишонишни мустаҳкамлашни, уни сўзма-сўз шарҳлашни талаб қилганлар. Ўтган асрнинг 70-йилларидан бошлаб эса, бу ибора исломга нисбатан қўлланила бошланди. Ислом фундаментализмининг асосий ғояси – “соф ислом” принципларига қайтиш, мақсади “исломий тараққиёт йўли”ни жорий этишдир. Фундаменталистларнинг таъбирига кўра, диний қонунларга асосланмаган ҳар

кандай жамият ғайритабийигина эмас, балки Аллоҳга қарши қилинган жиноятдир.

5.Терроризмнинг шакллари ва мафкуравий асослари

Терроризм – жамиятда беқарорлик келтириб чиқариш, аҳолининг кенг қатламларида ваҳима ва кўрқув уйғотишга қаратилган сиёсий курашнинг ўзига хос усулидир. У яширин тусдаги ташкилотлар томонидан беқарорлик келтириб чиқариш орқали давлат ҳокимиятини эгаллаш мақсадида қўлланилади. Террорчи уюшмалар оммавий бўла олмагани учун ҳам кўп ҳолларда аҳолининг кенг қатламлари номидан ҳаракат қилиш таассуротини уйғотиш мақсадида диний шиорлардан ниқоб сифатида фойдаланади.

Терроризмнинг асосий хусусияти – бундай ҳаракат тарафдорларининг “зўрлик билан давлатни қулатувчи ва ҳокимиятга эришишни осонлаштирувчи парокандаликка олиб келади”, - деган ғояга асосланиб ҳаракат қилишларида яққол кўринади. Терроризмнинг яна бир хусусияти ҳеч қандай уруш бўлмаётган, тинчлик ҳукмронлик қилаётган, жамиятда демократик институтлар фаолият кўрсатаётган бир шароитда муқобил усулларни атайин инкор этган ҳолда, сиёсий масалаларни зўрлик билан ҳал қилишга интилишда намоён бўлади. Америкалик мутахассис Б.Женкинс терроризмни, энг аввало, қурбонлардан кўра кўпроқ гувоҳларга йўналтирилган ва ваҳима уйғотишга қаратилган зўрлик, деб баҳолайди. Бошқа бир америкалик сиёсатшунос Ж.Ложнинг таърифига кўра ҳам терроризм бевосита қурбонлардан кўра кўпроқ одамлар фикрига таъсир ўтказиш учун қилинадиган таҳдид ёки куч ишлатишдир.

Замонавий терроризмнинг иккита алоҳида хатарли хусусиятини ажратиб кўрсатиш мумкин: бир томондан, у тобора шафқатсизроқ ғайриинсоний моҳият, иккинчи томондан, ақлга сиғдириш қийин бўлган жуғрофий кўламлар касб этиб бормоқда. Маълумотларга кўра, бугунги

дунёда 500 га яқин террорчилик ташкилотлари фаолият кўрсатмоқда. Ҳар куни дунёнинг у ёки бу бурчагида кимларнидир кўрқувга солиш орқали муайян мақсадларга эришишни кўзлаган, камида иккита қўпоровчилик амалга оширилмоқда.

Халқаро терроризм. Халқаро терроризм тушунчаси давлатлар, халқаро ташкилотлар, сиёсий партия ва ҳаракатларни беқарорлаштиришга қаратилган сиёсий қўпоровчилик фаолиятини ифодалайди. У алоҳида сиёсий арбобларни ўлдириш ёки уларга қасд қилиш орқали халқаро ижтимоий-сиёсий акс-садо берадиган бузғунчи сиёсий ҳаракатларни ифодалаш учун ҳам ишлатилади. Террорчилик ҳаракатларининг:

- халқаро ҳуқуқ ҳимоясидаги объект ёки субъектларга қарши қаратилгани;
- мустақил давлатлар чегараларини бузиш орқали амалга оширилиши;
- аъзолари икки ёки ундан ортиқ давлат фуқаролари, шу жумладан, ёлланма шахслар бўлган экстремистик гуруҳлар томонидан содир этилиши;
- экстремистик гуруҳлар таркибида қўпоровчилик ҳаракатлари бўйича хорижлик йўриқчиларнинг қатнашиши;
- экстремистик гуруҳ аъзоларининг бошқа давлатлар ҳудудида ташкил этилган махсус лагерларда тайёргарлик кўриши;
- тайёргарлик кўриш ва қўпоровчиликни содир этишда хорижий давлатлар ва экстремистик уюшмалар ёрдамидан, халқаро тус олган ноқонуний қурол-яроғ савдоси ва нарқобизнесдан келадиган молиявий манбалардан фойдаланиши унинг халқаро террорчилик хуружи эканини кўрсатувчи асосий белгилардан ҳисобланади.

Терроризмнинг молиявий манбалари. Айни пайтда, террорчи ташкилотлар даромад орттириш мақсадида босқинчилик, товон ундириш, гиёҳванд моддаларнинг ноқонуний савдоси, қимматбаҳо металл ва тошлар контрабандаси, сохта пул ва қимматли қоғозлар ишлаб чиқиш, шунингдек,

фоҳишабозлик уйлари ва қиморхоналар очиш ҳамда тотализаторлар ташкил қилиш каби жиноий усуллардан кенг кўламда фойдаланадилар. Ҳомий давлатлар, турли диний, хайрия ташкилотлари ва алоҳида шахслар, шунингдек, Яқин Шарқ ва Ғарб давлатларидаги баъзи ижтимоий гуруҳлар томонидан мақсадли йиғиладиган пуллар террорчи гуруҳларнинг ташқи молиявий манбалари ҳисобланади. Халқаро терроризм билан бир давлат ўзи кураша олмайди. Бутун дунё мамлакатлари бу “вабо”га қарши биргаликда курашишлари зарур. Халқаро ва миллий қонунчиликни ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш ҳамда халқаро терроризмга қарши курашиш самарали бўлиши учун халқаро ҳамжамият томонидан қатор универсал ва регионал конвенциялар қабул қилинган. Жумладан:

- 1963 йил 14 сентябрда қабул қилинган ҳаво кемалари бортида содир этиладиган жиноятлар ва айрим бошқа актлар ҳақидаги Конвенция;

- 1970 йил 16 декабрдаги Ҳаво кемаларини ғайриқонуний ҳолда эгаллаб олишга қарши курашиш ҳақидаги Конвенция;

- 1971 йил 23 сентябрдаги Фуқаро авиациясининг хавфсизлигига қарши қаратилган ноқонуний актларга қарши курашиш ҳақидаги Конвенция;

- 1979 йил 17 декабрдаги Одамларни гаровга олишга қарши кураш ҳақидаги Конвенция;

- 1980 йил 3 мартдаги ядро материалларини ҳимоя қилиш ҳақидаги Конвенция.

Республикамиз терроризмга қарши қаратилган кўплаб халқаро шартномаларни ратификация қилиб, улардаги мажбуриятларни изчил бажариб келмоқда. Бугунги кунда террористик ҳаракатларнинг характери бирмунча ўзгарган. Улар яқиндагина фуқаролар юрагига ваҳима ва кўрқув солишни мақсад қилган бўлсалар, бугун ҳукуматларга, бутун демократик ҳамжамиятга ваҳима солишни мақсад қилиб қўйган. Диний экстремизм ва халқаро терроризм нафақат ташқи, балки ички хавфсизликка ҳам дахлдор

масаладир. Чунки диний экстремистик халқаро террорчилик ташкилотлари жангарилик усуллари билан ҳокимият учун курашувчи гуруҳларни шакллантириш, уларни ҳар томонлама рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлашга интилади. Марказий Осиё давлатлари учун диний экстремизм ва халқаро терроризмнинг хавфи 1990 йилда Наманган ва Андижонда, 1999 йил 16 февралда Тошкент шаҳрида, 1999-2001 йиллари Қирғизистоннинг Боткен, Ўзбекистоннинг Сурхондарё ва Тошкент вилоятларида, 2004 йилнинг март-апрель ойларида Тошкент шаҳри ва Бухоро вилоятида ҳамда 2004 йилнинг июль ойида Тошкент шаҳрида амалга оширилган террорчилик ҳаракатларида ўзини кўрсатди.

Мустақилликка эришган Ўзбекистон Республикаси диний мутаассиблик, ақидапарастлик, экстремизм ва террорчиликнинг минтақавий ва умумбашарий миқёсдаги хавф эканидан келиб чиқиб, жаҳон ҳамжамияти биргаликда унга қарши курашиши лозимлиги тўғрисидаги ғояни жаҳоннинг нуфузли ташкилотлари минбарларидан эълон қилган. Афсуски, Ўзбекистоннинг диний экстремизм ва халқаро терроризмга қарши кураш сиёсатининг моҳиятини ривожланган мамлакатлар ва дунёнинг нуфузли халқаро ташкилотлари кечроқ англади. Республикамиз экстремизм ва терроризм билан бирга, уни молиялаштириш билан узвий боғлиқ бўлган нарқобизнесга қарши курашда ҳам қатъий сиёсат олиб бормоқда. 1999 йилда “Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар тўғрисида”ги, 2000 йилда “Терроризмга қарши кураш тўғрисида”ги Қонунларнинг қабул қилингани шундан далолатдир. Бир сўз билан айтганда, мамлакатимиз диний экстремизм ва терроризмга қарши тизимли ва тадрижий кураш олиб бормоқда. Президентимиз Шавкат Мирзиёев 2020 йил 24 январда Олий Мажлисга Мурожаатномасида қуйидаги фикрларни билдириб ўтдилар: “Жамиятда тинчлик ва осойишталикни таъминлашда ҳеч ким четда турмаслиги, **“Ўз болангизни, ўз уйингизни, ўз Ватанингизни кўз**

қорачиғидек асранг!” деган шиор одамларимиз қалбидан чуқур жой олиши керак... Биз жамиятда миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик муҳитини мустаҳкамлаш борасидаги ишларни изчил давом эттирамиз. Бу борада 30 июль – “Халқаро дўстлик куни” муносабати билан юртимизда биринчи марта “Дўстлик ҳафталиги”ни ва “Дўстлик” халқаро форум-фестивалини ўтказишни таклиф этаман... Мамлакатимизда **“жаҳолатга қарши – маърифат”** деган эзгу ғоя асосида ислом динининг инсонпарварлик моҳиятини, тинчлик ва дўстлик каби олижаноб мақсадларга хизмат қилишини тарғиб этиш кун тартибимиздаги доимий масалалардан бири бўлиб қолади”¹ .

Назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Терроризм нима ва у қандай маънони англатади?
2. Терроризмнинг бугунги моҳиятини ташкил этувчи тамойиллар қайсилар?
3. Терроризм бугунги кунда пайдо бўлган ҳодисами ёки ўтмишда ҳам бўлганми?
4. Террордан кўзланган асосий мақсад нима?
5. Диний фундаментализм нима, унинг асл мақсади қандай?
6. Диний фундаментализм ва халқаро терроризм ўртасида қандай ўхшашлик бор?

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи. 2020 йил 25 январь.

9. Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати

Режа:

- 1. Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсат асослари**
- 2. “Ўзбекистон Республикасининг Ташқи сиёсий фаолияти Концепцияси тўғрисида”ги Қонунининг қабул қилиниши ва унда илгари сурилган амалий таклифлар**
- 3. Мамлакатимизнинг минтақада хавфсизликни таъминлаш борасидаги амалий фаолияти**
- 4. Ўзбекистоннинг Марказий Осиё давлатлари билан ўзаро ҳамкорлиги**
- 5. Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотлар билан алоқалари**
- 6. Ўзбекистоннинг дунё ҳамжамияти билан ўзаро муносабатлари**
- 7. Ўзбекистоннинг фаол ташқи сиёсати ва амалий натижалари.**

Таянч сўзлар: ташқи сиёсат, тинчлик, барқарорлик, ҳамкорлик, БМТ, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ), Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ), халқаро муносабатлар, ҳуқуқий принцип, суверенитет, тенглик, Концепция.

1. Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсат асослари

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини қўлга киритган дастлабки кунлариданоқ жаҳон ҳамжамиятига кириш, халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликни йўлга қўйиш йўлини танлади. Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг асарлари, маърузалари, Олий Мажлисга Мурожаатномаларида шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президент Ислон Каримовнинг асарлари, маъруза ва нутқларида асослаб берилган ва илгари сурилган ташқи сиёсат, ташқи иқтисодий алоқаларнинг асосий тамойилларининг назарий ва амалий

жиҳатлари асосида амалга ошириб келинмоқда. Шунини айтиш керакки, ташқи сиёсатнинг мафкурадан холилиги хавфсизликни таъминлашнинг муҳим кафолати бўлиб ҳисобланади. Шу маънода олиб қараганда ҳар бир суверен давлат ўзининг ташқи сиёсатини БМТ Уставида ва Халқаро ҳуқуқ принциплари бўйича Декларацияда қайд этилган нормаларга мувофиқ амалга ошириш керак. Миллий манфаатларимизга ҳамда БМТ Уставида ва Халқаро ҳуқуқ принциплари бўйича Декларацияда қайд этилган нормаларга мос бўлган ташқи сиёсатимиз тинчлик, барқарорлик, ҳамкорлик йўлига асосланади. Ташқи сиёсат дунёдаги ҳар бир давлатнинг асосий бош стратегик мақсади ва вазифаси бўлиб, қолаверса уни дунёга танитадиган муҳим устувор йўналиши атрибути ҳисобланади. Ташқи сиёсатсиз ҳеч бир давлат халқаро муносабатларга кириша олмайди.

Ўзбекистон Республикаси 1992 йил 2 март куни Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қабул қилинди. Жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлишга эришди. 1993 йил февраль ойида Тошкентда БМТнинг ваколатхонаси очилди. Ўзбекистоннинг тинчликсевар ташқи сиёсати Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 4-боб, 17-моддасида мамлакатимизнинг халқаро муносабатлардаги ташқи сиёсатининг қуйидаги ҳуқуқий принциплари ишлаб чиқилди ва асослаб берилди: Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектидир. Унинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади. Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлалараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин.

Мазкур принциплар Ўзбекистоннинг ўз миллий манфаатларини кўзлаб ташқи сиёсат олиб бориш борасидаги тамойиллари билан уйғунлаштирилди. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президент Ислом Каримов “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” асарида Ўзбекистон ташқи сиёсатини амалга оширишнинг 6 та қуйидаги амалий принципи кўрсатиб берилди. Улар, миллий давлат манфаатлари устун бўлган ҳолда, ўзаро манфаатларни ҳар томонлама ҳисобга олиш; умумбашарий кадриятлар устуворлиги, халқаро майдонда тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш, можароларни тинч йўл билан ҳал этиш; тенг ҳуқуқлилиқ ва ўзаро манфаатдорлик, бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашмаслик, тенглар орасида тенг бўлиш; мафкуравий қарашлардан қатъи назар, барча давлатлар билан тенг алоқалар ўрнатиш; ички миллий қонунлардан халқаро ҳуқуқ нормаларнинг устуворлигини тан олиш; ҳам икки томонлама, ҳам кўп томонлама ташқи алоқаларни ўрнатиш, халқаро ҳамкорликни кучайтириш каби тамойиллардан иборат эди.

Ўзбекистоннинг тинчликсевар ташқи сиёсати унинг жаҳонда мустақил давлат сифатида эътироф этилишига олиб келди. Ўзбекистонимизнинг давлат мустақиллигини дунёдаги 180 дан ортиқ давлатлар тан олди, уларнинг 130 дан ортиғи билан дипломатик, сиёсий, иқтисодий илмий-техникавий маданий алоқалар ўрнатилган. Тошкентда 40 дан ортиқ мамлакатнинг элчихонаси очилди. Булар жумласига Россия Федерацияси, АҚШ, Туркия, Германия, Франция, Буюк Британия, Хитой, Ҳиндистон, Покистон ва бошқа давлатларни кўрсатишимиз мумкин. Бундан ташқари Ўзбекистонда 88 та хорижий мамлакатлар ва халқаро ташкилотларнинг ваколатхоналари фаолият кўрсатиб келмоқда. Жаҳондаги 30 дан ортиқ давлатларда – Россия, АҚШ, Туркия, Германия, Франция, Хитой, Покистон ва бошқа давлатларда Ўзбекистоннинг элчихоналари ва консулликлари ўз фаолиятларини амалга оширмоқдалар. Шунини алоҳида қайд

этиш керакки, Ўзбекистоннинг олиб бораётган изчил ташқи сиёсати БМТ томонидан ҳам халқаро ҳамжамият томонидан ҳам кенг эътироф этилётганлиги диққатга сазовордир. Давлатимиз халқаро андозаларга тўла-тўқис мос равишда ўзининг ташқи фаолиятини амалга ошириб келмоқда. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаб бормоқда. Албатта биз бундан жонажон Ўзбекистонимиз билан ҳақли равишда фахрланамиз. Умуман олганда Ўзбекистон мафкуравий карашлардан катъи назар, ҳар бир давлат билан ташқи сиёсатда ошкоралик, очиқ-ойдинлик тамойиллари асосида ўзаро муносабатларни халқаро нормаларга таянган ҳолда амалга ошириши унинг обрў-эътиборини ошиб боришга хизмат қилмоқда.

2. “Ўзбекистон Республикасининг Ташқи сиёсий фаолияти Концепцияси тўғрисида”ги Қонунининг қабул қилиниши ва унда илгари сурилган амалий таклифлар

1995 йил 30 августда “Ўзбекистон Республикаси ҳарбий доктринаси тўғрисида” Олий Мажлис қарори қабул қилинади. 1996 йил 26 декабрда эса “Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида”ги қонуни қабул қилинади. Ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантиришда Ўзбекистон мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ ишлаб чиқилган асосий тамойилларга амал қилиб келмоқда. Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришганидан сўнг ўз ташқи сиёсатини халқаро ҳамжамиятнинг тўлақонли субъекти сифатида амалга ошириш учун реал имкониятларга эга эканлигини намоён этди. Жамият ва давлатлар тарихи шуни кўрсатадики, бирон-бир мамлакат бошқа давлатлар билан ҳамкорлик қилмасдан, тараққиётга эриша олмаган. Шарқ ва Ғарб мамлакатларини бир-бирига боғлаган Буюк ипак йўлининг марказида жойлашган Ўзбекистон неча-неча асрлардан буён динлар, миллатлар ва

маданиятларнинг чорраҳасида туриб, дунё тамаддунига муносиб ҳисса кўшиб келаётгани бутун дунёга маълумдир.

Ўзбекистоннинг ташқи сиёсат ва дипломатия соҳасидаги фаолиятининг концептуал асослари асрлар оша шаклланиб, бугунги даврда тобора сайқал топиб бораётганлиги эътиборга моликдир. “Ўзбекистон Республикасининг Ташқи сиёсий фаолияти концепцияси”нинг яратилиши ва амалиётга жорий этилиши мана шу изчил жараённинг муҳим бўғинларидан бири ва унинг натижасидир. Давлат мустақиллиги ва суверенитетининг, унинг ҳудудий яхлитлигининг дахлсизлиги, миллий манфаатларнинг устуворлиги, прагматизм ғояларига асосланган фаол ва изчил ташқи сиёсат юритиш, умуминсоний кадриятларга таяниш, халқаро майдонда тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш, ўзаро ҳурмат ва тенг ҳуқуқликлик, манфаатлар муштараклиги, давлатлараро муносабатларда мафкурадан ҳолилик, ички ишларга аралашмаслик каби тамойиллар мамлакатимизнинг шу кунгача олиб борган ташқи сиёсати ва дипломатиясининг асосий концептуал илдизини ташкил этиб келмоқда. Мустақилликнинг ўтган 28 йилдан ошиқроқ даври мобайнида мана шу тамойиллар негизида шаклланган ташқи сиёсат ва дипломатия Ўзбекистон халқаро муносабатларнинг тўлақонли субъекти сифатида қад ростлашини ва мамлакатимизнинг дунё харитасидан муносиб ўрин эгаллашини таъминлади, шунингдек, давлатимизнинг халқаро майдондаги обрў-эътиборини ҳам мустаҳкамлади.

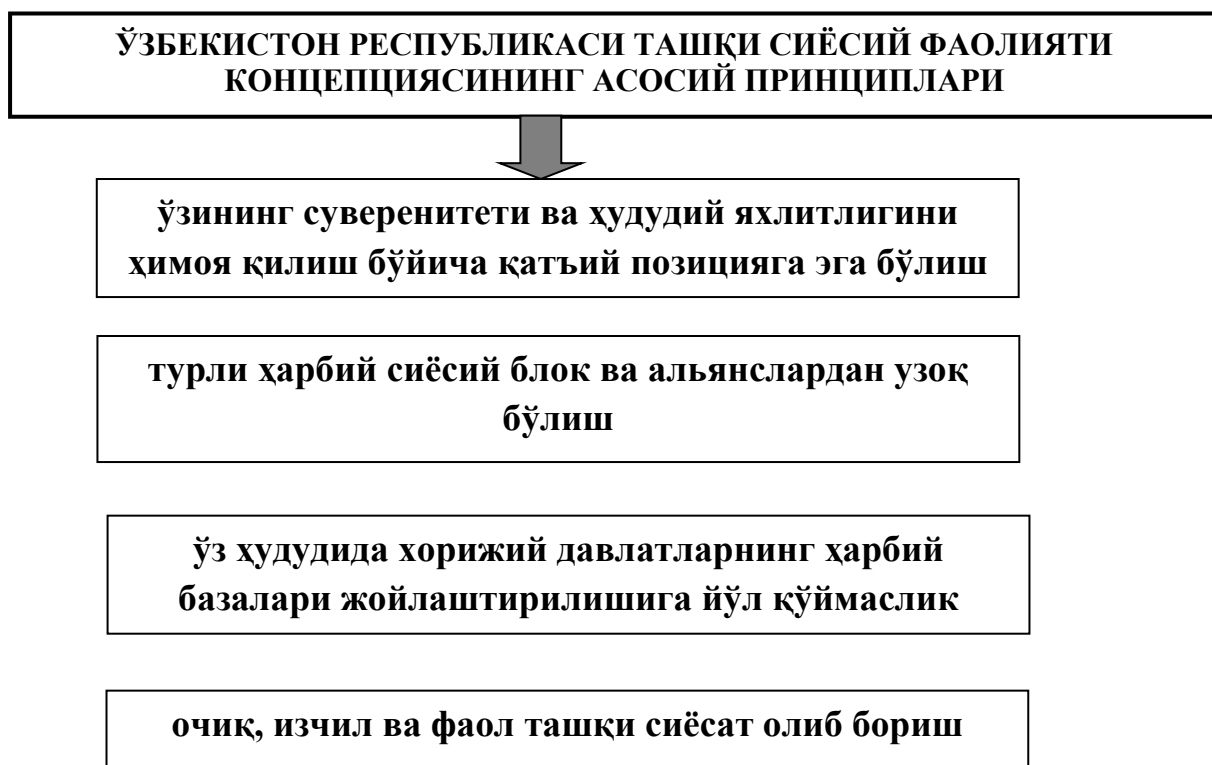
Ҳозирги даврга келиб эса, Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлида янги босқичга кўтарилди, истиқлолнинг учинчи ўн йиллиги бошланди. Янги босқичда янги марраларни эгаллаш вазифаси мамлакатимизда ва халқаро майдонда юз бераётган туб ўзгаришларни инобатга олган ҳолда, давлатимиз ташқи сиёсатининг концептуал асосларини янада такомиллаштириш масаласини кун тартибига қўйди. Шуларни инобатга олган ҳолда, 2012 йилнинг январь ойида Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти

Ислом Каримов ХХІ асрнинг халқаро жараёнлар тинимсиз ўзгариб бораётган шароитида мувозанатли ва айна вақтда, фаол, ҳамда собитқадам ташқи сиёсат стратегиясини амалга ошириш бўйича доктринал хужжат ишлаб чиқиш ташаббусини илгари сурди. Биринчи Президент ташаббуси ва раҳнамолиги остида “Ўзбекистон Республикасининг Ташқи сиёсий фаолияти концепцияси” ишлаб чиқилди. Ушбу тарихий хужжатни ишлаб чиқиш жараёнида тегишли давлат органлари, вазирлик ва идоралар, академик ва илмий-тадқиқот марказларининг вакиллари ҳамда мутахассислари иштирок этдилар. Хужжатни тайёрлашда ташқи сиёсий фаолият соҳасидаги назарий билимлар ва амалий тажриба умумлаштирилди. Халқимизнинг ташқи алоқалар соҳасида асрлар мобайнида шаклланган кадриятлари ҳамда ривожланган хорижий давлатларнинг амалий ва назарий тажрибаси инобатга олинди. Мамлакатимизнинг халқаро муносабатларга оид қонунлари ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий хужжатлари яна бир бор қайта кўриб чиқилди. Халқаро майдонда ва минтақамизда вужудга келаётган вазият, мамлакатимиз ён атрофида шаклланаётган мураккаб геосиёсий шарт-шароитларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда Марказий Осиёнинг хавфсизлик ва барқарор ривожланишини таъминлаш каби долзарб масалалар таҳлил қилинди, Ўзбекистон миллий манфаатлари нуқтаи-назаридан экспертизадан ўтказилди.

Концепцияда истиқлолнинг илк йилларидан бери мамлакатимизнинг халқаро муносабатларида амал қилиб келаётган асосий тамойиллар мустаҳкамланди ва уларга қўшимча тарзда ташқи сиёсий фаолиятга оид янги принципиал қоидалар ҳам белгилаб олинди. Бу янги жиҳатлар ўтган давр мобайнида тўпланган тажрибага таяниб, бугунги дунёда юз бераётган шиддатли жараёнларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилди. Натижада, давлат ташқи сиёсатининг фундаментал принциплари ва стратегик устувор йўналишлари, халқаро майдондаги мақсад ва вазифалари, миллий манфаатлари ва уларни илгари суриш механизмларини белгилаб берувчи

ўрта ва узок истиқболга мўлжалланган қарашларнинг яхлит тизимини ўзида мужассам қилган янги ҳужжат – “Ўзбекистон Республикасининг Ташқи сиёсий фаолияти концепцияси” тайёрланди. Ушбу ҳужжатга қонуний куч бериш мақсадида “Ўзбекистон Республикасининг Ташқи сиёсий фаолияти концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қонун лойиҳаси ишлаб чиқилди ва давлат раҳбари томонидан қонунчилик ташаббуси сифатида мамлакат парламентида тақдим этилди.

Мазкур ҳужжатнинг асосий ғоялари оммавий ахборот воситаларида чоп этилди, сиёсий партияларнинг парламентдаги фракцияларида, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тегишли қўмиталарида муҳокамадан ўтказилди. Қонун лойиҳаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасида маъқулланди ва Сенатда тасдиқланди. Ҳужжат Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов томонидан 2012 йилнинг 10 сентябрида «№ ўРҚ-330» рақами остида қонун сифатида имзоланди.

Ушбу Концепция мазмунан Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ва миллий қонунчилигига, “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”га асосланади, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган норма ва принципларига, жумладан, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низоми ва бошқа тегишли халқаро ҳужжатларга мос келади. Концепцияда дунёдаги халқаро муносабатларнинг бугунги аҳволига, жаҳон аренасида кузатилаётган мега трендлар ва туб ўзгаришларга кенг қамровли тавсиф берилган. Жумладан, глобаллашув жараёни изчил ва орқага қайтариб бўлмас хусусият касб этгани таъкидланар экан, унинг, бир томондан, давлатларнинг ривожланиши учун қулай имкониятлар очиб бериш, иккинчи томондан эса, иқтисодиёт, энергетика, экология, озиқ-овқат билан таъминлаш, ахборот алмашиш, гуманитар хавфсизлик соҳаларида турли хавф-хатарлар туғдираётгани эътироф этилган. Дунё иқтисодиётида ва сиёсий аренасида Осиё давлатларининг ўрни ва роли ўсиб бораётгани эътиборга олинган. Иқтисодий масалалар, модернизация жараёнлари бутун жаҳонда устувор аҳамият касб этаётгани таъкидлаб ўтилган. Бундан ташқари, халқаро ва минтақавий хавфсизликка раҳна солаётган анъанавий ва ноанъанавий таҳдидларнинг турлари кенгайиб бораётгани, Ўзбекистон чегаралари яқинида кескинлик ва танглик ўчоқларининг сақланиб қолаётгани, дунёнинг бизга яқин бўлган муҳим минтақаларида янги қуролли можаролар ва қирғинбарот низоларга олиб келувчи вазиятларнинг кўпайиб бориши каби салбий омиллари мавжудлиги таъкидлаб ўтилган.

Ушбу тарихий ҳужжатда Марказий Осиё минтақасига алоҳида эътибор қаратилган ва биринчи бор бундай доктринал ҳужжатда “Ўзбекистоннинг ҳаётий муҳим манфаатлари шу минтақа билан боғлиқ” эканлиги белгилаб қўйилган. Марказий Осиё ўзининг муҳим геосиёсий жойлашуви ва минерал-хомашё ресурсларининг улкан заҳираларига эга эканлиги туфайли жаҳон

миқёсида кучли эътибор объектига ҳамда йирик давлатларнинг стратегик манфаатлари тўқнашадиган ҳудудга айланиб бораётгани таъкидлаб ўтилган. Йирик давлатлар Марказий Осиё давлатларининг ўз ривожланиш модели ва сиёсий йўлини белгилашига таъсир ўтказишга уринаётгани, минтақада ўз мақсадларини кўзлаётган ташқи кучларнинг ўзаро рақобати кучайиб бораётгани кўрсатилган. Концепцияда дунёнинг йирик давлатлари томонидан минтақада олиб борилаётган ўзаро геополитик рақобат инobatга олиниб, “Марказий Осиё муаммолари ташқи кучларнинг аралашувисиз, минтақадаги давлатларнинг ўзлари томонидан ечилмоғи зарур”, деган позиция баён этилган. Ҳужжатда минтақадаги трансчегаравий дарёларнинг сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш муаммоси ҳамон ҳал этилмай келаётганига алоҳида урғу берилган. Миллионлаб кишиларнинг соғлиғига, аҳоли генофондига оғир зиён етказаётган мураккаб экологик муаммолар, хусусан, Орол денгизи қуришининг ҳалокатли оқибатлари, катта корхоналарнинг саноат оқавалари ва чиқиндилари трансчегаравий сув ресурсларини ифлослантириши ва атроф-муҳитни захарлаши – буларнинг бари Марказий Осиёнинг фаровонлиги ва барқарор тараққий этиши учун тобора хавfli омил тусини олиб бораётгани алоҳида таъкидланган.

Бундан ташқари, минтақада очиқ денгиз ҳавзаларига чиқишга имкон берувчи транспорт-коммуникация инфратузилмасининг чекланганлиги ва уни таркибида бир-бирининг ўрнини боса олувчи муқобил йўналишлар тизими йўқлиги Марказий Осиё давлатларининг барқарор иқтисодий ўсиш истиқболларига салбий таъсир ўтказаётганига жиддий эътибор қаратилган. Қўшни мамлакатлар ўртасидаги давлат чегараларини делимитация ва демаркация қилиш жараёнлари ҳали ҳам тугалланмагани Марказий Осиёдаги вазиятнинг мураккаблашувиға олиб келаётгани ҳамда чегарадош давлатлар орасида айрим масалаларни, жумладан, уларнинг хўжалик субъектлари

ўртасидаги долзарб муаммоларни ҳал этиш борасида қийинчиликлар туғдираётгани эътироф этилган.

Концепцияда Мустақил Давлатлар ҳамдустлиги минтақасида давлатлараро супранационал иттифоқлар тузишга, хусусан, давлатлар суверенитетининг маълум қисмини интеграцион тузилмалар кўлига ўтказишга қаратилган ҳаракатлар фаол тус олаётгани қайд этилган. Мазкур «интеграцион» ташкилотлар иқтисодий манфаатлар доирасидан чиқиб кетиши, баробарида ҳамда сиёсий тус ва мазмун касб этиб бориши, оқибатда эса, шу кунгача қарор топган савдо-иқтисодий алоқаларга ҳамда ушбу жараёнларда катнашаётган давлатларнинг учинчи давлатлар билан ҳамкорлигига салбий таъсир кўрсатиши мумкинлиги таъкидланган. Ҳужжатда алоҳида қайд этилишига кўра, Ўзбекистон Республикаси давлатнинг ва халқнинг олий манфаатларига, фаровонлиги ва хавфсизлигига, мамлакатни модернизация қилишнинг устувор йўналишларига, амалдаги миллий қонунчилик ҳамда қабул қилинган халқаро мажбуриятларга амал қилган ҳолда, иттифоқлар тузиш, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириш, шунингдек, улардан чиқиш ҳуқуқини ўзида сақлаб қолади. Концепцияда мамлакатимизнинг ёнгинасида ва дунёнинг бошқа қисмларида юз бераётган қуролли можароларга ҳам эътибор қаратилган. Жумладан, Марказий Осиёда хавфсизликни таъминлаш борасидаги долзарб масалалар қаторида Афғонистонда сақланиб қолаётган оғир ва мураккаб шароитга алоҳида эътибор қаратилган. Концепцияда Ўзбекистоннинг кўшни Афғонистонга нисбатан тутган позицияси аниқ белгилаб берилган. Хусусан, ҳужжатда қуйидаги муҳим қарашлар таъкидланади: Ўзбекистон Афғонистонда узоқ муддатли барқарорлик, тинчлик ва осойишталик қарор топишининг тарафдоридир; Биз ушбу мамлакат билан ўз муносабатларимизни тарихий тажриба, анъанавий дўстона ва яхши кўшничилик алоқаларига таяниб, ички ишларга аралашмаслик тамойилига

амал қилган ҳолда олиб борамиз; Ўзбекистон Афғонистон билан ўз муносабатларини икки томонлама асосда, ҳар иккала давлатнинг миллий манфаатлари ҳамда халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган нормаларига мувофиқ шаклда, афғон халқи ўз мамлакати учун танлаган йўлни ҳурмат қилган ҳолда кўради.

Концепцияда Яқин ва Ўрта Шарқ минтақаларида юз бераётган кескин ўзгаришлар ҳам эътибордан четда қолдирилмаган. Ўзбекистон, бу минтақалардаги давлатлар билан анъанавий тарихий-маданий алоқалар ҳамда дунёнинг бу қисмида рўй бераётган изчил ўзгаришларнинг келгусидаги хусусиятини инобатга олган ҳолда, ўзаро манфаатли муносабатларни ҳар томонлама ривожлантириш ва мустаҳкамлашни давом эттириши таъкидланган. Мамлакатимиз ташқи сиёсати ва дипломатиясининг ушбу ҳужжатда белгилаб кўйилган бошқа муҳим жиҳатлари қаторида кўйидагиларни алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин:

биринчидан, Ўзбекистон халқаро муносабатлар тизимининг тўлақонли субъекти сифатида фаол ва изчил ташқи сиёсат стратегиясини олиб боради. Бунда миллий манфаатларни собитқадамлик билан илгари суриш, давлат мустақиллиги ва суверенитетини мустаҳкамлаш, мамлакатда амалга оширилаётган модернизация жараёнлари учун қулай бўлган ташқи муҳитни шакллантириш каби мақсад ва вазифалар устувор аҳамият касб этади;

иккинчидан, Ўзбекистон дунёдаги етакчи давлатлар билан стратегик шерикчилик муносабатларининг мувозанатли ва кўп қиррали тизимини шакллантиришда давом этади; минтақада геосиёсий мувозанатни сақлаш; сиёсий, иқтисодий, савдо-сотик, транспорт ва бошқа соҳалардаги халқаро алоқаларни кенг диверсификация қилиш йўлидан боради;

учинчидан, мамлакатимизнинг халқаро ташкилотлар билан бўлган алоқаларига ҳам алоҳида урғу берилади. Бу борада, авваламбор, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва унинг ихтисослашган тузилмалари билан

хамкорлик устувор аҳамиятга эга экани баён қилинган. Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ва бошқа қатор халқаро институтлар билан алоқалар ҳам муҳим аҳамият касб этиши таъкидланган. Ўзбекистон халқаро ва минтақавий ташкилотлар доирасида қарорлар қабул қилиш жараёнида консенсус принципи ва ўзаро ишонч, тенглик ва бир-бирининг манфаатларини ҳурмат қилиш қоидаларига қатъий риоя этиш тарафдори эканлиги қайд қилинган;

тўртинчидан, Ўзбекистон тинчликсевар сиёсат юритади ва ҳарбий-сиёсий блокларда иштирок этмайди. Ҳар қандай давлатлараро тузилмалар ҳарбий-сиёсий блока айланган тақдирда, улардан чиқиш ҳуқуқини ўзида сақлаб қолади. Ўзбекистон ўзининг қўшни давлатлардаги қуролли зиддиятларга тортилишининг олдини олиш мақсадида тегишли чораларни кўради; ўз ҳудудида хорижий давлатларнинг ҳарбий базалари ва объектлари жойлаштирилишига йўл қўймайди; Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари хориждаги тинчликпарварлик операцияларида иштирок этмайди.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, инсонийлик, тинчликсеварлик ғояларига асосланган ушбу концептуал ҳужжат тадқиқотчилар ва жамоатчилик томонидан катта қизиқиш билан қабул қилинди. Айниқса, ушбу ҳужжатда акс этган, ҳар бир инсоннинг қалби тубидан жой олган ғоя - яъни, ўз фарзандини ўзга юртлардаги қуролли-қонли можаролардан асраш ғояси алоҳида аҳамият касб этади. Ўзбекистон томонидан илгари сурилган бу таклифда нафақат ота-оналарга, балки аскарлик бурчини ўтаётган ёки ўташга тайёрланаётган ёшларнинг оила аъзоларига, уларнинг ёру-биродарларига ҳам мақбул келди.

Концепцияда, мамлакат ташқи сиёсий фаолиятини амалга ошириш учун халқаро майдонда сиёсий, дипломатик, шартномавий-ҳуқуқий, савдо-иқтисодий ҳамда бошқа механизмлар, усул ва услублар, шакл ва воситалар мажмуасидан самарали фойдаланишни кўзда тутадиган, кенг кўламли ягона

ва яхлит давлат сиёсатини олиб боришга асосланган ёндашув талаб этилади. Ташқи сиёсатни амалга оширишда иштирок этувчи ва бу борада алоҳида масъул бўлган давлат органлари тизимида – Ташқи ишлар вазирлиги марказий бўғим вазифасини бажариши ва бу борада умумий фаолиятни мувофиқлаштирувчи сифатида алоҳида ўрин тутиши белгилаб қўйилган.

Шуни таъкидлаш керакки, Концепциянинг аҳамияти унинг ташқи сиёсат соҳасидаги муҳим ҳужжат эканлиги билангина чекланиб қолмайди. Ташқи сиёсат соҳасидаги амалий жиҳатидан ташқари, бу ҳужжатнинг сиёсий, ҳуқуқий ва тарихий аҳамияти ҳам каттадир. Бу ҳужжатнинг назарий ва амалий аҳамияти ҳақида бошқа катор мисолларни ҳам келтириш мумкин. Жумладан, ҳужжатнинг методологик жиҳатлари ҳақида қисқача тўхталиб, унда азалий кадриятларимиз ва ҳозирги замон талабларини уйғун тарзда омухталаштиришнинг самарадор модели қўлланилганини ҳам эътироф этиш мақсадга мувофиқдир. “Ўзбекистон Республикасининг Ташқи сиёсий фаолияти Концепцияси” бугунги кун амалиёти ва азалий кадриятларимизни ўзида мужассам қилган бўлиб, у ўсиб келаётган авлод учун, ўзига хос “тузук”, ташқи сиёсат ва дипломатия соҳасидаги замонавий тарихий ҳужжат бўлиб хизмат қилиши шак-шубҳасиздир.

3. Мамлакатимизнинг минтақада хавфсизликни таъминлаш борасидаги амалий фаолияти

Ўзбекистон ташқи сиёсий фаолиятининг асосий йўналишларидан бири Марказий Осиё минтақаси ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясида сўзланган нутқида Марказий Осиёнинг ядросиз зона, деб эълон қилиш ташаббусини илгари суради. “Ҳозирги замон воқелиги шундаки, бир мамлакатнинг хавфсизлиги бошқа давлат ҳисобидан таъминланиши мумкин эмас,-деган эди Биринчи Президентимиз Ислом Каримов ўз нутқида,

минтақа хавфсизлигини бутун жаҳон хавфсизлиги муаммоларидан ажратган ҳолда кўриб бўлмайди. Шунга асосланиб, Ўзбекистон ядро қуролининг батамом тугатилиши учун, ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисидаги шартноманинг самарали ҳаракат қилиши ва унинг ҳеч бир муддатсиз узайтирилиши учун ҳаракат қилади... Ўзбекистон Марказий Осиё минтақасининг ядросиз зона, деб эълон қилинишининг қатъий тарафдоридир”. 1995 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 50 сессиясида Ўзбекистонинг Биринчи Президенти Ислон Каримов томонидан яна бир қатор муҳим ташаббуслар илгари сурилди. Ўзбекистон томонидан илгари сурилган таклифлар минтақа хавфсизлиги ва дунёда тинчликни сақлаш каби долзарб масалаларга қаратилди. Ўзбекистон Хавфсизлик Кенгаши доимий аъзолари доирасини, уларнинг фаолият майдонини кенгайтириш ва мазмуни чуқурлаштириш зарур эканлигига ҳамжамият аъзоларининг эътиборини қаратди. Ана шу Хавфсизлик Кенгаши аъзолигига Япония ва Германия мамлакатларининг номзодини кўрсатиб, мазкур давлатларни қўшиш зарурлиги таъкидланди. 1996 йил декабрда бўлиб ўтган ЕХХТ Лиссабон учрашувида Ўзбекистон томонидан илгари сурилган Марказий Осиёни ядросиз зона деб эълон қилиш ҳақидаги таклифни катта мамнуният билан кутиб олдилар. 1997 йил апрель ойида Женева шаҳрида Марказий Осиёдаги беш давлат экспертлари минтақавий гуруҳининг биринчи йиғилиши бўлиб ўтди. Ўша йили июнь ойида Ўзбекистон ҳайъати биринчи бор атом энергияси бўйича халқаро агентлик (МАГАТЕ) бошқарувчилари кенгашининг Вена шаҳрида бўлиб ўтган навбатдаги сессиясида иштирок этди. Ўзбекистон ҳайъати раҳбарининг расмий баёнотида Ўзбекистон Республикаси ва минтақадаги бошқа давлатларнинг ядросиз зона ташкил этиш борасидаги қарашлари баён этилди. 1997 йил 14-16 сентябрь кунлари Тошкентда “Марказий Осиё – ядро қуролидан холи зона” мавзуида халқаро конференция бўлиб ўтди. Унда 56 мамлакатдан ва 16

халқаро ташкилотдан 200 дан ортиқ вакиллар иштирок этди. Мазкур анжуманда Ўзбекистонинг ядровий хавфсизликни таъминлаш чоралари ҳақидаги қарашлари анжуман катнашчилари томонидан тўла қўллаб-қувватланди. Ҳозирги пайтда тўртта ядросиз зона–Антарктида (шартнома 1961 йил 23 июнда кучга кирган), Лотин Америкаси (шартнома 1969 йил 25 апрелда кучга кирган), Тинч океанининг жанубий қисми (шартнома 1986 йил 11 декабрда кучга кирган), Африка қитъаси ҳисобланади. Мазкур зоналар ҳақидаги шартномалар Ўзбекистон Республикаси томонидан эътироф этилган. **Ўзбекистоннинг фаол ташқи сиёсати туфайли 2014 йил 6 май куни БМТнинг Нью-Йоркдаги қароргоҳида том маънодаги тарихий воқеа руй берди. Мазкур ташкилот тузилганидан буён биринчи марта беш ядровий давлат – АҚШ, Буюк Британия, Франция, Хитой ва Россия яқдиллик билан бир пайтнинг ўзида муҳим халқаро ҳужжатни – Марказий Осиёда ядро қуролидан холи зона барпо этиш тўғрисидаги шартномага Хавфсизлик кафолатлари тўғрисидаги Протоколни имзолашди.** Ушбу қадам Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов томонидан 1993 йил БМТ Бош Ассамблеяси минбаридан туриб илгари сурилган ташаббуснинг тўла амалга оширилишини ниҳоясига етказгани ҳолда, минтақавий хавфсизликни мустаҳкамлашга ҳамда ядро қуроли тарқалмаслиги ва қуролсизланиш бўйича глобал режимнинг кучайишига улкан ҳисса бўлиб қўшилди. Маълумки, Марказий Осиёда ядро қуролидан холи зонани барпо этиш тўғрисидаги шартнома минтақа давлатлари томонидан 2006 йилнинг 8 сентябрида Семипалатинск шаҳрида имзоланган эди. Ўзбекистон мазкур шартномани 2007 йил 10 май куни ратификация қилган эди. 2009 йил 21 мартда минтақа давлатларининг барчаси шартномани ратификация қилгач, кучга кирди. БМТда имзоланган мазкур шартноманинг муддати белгиланмаган характерга эга бўлиб, 18 та моддадан иборатдир. Бундай тарихий ҳужжатнинг имзоланиши ўз-ўзидан

амалга ошиб қолгани йўқ. Бу Ўзбекистоннинг ташқи сиёсатдаги тинимсиз меҳнатларининг натижаси бўлди.

Бугунги кунда жаҳон ҳамжамиятида иқтисодий, ҳарбий қудрат билан биргаликда мамлакатдаги демократик жараёнларнинг характери билан давлатларнинг обрў-эътибори белгиланмоқда. Шу жиҳатдан олганда Ўзбекистонда босқичма-босқич амалга оширилаётган демократик жараёнлар жаҳон ҳамжамиятида мустаҳкам ўрин эгаллашга ва миллий манфаатларимиз асосида ташқи сиёсат юртишга имконият яратмоқда. Ўзбекистон пойтахти Тошкент бугунги кунда нуфузли халқаро ташкилотлар иштирокида кечадиган муҳим халқаро анжуманлар марказига айланди. Мазкур анжуманларда қабул қилинган ҳужжатларнинг аҳамияти ва долзарблиги жаҳон ҳамжамияти, жумладан, БМТ Хавфсизлик Кенгаши томонидан эътироф этилаётганлиги Ўзбекистоннинг халқаро сиёсатдаги нуфузи ортиб бораётганлигидан далолатдир. Ўзбекистонда демократик жараёнларни шунчаки эътироф этиш эмас, балки уни ҳар томонлама ривожлантиришга эътибор берилмоқда. Чунки демократик кадриятларнинг қанчалик ривожланиши, давлатни, халқни шунчалик тараққиётга олиб келади. Демократик кадриятларни ҳимоялаш эса муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун Ўзбекистон ташқи сиёсатининг энг муҳим йўналишларидан бири – минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш, халқлар тинчлигига раҳна солувчи таҳдидларнинг ҳар қандай кўринишига қатъий кураш олиб боришдан иборат. Давлатимиз ана шу мақсад йўлида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, бир қатор давлатлараро ва ноҳукумат халқаро ташкилотлар билан кенг қамровли алоқаларни изчил ривожлантириб бормоқда, айни вақтда бу ташкилотлар ишида фаол иштирок этмоқда. Жаҳон ҳамжамияти Ўзбекистоннинг минтақа хавфсизлигини таъминлаш, низоларни сиёсий чоралар билан бартараф этиш, наркобизнесга қарши курашда саъй-ҳаракатларини мувофиқлаштириш, Афғонистондаги можароларни тинч йўл

билан ҳал этиш борасидаги конструктив ташаббусларини қўллаб-қувватламоқда.

Ўзбекистоннинг ташаббуси билан 1997 йил 19-20 июль кунлари “6+2” мулоқот гуруҳининг Тошкентда бўлиб ўтган учрашуви бунга мисол бўла олади. Бу гуруҳ Афғонистонга қўшни 6 та давлат – Эрон, Хитой, Покистон, Тожикистон, Туркменистон, ва Ўзбекистонни ҳамда Россия ва АҚШ ни ўз ичига олади. Унда биринчи бор муҳолиф томонларнинг юзма-юз музокара олиб боришлари учун имкон яратилганлигини анжуман якунида “Афғонистон можаросини тинч йўл билан ҳал этишнинг асосий принциплари” ҳақида Декларациянинг қабул қилинишини халқаро жамоатчилик Афғонистон заминида тинчлик ўрнатиш борасида ташланган жиддий кадам сифатида эътироф этилди. БМТ Хавфсизлик Кенгаши раиси Бош ассамблеяда “Афғонистондаги вазият” масаласи кўриб чиқилиши муносабати билан 1999 йил 22 октябрда Кенгаш аъзолари номидан Баёнот эълон қилди. Унда афғон можаросини тинч йўл билан ҳал этиш йўллари кўрсатиб берилган Тошкент Декларацияси қўллаб-қувватланди.

Ўзбекистон томонидан 2008 йилда БМТ шафелигида “6+3” мулоқот гуруҳини ташкил этиш таклифи илгари сурилди. Ташаббуснинг мақсади, унинг мазмун-моҳияти афғонистонликлар ўз мамлакати муаммоларини ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, Афғонистоннинг тинчлиги ва барқарорлигидан умидвор давлатлар кўмагида ўзлари ҳал қилишни кўзда тутди. Уларга тинчлик ўрнатиш миссиясига дахлдор АҚШ, НАТО, Россия, шунингдек, Афғонистон билан бевосита қўшни давлатлар кириши кўзда тутилган. Афғонистонда тезроқ мустаҳкам тинчлик барқарор бўлиши учун Ўзбекистон энг нуфузли халқаро минбарлардан муҳим амалий ташаббусларни доимий равишда баён қилиб келмоқда. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йилнинг 19 сентябрь куни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқида ушбу

ниҳоятда долзарб муаммога эътибор қаратилди. Шунинг учун ҳам, Президентимиз фикрича, “Афғонистон масаласи глобал миқёсдаги масалалар марказида бўлиши лозим. Халқаро ҳамжамиятнинг саъй-ҳаракатлари, биринчи навбатда, Афғонистондаги ўткир ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилишга қаратилиши керак”. Ўзбекистон ташқи сиёсатида Афғонистон устувор аҳамият касб этади. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг ташаббуси билан 2018 йилнинг 27 март куни пойтахтимизда “Тинчлик жараёни, хавфсизлик соҳасида ҳамкорлик ва минтақавий шериклик” мавзусида Афғонистон бўйича юқори даражада халқаро Тошкент конференцияси бўлиб ўтди. Унда Президентимиз Шавкат Мирзиёев нутқ сўзлади. Мазкур конференция жафокаш Афғонистон заминида тезроқ тинчлик ўрнатишга кўмаклашишга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир. Бу эса Ўзбекистон билан Афғонистон ўртасидаги ҳамкорлик алоқаларини янги босқичга қадам қўйганлигидан далолатдир.

4.Ўзбекистоннинг Марказий Осиё давлатлари билан ўзаро ҳамкорлиги

Ҳамкорлик алоқалари Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади. Шунини таъкидлаш лозимки, давлатларимиз ўртасидаги мустақам алоқалар ривожига мамлакатларимизнинг узоқ тарихий давр мобайнида шаклланган чуқур тарихий илдизлари, маданий ва маънавий алоқалари муҳим омил бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Марказий Осиёдаги мустақил давлатлар – Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон билан ҳамкорлик, дўстлик алоқаларимиз кейинги йилларда тобора сайқал топиб, ривожланишнинг янги босқичига қадам қўйди. Бунини Президентимиз Шавкат Мирзиёев томонидан амалга оширилаётган кенг қамровли фаол ташқи сиёсатимизнинг амалий натижаси сифатида эътироф этиш лозим.

Ўзбекистоннинг Қозоғистон билан кўп томонлама ҳамкорлиги билан бир каторда икки томонлама ўзаро мустаҳкам алоқалари ҳам йўлга қўйилган. Ўзбекистон билан Қозоғистон ўртасидаги мустаҳкам алоқалар 1992 йил 24 июнда имзоланган дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисидаги шартнома асосида йўлга қўйилган. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Каримовнинг тақиғига биноан Қозоғистон Республикасининг собиқ Президенти Нурсултон Назарбоевнинг 2013 йил 13-14 июнь кунлари Ўзбекистонга расмий ташриф буюриши икки томонлама алоқаларни юқори босқичга кўтарди. Ўзбек ва қозоқ халқларини кўп асрлик қардошлиқ ришталари, муштарак тарих ва тақдир, маънавий ва маданий қадриятлар, ўхшаш тил ва менталитет бирлаштириб туради. Учрашувда Ўзбекистон Республикасида Қозоғистон капитали иштирокида тузилган 177 та корхона, шу жумладан, 149 та қўшма корхона ва 28 та тўлиқ чет эл капитали иштирокидаги корхоналар фаолият кўрсатаётганлиги таъкидлаб ўтилди. Мазкур учрашувда Ўзбекистон Республикаси билан Қозоғистон Республикаси ўртасида стратегик шериклик тўғрисидаги шартнома имзоланди. Бу эса ўзаро ҳамкорликни янада мустаҳкамлашга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир.¹ Ўзбекистон Республикаси ва Қозоғистон Республикаси Президентларининг 2014 йил 24-25 ноябрь кунлари Қозоғистон Республикасида ҳамда 2016 йил 14-15 апрель кунлари Ўзбекистон Республикасидаги учрашувлари халқларимиз ўртасидаги алоқаларни янада ривожланишига замин бўлди. Учрашув давомида Президентлар Марказий Осиёда мустаҳкам тинчлик ва барқарор иқтисодий тараққиётни таъминлашга, минтақавий ва халқаро аҳамиятга молик долзарб масалаларга шунингдек, халқаро хавфсизликнинг хавф ва таҳдидларига қарши курашишда ўзаро ҳамкорликнинг кучайтиришга алоҳида эътибор қаратдилар. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йилнинг

¹ “Халқ сўзи”. 2013 йил 16 июнь.

22-23 март кунлари Қозоғистон Республикасига давлат ташрифи икки давлат ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга муносиб ҳисса бўлди.

Ўзбекистоннинг Қирғизистон билан икки томонлама ҳамкорлиги Ўзбекистон Республикаси билан Қирғизистон Республикаси ўртасида дўстлик, ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам ҳақида Тошкентда 1992 йил 29 сентябрда имзоланган шартнома асосида йўлга қўйилган. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йилнинг 5-6 сентябрь кунлари **Қирғизистон Республикасига** расмий давлат ташрифи чоғида Ўзбекистон ва Қирғизистон Республикаси ўртасида Қўшма Баёнот шунингдек, Ўзбекистон ва Қирғизистон давлат чегараси тўғрисидаги шартноманинг имзоланиши тарихий аҳамиятга молик воқеа бўлди. Бу каби тарихий ҳужжатларнинг имзоланиши икки мамлакат ўртасидаги азалий ришталарни мустаҳкамлашга хизмат қилиши шак- -шубҳасиздир.

Ўзбекистон Республикасининг Тожикистон Республикаси билан икки томонлама ҳамкорлиги 1998 йил 4 январь куни йўлга қўйилган. Тожикистон Республикаси Президенти Имомали Раҳмоннинг таклифига бинон Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йилнинг 9 март куни Тожикистон Республикасига давлат ташрифи азалий кадриятлар ва яқин қўшничиликка асосланган ҳамкорликнинг янги даврини бошлаб берди. Олий даражадаги учрашув чоғида Ўзбекистон билан Тожикистон Республикаси ўртасида Дўстлик ва яхши қўшниликни мустаҳкамлаш тўғрисидаги Қўшма Баёнот шунингдек, Ўзбекистон - Тожикистон давлат чегарасининг алоҳида участкалари тўғрисидаги шартноманинг имзоланиши муҳим аҳамият касб этди. Мазкур тарихий ташриф Ўзбекистон билан Тожикистон ҳамкорлигини сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг таклифига бинон 2018 йилнинг 17 август куни Тожикистон

Республикаси Президенти Имомали Раҳмоннинг Ўзбекистонга давлат ташрифи аزالий қон-қардошликка асосланган тарихий алоқаларни ривожлантиришда муҳим роль ўйнади. Ўзбекистон билан Тожикистон Республикаси Қўшма Баёнотни ҳамда Ўзбекистон Республикаси билан Тожикистон Республикаси ўртасида Стратегик шериклик тўғрисидаги шартноманинг имзоланиши яқин кўшничиликка асосланган ҳамкорликнинг мустаҳкам пойдеворини яратди. Шунини айтиш керакки, Ўзбекистон ва Тожикистон ҳамкорлигида янги давр бошланганидан далолатдир.

Ўзбекистон ва Туркменистон Президентларининг 1991 йилдаги учрашуви чоғида Ўзбекистон Республикаси билан Туркменистон Республикаси ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисида шартнома имзоланди. Мазкур шартнома икки давлат ўртасидаги алоқалар ривожига мустаҳкам асос бўлиб келмоқда. Ўзбекистон ва Туркменистон Республикалари ўртасида алоқалар тобора кенгайиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси ва Туркменистон Республикалари Президентларининг 2012 йил 1-2 октябрь кунлари Туркменистонда, 2013 йил 25-26 ноябрь кунлари Ўзбекистондаги учрашувлари тарихий алоқаларни янада юксалтиришга олиб келди. 2017 йил 6-7 март кунлари Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ўзининг чет давлатга биринчи давлат ташрифини Туркменистон Республикаси Президенти Гурбангули Бердимухамедовнинг таклифига биноан ушбу мамлакатга амалга ошириши тарихий аҳамияга молик воқеа бўлди. Мазкур ташриф жуда самарали ўтди ҳамда Ўзбекистон—Туркменистон ўртасидаги ҳамкорлик алоқаларини янги босқичга, стратегик шериклик даражасига кўтарди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг таклифига биноан мамлакатимизга давлат ташрифи билан келган Туркменистон Республикаси Президенти Гурбангули Бердимухамедов 2018 йилнинг 24 апрель куни Хоразм вилоятида бўлди. Туркменистон Республикаси Президенти Гурбангули Бердимухамедовнинг

мамлакатимизга ташрифи синовлардан ўтган дўстлик алоқаларини янада мустаҳкамлашга хизмат қилиши шубҳасиздир. Ўзбекистон—Туркменистон ўртасидаги ҳамкорлик алоқалари қардошлик тамойиллари асосида юксалиб бормоқда.

Дарҳақиқат Ўзбекистон ташқи сиёсий фаолиятининг асосий устувор йўналиши Марказий Осиё минтақаси ҳисобланади. Давлатимизнинг муҳим ҳаётий манфаатлари минтақа билан бевосита боғлиқдир. Шу боис, Марказий Осиёга доир ташқи сиёсий фаолиятимизнинг асосий йўналишлари-минтақавий хавфсизликни таъминлаш ва унинг барқарорлигига таҳдид солаётган таҳдидларни ҳар қандай кўринишига қарши қатъий кураш олиб боришдан иборат. Президентимизнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси 72-сессияси нутқида таъкидланганидек: “Ўзбекистон бугунги кунда ўзининг ташқи сиёсатида Марказий Осиё минтақасига устувор аҳамият қаратмоқда. Бу ҳар томонлама чуқур ўйлаб танланган йўлдир. Марказий Осиёнинг қоқ марказида жойлашган Ўзбекистон ушбу минтақада барқарорлик, изчил тараққиёт ва яхши қўшничилик ҳудудига айланишдан бевосита манфаатдордир. Тинч-осойишта, иқтисодий жиҳатдан тараққий этган Марказий Осиё – биз интиладиган энг муҳим мақсад ва асосий вазифадир”. 2019 йилнинг 29 ноябрь куни Тошкентда Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг Маслаҳат учрашуви бўлиб ўтди. Умумий тарихий меросга эга халқларимизнинг барқарор ривожланиши ва фаровон келажагини бир-бирдан айри ҳолда тассавур қилиб бўлмайди. Мазкур анжуманда Президентимиз Шавкат Мирзиёев нутқ сўзлади. Унда шундай дейилади: “Умид қиламанки, бугун Тошкентда бўлиб ўтган Маслаҳат учрашуви муносабатларимизда янги саҳифа очиб, Марказий Осиёда дўстлик, яхши

кўшничилик ва шерикликни мустақамлашнинг амалий механизмларини йўлга қўйиш ва шакллантиришга хизмат қилади”¹.

5.Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотлар билан алоқалари

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси 1992 йил 2 март куни Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қабул қилинади. 2002 йил 18-20 октябрь кунлари БМТ Бош котиби Кофе Аннан Ўзбекистонга ташриф буюрди. 2010 йил 5 апрелда БМТ Бош котиби Пан Ги Муннинг Ўзбекистонга ташриф буюриши тарихий аҳамиятга молик воқеа бўлди. БМТ Бош котибининг Орол денгизининг бориб кўриши, унинг салбий оқибатларини яқиндан тасаввур этиш имконини берди. Учрашув якунида БМТ билан Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти котибиятлари ўртасида ҳамкорлик тўғрисида Кўшма декларация имзоланди. Биринчи Президентимиз Ислон Каримов 2010 йил 20 сентябрь куни БМТ Бош қароргоҳида БМТ Бош котиби Пан Ги Мун билан учрашуви БМТ билан Ўзбекистоннинг ҳамкорлигини юксак босқичга кўтарди. Ўшанда Ўзбекистон раҳбари бўлган Ислон Каримов 2010 йил 21 сентябрь БМТ Саммити Минг йиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисида ҳозирги таҳликали вазиятга баҳо бериб, шундай деган эди: “Жаҳоннинг турли нуқталарида ҳамон давом этаётган урушлар ва қарама-қаршилиқлар, сақланиб қолаётган давлатлараро, миллатлараро ва динлараро зиддиятлар, Минг йиллик ривожланиш декаларациясида таъкидланганидек, кашшоқлик, очлик, оналар ва болалар ўлими, эпидемиялар ва инсониятнинг бошқа муаммоларига қарши кураш борасидаги энг жиддий тўсиқлар бўлиб қолмоқда”².

2015 йил 11 июнь куни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби Пан Ги Мун расмий ташриф билан мамлакатимизга келди. Мамлакатимизда БМТнинг бир қатор тузилмалари – Жаҳон соғлиқни сақлаш

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг Маслаҳат учрашувидаги нутқи. Халқ сўзи.2019 йил 30 ноябрь.

² “Халқ сўзи”, 2010 йил 22 сентябрь.

ташкilotи, Жаҳон банки, Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ташкilotи, Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкilotи, Болалар жамғармаси, Аҳолишунослик жамғармаси, Тараққиёт дастури, Гиёҳванд моддалар ва жиноятчиликка қарши курашиш бўйича бошқармаси, ОИВ/ОИТС бўйича бирлашган дастури каби ташкilotларининг ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда. Улар билан ҳамкорликда 440 дан зиёд лойиҳа амалга оширилди. Айти пайтда 70 дан ортиқ лойиҳа ҳаётга татбиқ этилмоқда. Музокаралар чоғида томонлар минтақавий ва халқаро аҳамиятга эга кенг кўламли масалаларни муҳокама этиб, Ўзбекистоннинг БМТ ва унинг ихтисослаштирилган институт ҳамда агентликлари билан ҳамкорлигини янада ривожлантиришнинг устувор йўналишларини белгилаб олдилар. Тинчлик ва тараққиёт, фаровонлик ва ободлик ўз-ўзидан келмайди. Бу бебаҳо неъматларнинг барқарор ва мустаҳкам бўлиши учун танлаган йўлимизда собит қадам бўлиб, тинчликнинг маъно-мазмунини янада чуқур англашимиз, халқимиз, айтиқса, ёшларимизни истиқлол шарофати билан эришган бугунги саодатли кунимиз ва осуда ҳаётимизнинг кадрига етиб яшаш руҳида тарбиялашимиз даркор.

2017 – йилда июнда БМТнинг Бош қотиби Антониу Гутерреш Ўзбекистонга расмий ташриф буюрди ва Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев билан учрашди. Учрашувда терроризмга қарши кураш, минтақавий хавфсизлик, Ўзбекистон ва БМТ ўртасидаги ҳамкорлик, масалалари батафсил муҳокама қилинди. Антониу Гутерреш минтақада тинчлик ва барқарорликни сақлашга қаратилган Ўзбекистон ташқи сиёсати, ушбу йўналишдаги халқаро ҳамжамият билан фаол ҳамкорликка юқори баҳо берди. Мамлакатимизнинг жаҳон халқлари тинчлиги ва хавфсизлигига мос бўлиб тушган тинчликсевар ташқи сиёсати, уни жаҳонда мустақил давлат сифатида тез тан олинишини таъминлади.

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини дунёдаги барча нуфузли давлатлар тан олди.

Халқаро муносабатларни ривожлантиришда жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилган демократик қадриятлар, халқаро ҳуқуқ асосида ўз ташқи сиёсатини юритиш, муносабатларда куч ишлатмасдан музокаралар ёрдамида муаммоларни ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик ва давлатларнинг суверенитети ҳудудий яхлитлигини ҳурмат қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Ўзбекистон ўз дипломатиясини юқоридаги қадриятлар асосида олиб бормоқда. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йилнинг 19 сентябрь куни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқида ушбу ниҳоятда долзарб муаммога эътибор қаратилди. Иқтисодий ислохотларни амалга оширишда, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувини таъминлашга Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Халқаро молия корпорацияси, Европа тикланиш ва тараққиёт банки каби халқаро молиявий, иқтисодий ташкилотлар билан ҳамкорлик ижобий самара бермоқда. Ўзбекистон халқ хўжалигидаги аниқ лойиҳаларга сарфланаётган хорижий сармоялар миқдори йилдан йилга ортиб бораёпти.

Ўзбекистон бир қатор халқаро ташкилотлар билан жумладан Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ), Европа Иттифоқи, НАТО билан самарали ҳамкорлик қилиб келмоқда. Жумладан, НАТО билан «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастури доирасида алоқалар йўлга қўйилган. **Ўзбекистон** 1992 йил 26 февралда дунёда тинчликни мустаҳкамлаш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича нуфузли халқаро ташкилот – Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти – **ЕХХТга аъзо бўлиб кирди**. Унинг Яқунловчи акти Ўзбекистон томонидан имзоланди. Биринчи Президентимиз Ислам Каримовнинг 1992 йил 9-10 июль кунлари Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг мажлисида иштирок этиши, унда

нутқ сўзлаши Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги мавқени юксалганлигини намоён этди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2019 йил 13 декабрь куни Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти Демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюросининг (ЕХХТ ДИИХБ) Сайловларни кузатиш бўйича миссияси раҳбари Каетана де Зулуэта Оутрамни қабул қилди. ЕХХТ юртимиздаги парламент сайловларига 1999 йилдан буён илк бор тўлақонли миссияни жўнатди. Ўзбекистон билан ЕХХТ ўртасидаги алоқалар кенгайиб бормоқда.

1993 йил 29 октябрда ЮНЕСКОнинг Париждаги қароргоҳида Ўзбекистон ЮНЕСКОга аъзоликка қабул қилинди. Биринчи Президентимиз Ислом Каримовнинг саясий-ҳаракатлари туфайли ЮНЕСКО томонидан Соҳибқирон Амир Темур бобомиз таваллудининг 660 йиллик тантаналари халқаро миқёсда 1996 йил октябрда Парижда кенг нишонланди. Шаҳрисабз шаҳри ЮНЕСКОнинг маданий қадриятлар рўйхатига киритилди. 1997 йилда Парижда Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллик юбилей тантаналари ўтказилди. Биринчи Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганларидек: “Бу кўхна тупроқда милодгача бўлган даврда ва ундан кейин қурилган мураккаб сув иншоотлари, ҳали-ҳануз ўзининг кўрку тароватини сақлаб келаётган осори атиқаларимиз қадим-қадимдан ўлкамизда деҳқончилик ва ҳунармандчилик маданияти, меъморий ва шаҳарсозлик санъати юксак даражада ривожланганидан далолат беради. Мамлакатимиз ҳудудида мавжуд бўлган тўрт мингдан зиёд моддий-маънавий обида умумжаҳон меросининг ноёб наъмунаси сифатида ЮНЕСКО рўйхатига киритилгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди”¹.

Ўзбекистоннинг Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти билан олиб бораётган ҳамкорлиги ташқи сиёсатимизнинг устувор йўналишини ташкил этади. Шунини қайд этиб ўтиш керакки, 1996 йилда Шанхайда, 1997 йилда Москвада

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: “Маънавият” 2008. 30-бет.

бўлиб ўтган Хитой, Россия, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон давлат раҳбарларининг саммитларида ҳарбий соҳада ҳамда чегара ҳудудларида ўзаро ишончни мустаҳкамлаш, қуrolли кучларни қисқартириш тўғрисида шартномалар имзоланди. Шу тариқа, дастлаб “Шанхай форуми” ёки “Шанхай бешлиги” ташкилотига асос солинган эди. 2001 йил 14-15 июнь кунлари Хитойда навбатдаги Шанхай саммитида аъзо давлатларнинг бошлиқлари иштирок этди ва унда Ўзбекистоннинг “Шанхай форуми”га тўла ҳуқуқли аъзо бўлиши тўғрисидаги Баёнот қабул қилинди. Шу тариқа Ўзбекистоннинг Шанхай форумига кириши муносабати билан унинг номи Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти – (ШХТ) номини олди ва Ўзбекистон мазкур ташкилотнинг тўла қонли асосчиларидан бирига айланди. Агар Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг фаолиятига назар ташлайдиган бўлсак, 2001 йил июнда бўлиб ўтган саммитда Шанхай ҳамкорлик ташкилотини тузиш тўғрисида Декларация ҳамда терроризм, ва экстремизмга қарши кураш борасидаги Шанхай Конвенцияси, 2002 йил 6-7 июнь кунлари ШХТга аъзо мамлакатлар давлат бошлиқларининг Санкт-Петербург шаҳрида бўлиб ўтган навбатдаги саммитида эса ШХТга аъзо давлатлар раҳбарларининг Декларацияси, ташкилотнинг таъсис ҳужжати – ШХТ Хартияси, ШХТга аъзо давлатлар ўртасида Минтақавий антитеррор тузилмаси ҳақидаги битимларнинг имзоланиши унинг халқаро майдондаги нуфузини ошишига олиб келди. 2003 йил 29 май куни Москвада бўлиб ўтган саммитда ШХТнинг доимий амал қилувчи идоралари — Пекинда Котибият ва Тошкентда Минтақавий аксилтеррор тузилмаси (МАТТ) ижроия қўмитасини ташкил этишга қарор қилинди. Мазкур ташкилотлар 2004 йилнинг январь ойидан бошлаб ўз фаолиятини олиб бормоқда. 2004 йил 17 июнь куни Тошкентда бўлиб ўтган ШХТга аъзо давлатлар раҳбарларининг саммитида хавфсизлик, савдо-иқтисодий ҳамкорлик бўйича ҳамда тарихий аҳамиятга молик ўнлаб ҳужжатларнинг имзоланиши айни вақтда унинг ҳаётда ўз

аксининг топиб бораётганлиги Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг халқаро майдондаги ролининг юксалиб боришида муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда. Шу ўринда маълумот тариқасида айтиб ўтиш керакки, ШХТга аъзо мамлакатларнинг умумий аҳолиси 3,2 миллиард кишидан ортиқ. ШХТга кирган давлатларнинг умумий майдони 34 миллион км². дан зиёд. Бу Евросиё майдонининг 60 фоизи, сайёрамиз майдонининг 23 фоизига тенг демакдир.

2010 йил 10-11 июнь кунлари Тошкентда Ўзбекистон халқаро анжуманлар саройида ШХТ давлат раҳбарлари кенгашининг навбатдаги йиғилиши бўлиб ўтди. Унда нафақат аъзо давлатлар манфаатларига, балки жаҳонда хавфсизликни таъминлаш мақсадида кенг қамровли ҳамкорликни ривожлантириш манфаатларига хизмат қиладиган қарорлар қабул қилинди. 2014 йил 11-12 сентябрь кунлари ШХТнинг навбатдаги саммити Тожикистон Республикаси пойтахти Душанбе шаҳрида бўлиб ўтди. Биринчи Президентимиз Ислом Каримов дунёда рўй бераётган қарама-қаршилиқлар ва кескинлашиб бораётган вазиятга тўхталиб ўтди. Шунингдек, Афғонистондаги вазиятга эътиборни қаратиб шундай деган эди: “Ўзбекистон Афғонистон билан ўзининг барқарор ва дўстона муносабатларини ҳар икки мамлакатнинг миллий манфаатларидан келиб чиқиб ва фақат икки томонлама ҳамкорлик асосида ўрнатмоқда ва бундан кейин ҳам шундай йўл тутди. Афғон халқининг ўзи сайлайдиган ҳукуматни қўллаб қувватлайди”¹. Дарҳақиқат, биз Афғонистонда тезроқ тинчлик ўрнатилиши тарафдоримиз. Яхши қўшничилик алоқаларини йўлга қўйиш икки томонлама манфаатларга тўла-тўқис мос келади. 2015 йил 9-10 июлда Россия Федерациясининг Уфа шаҳрида ШХТнинг навбатдаги саммитида Ўзбекистон томонидан ҳозирги кунда дунёда кескинлашиб бораётган вазиятга баҳо берилди, шунингдек, минтақа ва жаҳонда тинчликни сақлаш, давлатлар ўртасида ўзаро

¹ “Халқ сўзи”, 2014 йил 13 сентябрь.

хамкорликни ривожлантириш, ШХТ фаолиятини кенгайтириш ва такомиллаштириш каби муҳим масалалар ва уни ҳал этиш борасидаги амалий таклифлар илгари сурилди. Шунинг алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, Ўзбекистон ҳозирги пайтгача Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотига 3 мартаба – 2004 ва 2010 йилларда ва 2016 йил ШХТ га раислик навбати яна Ўзбекистон томонидан амалга оширилди. Мазкур йилда ШХТнинг 15 йиллиги кенг нишонланди.

Шунинг қайд этиш керакки, 2016 йилнинг 23-24 июнь кунлари Тошкентда ШХТ Давлат раҳбарлари кенгашининг навбатдаги мажлиси тарихий аҳамият касб этди. Унда Ҳиндистон Республикаси ва Покистон Ислом Республикасининг ШХТ га аъзо давлат мақомини олиш йўлидаги мажбуриятлари тўғрисидаги меморандумлар имзолангани Тошкент саммитининг муҳим воқеаларидан бўлди. Ҳиндистон ва Покистоннинг ШХТнинг тенг ҳуқуқли аъзоси мақомига эга бўлиши ташкилот имкониятларини кенгайтириб, халқаро майдонда долзарб муаммоларни ҳал этиш, минтақа ва умуман, дунёда хавфсизлик ва барқарор тараққиётни таъминлайдиган кўп томонлама механизм сифатида ташкилот ролини янада оширишга хизмат қилиши таъкидланди. Музокаралар якунида ШХТ ўн беш йиллигининг Тошкент декларацияси, ШХТнинг 2025 йилгача ривожланиш стратегиясини амалга ошириш бўйича 2016-2020 йилларга мўлжалланган ҳаракатлар режасини тасдиқлаш тўғрисидаги қарор, ШХТ га аъзо давлатларнинг туризм соҳасидаги ҳамкорлигини ривожлантириш дастури ва бошқа ҳужжатлар имзоланди. Тарихий анжуманларда ҳаётбахш қарорларнинг қабул қилиниши ва ҳаётга тадбиқ этилиши нафақат минтақа халқлари ҳаётида балки дунё халқлари тақдирида муҳим аҳамиятга моликдир. Мазкур ташкилотга Ҳиндистон ва Покистон давлатларининг қабул қилиниши унинг ролини янада ошишига олиб келди.

Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев 2017 йилнинг 8-9 июнь кунлари ШХТнинг Остона саммитида шундай деган эди : ”Ташкилотнинг 2016 йилги Тошкент саммитида Ҳиндистон Республикаси ва Покистон Ислом Республикасининг ШХТ га аъзо давлат мақомини олиш йўлидаги мажбуриятлари тўғрисидаги меморандумлар имзоланган эди. Остона саммитида Ҳиндистон ва Покистон ташкилот аъзолигига қабул қилинди. Ҳиндистон ва Покистон ШХТнинг аъзоси мақомига эга бўлиши Ташкилот имкониятларини кенгайтириб, халқаро майдонда долзарб муаммоларни ҳал этиш, минтақа ва дунёда хавфсизлик, барқарор тараққиётни, таъминлашда кўп томонлама механизм сифатида Ташкилот ролини янада оширишга хизмат қилади. ШХТга аъзо давлатлар халқаро терроризм, сепаратизм ва экстремизм, трансмиллий уюшган жиноятчилик, наркотик ва психотроп моддалар ва уларнинг прекурсорлари ноқонуний айланишига, ахборот хавфсизлигига таҳдид солаётган хавфларга қарши фаол, изчил курашмоқда”.¹

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2018 йилнинг 8-10 кунлари Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотига аъзо давлатлар раҳбарлари Кенгашининг кенгайтирилган таркибдаги мажлисидаги нутқида Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти олдида турган глобал ва минтақавий долзарб масалаларга тўхталиб ўтиш баробарида уларнинг ечимларини аниқ кўрсатиб берганлиги диққатга сазовор бўлди. Унда шундай дейилади: ”Ташкилотимиз аҳолиси бирданига бир ярим миллиардга кўпайди, унинг иқтисодий ва интеллектуал салоҳияти сезиларли даражада кенгайди. Шунини алоҳида таъкидламоқчиманки, Ҳиндистон ва Покистондек давлатларнинг ШХТ фаолиятида тўла ҳуқуқли аъзо сифатида иштирок этиши кенг кўламли ҳамкорликни янада ривожлантириш ва мустаҳкамлаш учун мутлақо янги

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг Остона Саммитида сўзлаган нутқи”. Халқ сўзи. 2017 йил 10 июнь.

имкониятлар яратади. Айни пайтда Ташкилотимизнинг минтақавий ва глобал сиёсатни шакллантириш, Евроосиё қитъаси хавфсизлиги ва барқарор тараққиётни таъминлашнинг муҳим механизми сифатидаги роли кучайиб бормоқда. ШХТ янада муваффақиятли ривожланиб бораверишига қатъий ишонамиз. Марказий Осиё барқарорлиги ва тараққиётини таъминлаш Ташкилотимизнинг асосий мақсадларига эришиш, унинг олдида турган вазифаларни ҳал этишда муҳим омиллардан биридир. Шу муносабат билан минтақада мутлақо янги сиёсий муҳит шаклланишини катта мамнуният билан таъкидламоқчиман. Биз қисқа вақт ичида минтақадаги ўткир муаммо, жумладан, чегара, савдо, транспорт ва сувдан фойдаланиш масалаларини амалий ҳал қилиш йўлида анча катта марраларни босиб ўтишга эришдик.

Шу билан бирга, Афғонистонда тинчликка эришиш, унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига кўмаклашиш минтақавий хавфсизликни таъминлашнинг муҳим шарти бўлиб қолмоқда. Барча томонларнинг олдиндан ҳеч қандай шарт қўймасдан тинчлик музокараларини тез фурсатта бошлашни бир овоздан маъқуллагани Сизларнинг қўллаб-қувватлашингиз билан яқинда Тошкентда ўтган Афғонистон бўйича халқаро конференциянинг асосий натижаси бўлди. Ишончим комил, “ШХТ-Афғонистон” мулоқот гуруҳи доирасида биз Афғонистоннинг тинч тараққиётини таъминлашга салмоқли ҳисса қўша оламиз. Биз ШХТ доирасида кўплаб натижаларга эришдик. Шу билан бирга, Ташкилот доирасидаги шерикликни янада ривожлантириш учун ҳали ишга солилмаган улкан имкониятлар мавжуд. Шу муносабат билан барчамиз қуйидаги масалаларга эътибор қаратишимиз лозим.

Биринчидан ва энг асосийси – аҳоли, айниқса, ёш авлодда терроризм ва экстремизм мафкурасига қарши қатъий ва барқарор иммунитет шакллантириш. ШХТга аъзо давлатлар раҳбарларининг Ёшларга мурожаати ва уни амалга ошириш бўйича Ҳаракатлар дастурининг қабул қилиниши

мана шу эзгу мақсадга хизмат қилади. Ушбу ташаббусни қўллаб-қувватлаганингиз учун барчангизга миннатдорлик билдираман.

Ишонамизки, ушбу Дастурни амалга оширишда ШХТ Ёшлар кенгаши ҳақиқий “локомотив” вазифасини ўтайди. Ўзбекистон ушбу тузилма фаолиятида фаол иштирок этади. БМТнинг Ёшлар ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро конвенцияни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш йўлидаги ҳамкорлигимизни янада кучайтиришни таклиф этаман.

Иккинчидан, савдо-иқтисодий ҳамкорликни кенгайтириш ва кооперацияни кучайтириш. Жорий йил бошидан буён Ўзбекистоннинг ШХТга аъзо давлатлар, унинг кузатувчилари ва шериклари билан савдо ҳажми ўттиз фоиздан зиёд ошди. Бизнинг фикримизча, товар айирбошлаш ҳажми янада ошишини таъминлаш учун экспорт-импорт тартиб-таомилларини соддалаштириш зарур. Биз, шунингдек, давлат-хусусий шериклик тамойиллари асосида агросаноат кластерларини шакллантириш тарафдоримиз.

Учинчидан, ШХТ маконининг транспорт-транзит салоҳиятидан самарали фойдаланиш – стратегик вазифамиздир. “Бир макон, бир йўл” ташаббуси доирасида минтақалараро транспорт лойиҳаларини амалга ошириш долзарб аҳамиятга эга, деб ҳисоблаймиз. Бизга жаҳоннинг энг йирик бозорларига элтадиган янги ва энг қисқа йўналишлар керак. Ўзбекистон Мозори Шариф – Ҳирот, Хитой – Қирғизистон – Ўзбекистон темир йўл линияларини куриш тарафдори. Айнан шу масадда Ўзбекистонда ШХТга аъзо давлатларнинг темир йўл бўйича идоралари раҳбарларининг биринчи учрашувини ўтказиш режалаштирилмоқда. Бундан ташқари, ШХТнинг Халқаро транспорт-логистика ассоциациясини таъсис этиш имкониятини кўриб чиқишни таклиф этамиз.

Тўртинчидан, Инновация дастурлари ва лойиҳаларини ҳамкорликда амалга ошириш учун барча саъй-ҳаракатларни бирлаштиришга даъват

этамиз. Бизнинг шериклигимиз юқори технологиялар, рақамли иқтисодиёт, муқобил энергетика ва замонавий тиббиётни ривожлантириши ва кенг жорий этишга қаратилиши лозим. Ҳар йили ШХТ мамлакатлари ҳукуматлари ва ишбилармон доиралари иштирокида Ахборот технологиялари ва инновацион ривожланиш форумини ўтказишни таклиф этамиз.

Бешинчидан, Жаҳон сайёҳлик ташкилоти билан амалий ҳамкорликни йўлга қўйишни мақсадга мувофиқ ва ғоят долзарб аҳамиятга эга, деб ҳисоблаймиз. Ўзбекистон биргаликдаги сайёҳ-ҳаракатлар билан тамаддунлар чорраҳаси – Самарқанд шаҳрида “Ипак йўли” туризм университети ташкил этишни таклиф қилади. Мазкур ўқув муассасасида туризм соҳасининг энг яхши мутахассислари дарс бериши, барча аъзо мамлакатлардан талабалар таҳсил олиши мумкин бўлади”.¹

Умуман олганда Ўзбекистоннинг Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти билан алоқаларининг кенгайиб бораётганлиги қувонарли ҳолдир. Ўзбекистон доимо аниқ равшан амалий таклифларни илгари суриб келмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2019 йилнинг 13-14 июнь кунлари Қирғизистоннинг Бишкек шаҳрида бўлиб ўтган ШХТ Давлат раҳбарлари Кенгашининг ўн тўққизинчи анжумандаги нутқида инсоният олдида турган ўта долзарб масалалар ва уни ҳал этиш масалаларига тўхталиб ўтди. Президентимиз ўз нутқида таъкидлаганидек: “Замонавий халқаро муносабатлар туб ўзгаришлар даврини бошдан кечирмоқда. Бир томондан, дунёда янги ахборот-технология тартиблари шаклланмоқда. Илмий-техникавий тараққиёт инновацион ривожланиш учун ноёб имкониятлар яратиб бермоқда.

Бошқа томондан, йирик давлатлар ўртасидаги манфаатлар кураши кучайиб, жаҳон бозорида рақобат кескинлашмоқда. Демографик ва экологик

¹ “Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотига аъзо давлатлар раҳбарлари Кенгашининг кенгайтирилган таркибдаги мажлисидаги нутқи”. Халқ сўзи. 2018 йил 12 июнь.

нормуванатлилик кучайиб, озиқ-овқат ва сув хавфсизлиги билан боғлиқ муаммолар жиддий тус олмоқда. Буларнинг барчаси терроризм, экстремизм, наркотрафик, трансчегаравий уюшган жиноятчилик ва қуролли низолар шароитида содир бўлмоқда. Бугунги кунда биз учун:

– хавфсизликни таъминлашда келишилган сиёсатни юритиш;
– давлатларимиз барқарор тараққиёти ва равнақи учун қулай шароитлар шакллантириш муҳим”.¹ Шу билан бирга, ўтган вақт мобайнида Ўзбекистон ШХТнинг халқаро алоқаларини ривожлантириш, меъёрий – ҳуқуқий асосини мустаҳкамлаш, ШХТ Хартиясидаги мақсадлар, вазифалар ва тамойилларга мувофиқлигини сақлаган ҳолда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш билан боғлиқ ташаббусларни ишлаб чиқиш ва ҳаётга татбиқ этиш орқали ташкилот фаолиятини самарадорлигини оширишга алоҳида эътибор қаратади. Унда ҳусусан, Ўзбекистон Президенти ШХТ доирасида қарорлар қабул қилиш механизмларини, ташкилот ва унинг тузилмалари фаолиятини такомиллаштиришга қаратилган қатор таклифларни илгари сурди.

Шу ўринда 2019 йилнинг 1-2 ноябрь кунлари Тошкентда ШХТ га аъзо давлатлар Ҳукумат раҳбарлари кенгашининг навбатдаги йиғилиши олдида ШХТ Бош котиби Владимир Норовнинг “Халқ сўзи” ва “Народное слово” газеталари мухбирларига берган жавоблари ҳақидаги материалларни эътиборингизга ҳавола этмоқчимиз. “...Маълумки, минтақа халқлари фаровонлигини юксалтириш ШХТнинг биринчи даражали вазифаларидандир. Шунга асосланган ҳолда 2030 йилгача Барқарор тараққиёт мақсадларини амалга ошириш, транспорт, энергетика, саноат, молия, қишлоқ хўжалиги, божхона, телекоммуникация ва бошқа соҳалардаги ҳамкорликни мустаҳкамлаш бўйича фикр алмашилди. Евроосиёда кенг, очик ва ўзаро манфаатли шерикликни шакллантириш йўлида бош вазирлар

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2019 йилнинг 13-14 июнь кунлари Қирғизистоннинг Бишкек шаҳрида бўлиб ўтган ШХТ Давлат раҳбарлари Кенгашининг ўн тўққизинчи мажлисидаги нутқи. Халқ сўзи. 2019 йил 15 июнь.

ташкilotга аъзо давлатлар ва ШХТ “оиласи”нинг бошқа мамлакатлари, шунингдек, халқаро тузилмалари салоҳиятидан фойдаланиш масаласини ҳам муҳокама қилинди. Бундан кўзланган мақсад минтақада барқарор тараққиётга эришишдир. Бинобарин, ШХТ унга Ҳиндистон ва Покистон кирганидан сўнг янги сифат ҳамда суръатга эга бўлди, дунё аҳолисининг қарийб ярмини бирлаштирувчи ва Евроосиё материгининг қарийб 60 фоизини қамраб олган трансконтинентал ташкilotга айланди. Ташкilot барча мамлакатларининг умумий ялпи ички маҳсулоти ўтган йилда 18,4 трлн. АҚШ долларини ташкил этди. Бу бутун жаҳон кўрсаткичининг 22,5 фоизидир. Шу маънода, ШХТ яқин истиқболда глобал савдо-иқтисодий ва молиявий тизимлар равнақи йўналишларини белгилаб берувчи дунё иқтисодий марказларидан бирига айланиш бўйича реал имкониятларга эгадир. Ҳар йили қабул қилинадиган қўшма коммюнике, ШХТга аъзо давлатларнинг кўп томонлама савдо-иқтисодий ҳамкорлиги дастурини амалга оширишнинг бориши тўғрисидаги йиллик ҳисобот, ўтган йилги молиявий ҳисобот ва ташкilotнинг келгуси йил бюджетидан ташқари қатор қатта аҳамиятга эга ҳужжатлар муҳокамадан ўтказилиб, имзоланади. Кенгаш йиғилишида тасдиқланадиган муҳим лойиҳаларидан бири 2035 йилгача кўп томонлама савдо-иқтисодий ҳамкорлик дастурининг янги таҳриридир. Ушбу ҳужжат, аввало, ўзаро савдони янада кўпайтириш ва инвестициявий ҳамкорликни кенгайтириш, ШХТ мамлакатлари аҳолиси ҳаёти даражасини ошириш мақсадида комплекс ва мувозанатлашган иқтисодий тараққиётни тезлаштиришга қаратилган. Ўтган галги дастур 2003 йилда қабул қилинган ва 2030 йилда унинг амал қилиш муддати якунига етади. Янги дастурга асосан, ШХТга аъзо давлатлар яқин келажакда, яъни 2025 йилгача инновацион ва “яшил” технологияларни қўллаган ҳолда истиқболли дастурлар ҳамда лойиҳаларни ишлаб чиқиб, уларни амалга оширишга киришади. Ўрта истиқболда, яъни 2030 йилгача ШХТ доирасида савдо ва инвестиция,

хизматлар ва электрон савдони илгари суриш, шунингдек, савдо тартиб-таомилларини соддалаштириш соҳаларида қоидаларни ишлаб чиқиш йўли билан миллий иқтисодиётларни ўзгартиришни таъминлаш режалаштирилган. Узоқ муддатли истиқбол, яъни 2035 йилгача ШХТ мамлакатларига миллий иқтисодиётларининг рақобат-бардошлигини ошириш ва рақамли ўзгаришини таъминлаш вазифаси кўйилган. Бу рақамли технологияларни жорий этиш товарлар, капитал, хизмат ва технологияларнинг эркин ҳаракатланишини изчил рўёбга чиқариш учун қулай шароитлар яратиш йўли билан амалга оширилади. Мазкур вазифа ШХТ Харитасида ўз ифодасини топган. Дастурда савдо инвестиция банк ва молия, транспорт ва логистика, саноат, қишлоқ хўжалиги, энергетика, божхона, инновациялар ахборот-коммуникация технологиялари, ҳудудий ривожланиш минтақалараро алоқалар, туризм, экология, таълим ва бошқа жабҳалар устувор йўналишлар сифатида танлаб олинган. Кенгаш йиғилишида тасдиқланадиган ШХТга аъзо давлатлар темир йўл маъмуриятилари ўзаро алоқалари концепцияси ҳам муҳим ҳужжатлардан биридир. У Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан ишлаб чиқилган ва маъқулланган. Ҳужжат минтақанинг улкан транспорт салоҳиятини тўлиқ очиш ва ШХТ мамлакатлари ўртасида темир йўл соҳасида қўшма лойиҳаларни илгари суришга қаратилган. Бугун ШХТнинг барча давлатлари ҳудудида 244 минг км, темир йўл ётқизилган. Хитойдан Қозоғистонга, Россияга, ундан сўнг Европа, Марказий Осиё ва Форс кўрфазига темир йўл орқали юк ташиш босқичма-босқич ўсиши тенденцияси кузатиляпти. Зотан, Хитойдан Яқин Шарққа энг яқин транспорт йўлаги Россия ва Марказий Осиё орқали ўтади. Маълум бўлишича, Қозоғистон-Хитой чегарасидаги иккита темир йўл ўтиш жойи орқали 2018 йилда темир йўл ташувлари қарийб 14 млн. тоннага етди ва 38 фоиз кўпайди. Ҳозир 2010 йилдагига нисбатан Хитойдан Европага контейнер ташиш ҳажми 40 баробардан кўпроққа ошди. Айни чоғда Хитой, Жануби-Шарқий Осиё ва

Европа йўналишлари бўйича ҳар йили 23 млн. та контейнер ташилмоқда. Бироқ шулардан бор йўғи 1 фоизи темир йўл, қолган 99 фоизи денгиз йўллари орқали олиб бориляпти. Бу ШХТ давлатлари ўртасида темир йўл ташувларини ривожлантириш нақадар катта салоҳиятга эга эканлигидан далолат беради. Масалан, Ўзбекистон-Қирғизистон-Хитой темир йўли “Шарқ-Ғарб” лойиҳаси ва “Шимол-Жануб”нинг қатор минтақа ичидаги йўлаклари бўйича ШХТнинг муҳим транспорт тармоғига айланиши кўзда тутилган. Бинобарин, шу орқали ШХТнинг барча давлатларига Европа, Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиё, Яқин Шарқ ва Ўрта Ер денгизи портларига чиқиши таъминланади. Минтақавий транспорт йўлларини шакллантиришга Афғонистонни ҳам жалб этиш муҳим. Бу ушбу мамлакатдаги вазиятни сезиларли барқарорлаштириш имконини ҳам беради. Ҳайратон – Мозори Шариф темир йўли, лойиҳалаштирилаётган Мозори Шариф – Ҳирот ва Мозори Шариф – Пешавор йўллари Эрон, Покистон ва Ҳиндистон темир йўллари билан Чахбаҳор ва Гвадар портларига чиқиш учун янги транзит йўлагини шакллантириш имконини беради. 2019 йил 5 сентябрь куни Афғонистондан Хитойга-Ҳайратон станциясидан Дўстлик кўприги ва Ўзбекистон ҳамда Қозоғистон темир йўллари орқали 41 контейнер жўнатилгани бу борада рамзий маъно касб этди. Худудий ривожланиш, айнан таълим, тиббиёт, молия ва бошқа хизматлардан фойдаланиш имконияти, шунингдек, чекка ва қишлоқ худудларида инфратузилмаларни яратиш йўлидаги муаммоларни ҳал қилиш ҳам ШХТ доирасида долзарблик касб этади. Зеро, Ҳукумат раҳбарлари ШХТга аъзо давлатларнинг рақамли даврда чекка ва қишлоқ худудларини ривожлантириш бўйича ҳамкорлиги концепцияси ҳамда уни амалга ошириш бўйича Ҳаракатлар режасини тайёрлаш бўйича ҳамкорликдаги ишларга старт беришади. Кенгашда имзоланадиган ШХТга аъзо мамлакатлар шаҳарлари экологик фаровонлигини ривожлантириш дастури юқорида кўрсатиб ўтилган лойиҳа

учун муҳим тўлдириш бўлади. Чунки у ШХТга аъзо давлатлар шаҳарларида атроф муҳит ҳолатини яхшилаш, бу борадаги қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти ҳамда илғор тажрибаларни алмашиш платформасини яратишга қаратилган. Дастур шаҳар ҳудудларида барқарор ривожланиш принципларини илгари суриш ва табиатни муҳофаза қилиш соҳасида ўзаро ҳамкорликка ёрдам беради. Яна бир лойиҳа – ШХТ иқтисодий-таҳлилий марказлари консорциуми регламентидир. Уни ҳам Ҳукумат раҳбарлари кенгаши йиғилишида имзолаш кутиляпти. Мазкур ҳужжат консалтинг-экспертлик механизми – консорциум фаолиятининг асосий мақсадлари, вазифалари ва йўналишларини белгилаб беришга қаратилган. Ушбу тузилма иқтисодий масалалар бўйича илмий – тадқиқот муассасалари ва марказлари ўртасидаги ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш, ШХТ доирасида ўзаро иқтисодий алоқаларнинг устувор йўналишлари бўйича таҳлил ўтказиш билан шуғулланади. Ҳукумат раҳбарлари кенгаши “майдони”да ШХТ Котибияти ва БМТнинг Озиқ – овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти ўртасида ўзаро англашув меморандуми имзоланади. Умуман олганда, кўрсатиб ўтилган ҳужжатларнинг имзоланиши аъзо давлатлар ўртасида савдо – иқтисодий соҳалардаги ҳамкорликни жадаллаштириш ва ШХТ фаолиятининг ушбу муҳим йўналишидаги ўзаро шерикликни кенгайтиришга хизмат қилади. ШХТ мамлакатлари айти пайтда бой табиий ресурслар ва илғор ишлаб чиқариш қувватларига эга, ўз барқарорлиги билан ажралиб туради. ШХТ давлатларининг хориж мамлакатлари билан умумий ташқи савдо айланмаси 6,3 трлн. доллардан ошиб кетди. Айти пайтда ШХТ мамлакатлари ўртасидаги савдо ўтган йилда 305 млрд. долларни ташкил этди. Бу ўзаро алоқаларни фаоллаштириш керак бўлган йўналишни кўрсатяпти. Ўз навбатида, электрон тижорат катта тезликда ривожланыпти. Глобал савдо кесимида электрон тижорат 20 фоизга етган. 2025 йилга бориб бу кўрсаткич 25 фоиз бўлади. Хитой ва Ҳиндистон эса рақамли технологиялар ривожиди

катта тажрибага эга. Марказий Осиё мамлакатлари ва ШХТнинг бошқа давлатлари уларнинг мазкур улкан тажрибасидан фойдаланса, айти муддаодир. Шунинг учун биз ШХТнинг электрон савдони ривожлантириш бўйича дастур лойиҳасини ишлаб чиқишни таклиф этамиз. Биз эътибор қаратмоқчи бўлган яна бир асосий йўналиш, бу – ШХТ доирасида транспорт ҳамкорлиги ҳисобланади. Логистика марказларини ривожлантириш, мавжуд тармоқлар ва транспорт объектларини модернизация қилиш транспорт соҳасидаги стандартларни шунингдек, фитосанитар қоидаларни уйғунлаштириш ҳамда бир хиллаштириш жараёнларини тезлаштиришга кўмак бериш учун бор куч – ғайратимизни ишга соламиз. ШХТга аъзо давлатлар ўртасида мультимодал транспорт – логистика марказларини ривожлантириш соҳасида ҳамкорлик дастурини ишлаб чиқиш ҳам мақсадга мувофиқ бўлар эди. Борган сари дунё мамлакатлари туризм соҳасидаги кўп томонлама алоқаларни ривожлантиришга ўз рақобатдошлигини оширишнинг стратегик имконияти сифатида қарамоқда. Бизнинг фикримизча ШХТ мамлакатлари туристик имкониятларини оммалаштиришга қаратилган лойиҳаларни илгари суриш муҳим аҳамиятга эга. ШХТ қотибияти ташкилотига аъзо давлатлар қўллаб – қувватлаши остида “ШХТнинг саккиз мўжизаси” лойиҳаси бўйича тадбирларни тақдим эта бошлади. Ундан ШХТнинг ҳар бир мамлакатидан биттадан сайёҳлик объекти жой олган. Лойиҳа тақдимоти Пекин, Сиань, Душанбе ва Хельсинкида муваффақиятли ўтказилди. Шу сабабдан ШХТ майдонида “ақлли” туризмни ривожлантириш дастурини ишлаб чиқиш ҳам биринчи даражали вазифа ҳисобланади”¹.

Президентимизнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси 72-сессияси нутқида Ўзбекистоннинг ташаббуси билан ШХТ билан БМТ ўртасидаги ҳамкорликнинг расмийлаштирилиши икки томон

¹ Тошкентда ШХТга аъзо давлатлар Ҳукумат раҳбарлари Кенгашининг йиғилиши ўтказилади. Халқ сўзи. 2019 йил 24 октябрь

учун муҳим масалаларни ечишда баҳамжиҳат ҳаракат қилишга кенг йўл очади. БМТнинг Осий ва Тинч океани учун иқтисодий ва ижтимоий комиссияси (ЕСКАТО), Наркотиклар ва жиноятчилик бўйича қўмитаси, Марказий Осиёда превентив дипломатия бўйича минтақавий маркази каби тузилмалари ШХТ билан анчадан буён ҳамкорлик қилиб келмоқда. Қабул қилинган қўшма декларация бу ҳамкорликнинг имконият ва салоҳиятини янада оширишга хизмат қилади. Президентимиз ШХТ тузилганидан буён ўтган даврдаги бутун фаолиятига баҳо берар экан, ташкилотнинг очиклик, блокка айланмаслик хусусияти мустақамланиб бораётганини, минтақавий ва халқаро ривожланишнинг долзарб муаммоларини ҳал этишда зиддиятли ёндашувларга йўл қўйилмаётганлигини алоҳида қайд этди. Умуман олганда Ўзбекистоннинг Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти билан алоқаларининг барқарор тўла қонли ривожланиб бораётганлиги эътиборга моликдир.

1994 йил 16 ноябрда Ўзбекистон ва Европа Иттифоқи ўртасида дипломатик алоқа ўрнатилди. 1996 йил июнда Флоренция шаҳрида ЕИ ва Ўзбекистон ўртасида шериклик ва ҳамкорлик келишуви имзоланди. 1999 йил 1 июлдан кучга кирган мазкур келишув сиёсий мулоқот, савдо-иқтисодий алоқалар, сармоя, интеллектуал мулкни ҳимоя қилиш, қонунчилик ҳамда инсон ҳуқуқлари бўйича ҳамкорлик, маданий-гуманитар каби соҳаларни қамраб олган. Ўзбекистон мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб Европа билан ҳамкорликни ўз ташқи сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида белгилаганлиги кейинги ҳамкорлик ва тараққиёт учун муҳим аҳамият касб этиб келмоқда.

2018 йил 21 май куни Мамлакатимизга ташриф буюрган Европа Иттифоқининг Шарқий Европа ва Марказий Осиё давлатлари бўйича Кенгаши ишчи гуруҳи раҳбари Ютта Эдтхофер бошчилигидаги делегация аъзолари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси фаолияти билан танишдилар. Ишчи гуруҳ таркибида Европа Иттифоқи

аъзо 28 давлатдан вакиллар иштирок этишди. Улар Европа Иттифоқининг Шарқий Европа ва Марказий Осиё мамлакатлари билан икки томонлама ва минтакалараро муносабатларнинг барча жihatларини ўрганadi. Учрашувда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар, халқ билан мулоқотнинг самарали ва ноёб тизими хусусида фикр юритилди. Ўзбекистон билан Европа Иттифоқи ўртасидаги шериклик ва ҳамкорлик келишуви доирасида парламент ҳамкорлиги кўмитаси ҳамда кичик кўмиталарни ўз ичига олган 6 та ҳамкорлик ташкилоти тузилган. Мамлакатимизда Европа Иттифоқига аъзо давлатлардан жалб қилинган инвестициялар иштирокида 1000 дан ортиқ корхона фаолият юритмоқда. Европа Иттифоқи Комиссиясининг техникавий ёрдам кўмагида бизнес ва туризмни ривожлантириш, транспорт логистикаси, чегараларни бошқариш, наркотик воситаларнинг ноқонуний айланишига қарши курашиш, хавфсизлик ва бошқа соҳаларда 35 та лойиҳа амалга оширилмоқда. Икки томонлама ҳамкорликни ривожлантиришнинг ишончли базасини яратиб берувчи парламентлараро алоқаларни мустаҳкамлаш ва доимий мулоқот олиб бориш юзасидан фикр алмашилди. Тадбирда Президентимиз томонидан амалга оширилаётган ислохотлар замирида инсон ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш, аҳолининг фаровон ҳаёт кечириши учун шароит яратишдек эзгу мақсадлар мужассам экани таъкидланди. 2019 йил 31 май. Тошкентда Ўзбекистон раҳбари Шавкат Мирзиёев ҳамда Европа Кенгаши Президенти Дональд Туск ўртасида учрашуви бўлиб ўтди. Музокараларда Ўзбекистон ва ЕИ ўртасида конструктив сиёсий мулоқот, савдо-иқтисодий, инновацион, илмий-техник ва маданий-гуманитар соҳаларда ҳамкорлик ривожланиб бораётгани мамнуният билан қайд этилди. Европа Кенгаши раҳбарининг Ўзбекистонга илк ташрифи Ўзбекистон ва Европа Кенгаши ўртасида дипломатик алоқаларнинг ўрнатилганлигининг 25 йиллигига тўғри келди.

Ўзбекистон ва Европа иттифоқи ўртасида дипломатик алоқалар ўрнатилгандан буён ўтган вақт мобайнида савдо-иқтисодий алоқаларда, конунчилик ҳамда инсон ҳуқуқлари бўйича ҳамкорликда ва бошқа жабҳаларда муҳим ислоҳотларга эришилди. Ўзбекистон ва Европа Иттифоқи ўртасидаги ҳар томонлама ҳамкорлик муносабатлари янада янги босқичга кўтарилиб бормоқда. Ўзбекистон сайёрамизнинг озон қатламини муҳофаза қилиш бўйича Вена Конвенциясига, озон қатламини камайтирадиган моддалар ҳақидаги Монреал Протоколига, Ядро қуролини тарқатмаслик ҳақидаги шартномага, атроф-муҳитга таъсир этувчи воситаларни ҳарбий ёки бошқа душманлик мақсадида қўллашни тақиқловчи Конвенцияларга қўшилганлиги фаол ташқи сиёсатимизнинг амалий ифодасидир.

Ўзбекистоннинг Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ) билан ўзаро алоқаларининг ривожланиб бораётганлиги эътиборга моликдир. Маълумки, 1991 йил 8 декабрда Минскда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ) ни тузиш тўғрисидаги шартнома имзоланди ва 1991 йил 21 декабрда мазкур шартнома Протоколи асосида унга асос солинди. Ўтган йиллар мобайнида Ўзбекистоннинг Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо давлатлар билан ўзаро ҳамкорлиги ривожланиб бормоқда. Агар яқин йиллардаги алоқаларга эътибор берсак, 2013 йилнинг 24-25 октябрь кунлари Беларусь пойтахти Минск шаҳрида МДХ давлат раҳбарлари Кенгашининг навбатдаги мажлисида Ўзбекистон томонидан Ҳамдўстлик маконида терроризм ва экстремизм ғоялари кириб келишига йўл қўймайдиган муҳитни шакллантириш, бу иллатларнинг олдини олишда фақат уларнинг ўзига эмас, манбаларига қарши курашиш таклифлари илгари сурилди. 2014 йил 9-10 октябрь кунлари Минск шаҳрида, 2015 йил 15-16 октябрь кунлари Қозоғистон Республикасида МДХ давлат раҳбарлари Кенгашининг навбатдаги саммитларида Ҳамдўстлик доирасидаги ҳамкорликнинг истиқболли йўналишлари, долзарб минтақавий ва халқаро муаммолар

муҳокама этилди. Ўзбекистон томонидан ҳар доим МДХ доирасидадаги анжуманларда муҳим ташаббуслар илгари суриб келинмоқда.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев 2018 йилнинг 27-28 сентябрь кунлари Душанбе шаҳрида МДХ давлат раҳбарлари кенгашида МДХнинг фаолияти ҳақида фикр билдириб шундай деган эдилар: “Дунёда рўй бераётган жадал ўзгаришлар, тобора авж олиб бораётган глобал таҳдид ва хатарлар шароитида Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги кўп қиррали муносабатларни мустаҳкамлаш учун муҳим майдон бўлиб хизмат қилмоқда ва ўзининг зарур тузилма эканини тасдиқламоқда... Ўзбекистон иқтисодиёт, энергетика, илм-фан ва инновация жинойтчиликка қарши кураш каби соҳаларни қамраб олган ўндан зиёд тармоқ бўйича ҳамкорликка кўшилди. Ташкилотимизнинг 2020 йилда бўладиган навбатдаги Саммитини Ўзбекистонда ўтказишга тайёр эканимизни тасдиқлаймиз...Кўп томонлама ҳамкорлигимизнинг энг долзарб ва истиқболли йўналишлари ҳақида тўхталиб ўтмоқчиман.

Биринчи. Жаҳон иқтисодиётидаги мураккаб жараёнлар, “савдо урушлари” кескинлашиб, протекционизм кучайиб бораётган бугунги шароитда МДХ эркин савдо зонасининг тўлақонли фаолият юритиши ва ўзаро бозорларни шакллантириш ҳал қилувчи масалаларга айланиши лозим. Фақат йилнинг бошидан буён Ўзбекистон Ҳамдўстликнинг кўпчилик мамлакатлари ўртасидаги савдо ҳажми сезиларли даражада ўсди. Ўзаро товар айирбошлаш ҳажмининг юқори даражадаги ўсиш суръатларини таъминлаш мақсадида божхона тартиб-таомилларини имкон қадар соддалаштириш, савдо соҳасидаги мавжуд барча тўсиқ ва чекловлар, жумладан, техник ғовларга барҳам бериш лозим, деб ҳисоблаймиз. Ҳамдўстлик маконида хизматлар бўйича эркин савдо зонасини тезроқ яратиш муҳим, деб ҳисоблаймиз.

Иккинчи. Ўзбекистон машинасозлик, энергетика, электротехника, тўқимачилик, фармацевтика саноати, қишлоқ хўжалиги соҳаларида кооперацияни янада кучайтириш тарафдоридир. Биз бундай ҳамкорликни Ҳамдўстликнинг барча мамлакатлари билан фаол ривожлантирмоқдамиз. Қўшма лойиҳаларни қўллаб-қувватлашнинг янги механизмларини шакллантириш мақсадида Ўзбекистонда МДХ мамлакатлари иштирокида Молия-банк форумини ўтказишга тайёрмиз.

Учинчи. Тарифлар бўйича ўзаро имтиёзлар беришга доир ягона механизмни жорий этган ҳолда, халқаро ва минтақавий транспорт йўлақларидан самарали фойдаланиш, барча турдаги транспортлар билан юк ташишга оид талабларни бирхиллаштириш ва турли тўсиқларни бартараф этиш, логистика марказларини ривожлантиришга қаратилган ишларни давом эттириш муҳимдир.

Тўртинчи. Бизнинг фикримизча, ўзаро маҳсулот етказиб беришда “яшил йўлақлар”ни кенг жорий этиш қишлоқ хўжалиги соҳасидаги самарали ҳамкорликка хизмат қилади. МДХнинг Агросаноат комплекси масалалари бўйича кенгаши ва қишлоқ хўжалиги соҳасидаги бошқа тузилмалари фаолиятини фаоллаштириш зарур, деб ҳисоблаймиз.

Бешинчи. Ҳамдўстлик мамлакатларида ахборот-коммуникация технологиялари соҳасининг роли тобора ортиб бораётганини ҳисобга олган ҳолда, МДХ доирасида рақамли иқтисодиётни ривожлантириш бўйича узок истиқболга мўлжалланган дастурни ишлаб чиқиш ва қабул қилишни маъқуллаймиз. Шу тариқа саноат ва қишлоқ хўжалиги соҳалари, молия секторида давлат-хусусий шериклик шартлари асосида илғор рақамли технологияларни жорий этиш, шунингдек, аҳоли ва бизнес субъектларининг қулай электрон хизматлардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш бўйича қўшма лойиҳаларни амалга оширган бўлар эдик.

Олтинчи. Худудлараро ва чегараларга яқин минтақалар ўртасида ҳамкорликни кенгайтириш муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонда 2020 йилда МДХ минтақалари форумини ўтказишни таклиф этамиз.

Еттинчи. Фашизм устидан қозонилган умумий Ғалабамизнинг 75 йиллигини кенг нишонлаш бўйича биргаликда тадбирлар ўтказишга устувор эътибор қаратамиз. Бу масала 2020 йилда Ўзбекистоннинг МДХга раислиги концепциясида алоҳида акс эттирилади.

Саккизинчи. Хавфсизликни таъминлаш, юзага келаётган таҳдидларга ўз вақтида жавоб қайтариш мамлакатларимиз барқарор тараққиётининг ҳал қилувчи шартидир. Афғонистонда ҳануз давом этаётган қуролли можаро ҳамдўстликка аъзо мамлакатларнинг аксарияти учун умумий таҳдид бўлиб қолмоқда. МДХ Афғонистон муаммосини сиёсий йўл билан тезроқ ҳал этишга қаратилган халқаро саъй-ҳаракатларда муҳим рол ўйнашга қодир. Халқаро терроризм хавфининг тобора ортиб бораётгани жиддий ташвиш уйғотмоқда. Бугунги террорчилик тузилмалари катта молиявий ресурсларга, энг янги ахборот ва техника воситаларига эга, юқори даражада ҳаракатчан ва тезроқдир. Ҳозирги пайтда уларнинг Яқин Шарқдан Афғонистонга, МДХ чегаралари яқинига кўчиб ўтиш тенденцияси кучаймоқда. Мамлакатларимиз терроризм хавфини ўз вақтида ва самарали қайтариш учун ўзаро келишилган, аввало, олдиндан зарба беришга қаратилган ҳаракатларга тайёр туриши лозим. МДХ маконида юзага келаётган хавфсизликка қарши таҳдидларнинг ўз вақтида олдини олиш учун таҳлилий ва тезкор ахборот билан мунтазам алмашишнинг амалдаги механизмлари доирасида самарали ҳамкорликни таъминланган ҳолда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва махсус хизматлар фаолиятини мувофиқлаштиришни кучайтириш муҳим, деб ҳисоблаймиз. Ёшлар орасида радикаллашув муаммоси эътиборимиз марказида бўлиб қолиши лозим. Шу муносабат билан таълим-тарбия, илм-маърифат, ёш авлодни ижтимоий қўллаб-қувватлаш, унинг ҳуқуқ ва

манфаатларини ҳимоя қилиш, ҳаётда ўз ўрнини топиши учун зарур шароитлар яратиш борасидаги ҳамкорликни кенгайтириш зарур. Ўзбекистон МДХга аъзо давлатларнинг Ёшлар масалалари кенгаши фаолиятига кўшилмоқда ва унинг фаолиятида фаол иштирок этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Тўққизинчи. Маданий-гуманитар алоқалар ва маънавий кадриятлар Ҳамдўстлик мамлакатларини ҳамиша бирлаштириб келаётган кучдир. Айнан шунинг учун ҳам биз ҳар йили мамлакатларимизда навбати билан туризм ярмаркалари ва МДХ маданияти кунларини, Ҳамдўстликнинг ижодкор ёшлари ўртасида мунтазам учрашувларни, уларнинг ҳар бирини муайян мавзуга бағишлаган ҳолда ташкил этишни, шунингдек, МДХ Давлатлари маданий мероси Виртуал музейини яратишни таклиф этамиз”¹.

МДХ давлат раҳбарларининг 2019 йилнинг 10-11 октябрь кунлари бўлиб ўтган, Ашхобод саммитида Президентимиз Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикасининг 2020 йилда МДХга раислиги қўллаб-қувватлангани учун миннатдорлик билдириб, мамлакатимиз раислиги давомида ташкилот доирасидаги кўп томонлама ҳамкорликни кенгайтириш ва самарадорлигини оширишга устувор аҳамият қаратилишини шунингдек, ўн йилга мўлжалланган Транспорт ва транзит йўлақларини ривожлантиришнинг устувор йўналишларини ҳамда Ҳудудлараро ҳамкорлик концепциясини ишлаб чиқиш муҳимлигини ва бошқа бир қатор долзарб масалалар таъкидлаб ўтилдики, булар албатта Ўзбекистон билан МДХ муносабатларини ривожлантиришга хизмат қилиши шак-шубҳасиздир.

2019 йилнинг 14-15 июнь кунлари Душанбе шаҳрида “Осиёда ҳамкорлик ва Ишонч чоралари бўйича Кенгашнинг бешинчи Саммити”

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Душанбе шаҳрида МДХ давлат раҳбарлари Кенгаши мажлисида сўзлаган нутқи. Халқ сўзи. 2018 йил 29 сентябрь.

бўлиб ўтди. Шунини айтиш керакки, Осиё – турли дин ва маданиятлар бешиги, улкан табиий ресурсларга бой, инсон капитали ва иқтисодий жиҳатдан жуда тез ўсаётган минтақа. Жаҳонда глобаллашув кескин тус олган бугунги кунда қитъа давлатларини қатор муаммолар ва турли кўринишдаги таҳдидлардан холи, деб бўлмайди. Жумладан, халқаро терроризм, диний экстремизм, одам савдоси ва трансмиллий жиноятчилик, иқтисодий бўҳронлар, экологик ва гуманитар инқирозлар қитъа мамлакатлари олдига ўзаро ва кўп томонлама сиёсий мулоқотлар орқали тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш, барқарор ривожланишга эришиш мақсадларини кўймоқда. Осиёда ҳамкорлик ва ишонч чоралари бўйича Кенгаш (ОҲИЧК) шу жиҳатдан давлатлараро ҳамкорликни мустаҳкамлаш, тинчлик, хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашга қаратилган халқаро платформа саналади. Минтақада тинчлик, хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш бўйича ёндашувларни ишлаб чиқиш, оммавий қирғин қуроллари тарқалишининг олдини олиш, терроризмнинг барча шакл ва кўринишлари, наркотик моддаларнинг ноқонуний айланишига қарши курашиш, аъзо давлатлар ўртасида иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳамкорликни кенгайтириш ОҲИЧКнинг асосий мақсадлари ҳисобланади. Кенгашга бугунги кунда Осиё қитъаси ҳудуди ва аҳолисининг 90 фоизини қамраган 27 давлат аъзо. Саккиз мамлакат ва бешта нуфузли халқаро тузилма, жумладан, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, Араб давлатлари лигаси, Халқаро меҳнат ташкилоти, Туркий тилли мамлакатлар Парламент Ассамблеяси унинг кузатувчиларидир. Ҳар тўрт йилда ўтадиган Кенгаш саммитига шу вақтга қадар Қозоғистон, Туркия ва Хитой Халқ Республикаси раислик қилган. 2018 – 2020 йилларда Тожикистон Республикаси Кенгаш раиси сифатида фаолият олиб бормоқда. Осиёда ҳамкорлик ва ишонч чоралари бўйича Кенгашнинг бешинчи саммити “Хавфсиз ва янада раванқ топган минтақа сари ягона ёндашув” мавзуида ташкил этилди. Мазкур

анжуманда Президентимиз Шавкат Мирзиёев иштирок этди ва нутқ сўзлади. Унда шундай дейилади: “...Замонавий ҳалқаро муносабатлар тизими тобора ортиб бораётган беқарорлик ва кутилмаган ҳодисалар билан изоҳланади. Улкан иқтисодий ва интеллектуал салоҳиятга эга Осиё қитъаси мамлакатлари жиддий хатарларга дуч келмоқда. Бу, аввало, экология, демография, миграция, ҳаёт ва таълим даражаси пастлиги муаммоларидир. Улар ижтимоий низоларнинг асосий манбаи, экстремизм ва терроризм мафкураси тарқалиши учун шароит яратадиган муҳитдир. Айниқса, ёшлар ўртасидаги радикаллашув жараёни ташвиш уйғотади. Бироқ энг муҳими, бугунги кунда жаҳон ишонч инқирозига юз тутмоқда. Зеро, мамлакатлар ва халқлар ўртасидаги ишонч хавфсизлик ва барқарорликнинг энг муҳим шартидир. Барчамиз жаҳон куч марказлари ўртасидаги рақобат кучайиб бораётганининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Боз устига, айрим экспертлар, у хатто ошқора қуролли тўқнашувга айланиб кетиш эҳтимолини ҳам инкор этмайди. Энг даҳшатлиси, жамоат онгида ушбу глобал хатарнинг улкан хавфини ҳис қилиш сусайиб бормоқда. Назаримда, Ишонч инқирозини бартараф этиш ва хавфсизликни мустаҳкамлаш йўлида, биринчи навбатда инсон капиталини ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш зарур. Шу муносабат билан ўзаро ҳурмат ва жамоавий масъулиятга асосланган кенгашимиз фаолияти ҳар қачонгидан ҳам долзарб аҳамият касб этмоқда. Осиёда ишонч муҳити ва хавфсизликни янада мустаҳкамлаш учун қуйидаги чора – тадбирларни амалга ошириш муҳим.

Биринчидан, Афғонистондаги вазиятни тартибга солиш Осиё минтақасидаги барқарорликнинг муҳим омили ҳисобланади. Биз тинчликка эришишга қаратилган ҳар қандай форматдаги музокараларни кўллаб-қувватлаймиз. Бу борада Россия, Хитой ва Қўшма Штатлар иштирокида Афғонистон бўйича уч томонлама ярашувлар натижаларини мамнуният билан қайд этамиз. Афғонистонда тинчлик ўрнатиш ва ушбу мамлакатда

йирик инфратузилма лойиҳаларини амалга ошириш бутун минтақа учун янги стратегик имкониялар яратишни алоҳида қайд этмоқчиман.

Иккинчидан, ёшлар салоҳиятини рўёбга чиқариш учун қулай шароит яратиш, уларнинг радикаллашувига қарши курашиш ва сифатли таълим олиш имкониятларини кенгайтириш ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Бизнинг ташаббусимиз билан БМТ Бош Ассамблеясининг “Маърифат ва диний бағрикенглик” резолюцияси қабул қилинган, шунингдек, Ёшлар ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро конвенция ишлаб чиқилмоқда. Биз фан, таълим соҳалари ва маданий гуманитар йўналишдаги ҳамкорликнинг мувофиқлаштирувчиси бўлишга тайёрмиз. Халқ дипломатияси доирасидаги алоқаларни жумладан, туризм бўйича форумларни ташкил этиш орқали фаоллаштиришни муҳим деб ҳисоблаймиз. Шубҳасиз, бу халқларимиз ўртасидаги ишонч ва ўзаро англашувнинг мустаҳкамлашувига хизмат қилади.

Учинчидан, динлараро ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш, маърифат ва маданиятларни ўзаро бойитиш масалалари бўйича тизимли мулоқотни йўлга қўйишни таклиф қиламиз. Хусусан, Тошкентдаги Ўзбекистон ислом цивилизацияси маркази ва Самарқанддаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази бунинг учун самарали платформа бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Тўртинчидан, ўзаро иқтисодий алоқалар ва минтақавий савдони риожлантириш борасидаги саъй-ҳаракатларни кучайтириш лозим. Бунда, аввало, бутун минтақанинг транзит ва иқтисодий салоҳиятини тўлиқ рўёбга чиқариш имконини берадиган устувор инфратузилма лойиҳалари ҳақида сўз бормоқда.

Бешинчидан, шерикликни бизнес даражасида ривожлантириш барқарор иқтисодий тараққиёт драйвери ҳисобланади. Ҳамкорлик концепциясига мувофиқ, ушбу соҳада кичик бизнес бўйича минтақавий

форум таъсис этишни таклиф қиламиз. Ва ниҳоят, бугунги кунда тобора кескин тус олаётган экологик хатарлар ҳам хавфсизлик ва барқарор тараққиётга жиддий таҳдиддир. Орол муаммоси глобал миқёсдаги экологик ва гуманитар ҳалокатдир. У аллақачон Оролбўйи аҳолиси генофонди, ҳаёти ва соғлиғи билан боғлиқ аянчли оқибатларга олиб келди. Орол инқироzi оқибатларини бартараф этиш учун саъй-ҳаракатларни бирлаштириш лозим, деб ҳисоблаймиз. Айни шу мақсадда Ўзбекистон ташаббуси билан БМТ шафелигида донорлик маблағларини жалб қилиш ва Оролбўйи минтақасида аниқ лойиҳаларни амалга ошириш учун кўп шериклик асосидаги Траст фонди ташкил этилди. Барчамиз Хавфсизлик – яхлит тушунча ва ишонч эса унинг фундаментал асоси эканини яхши англаймиз. Бу борада Осиё минтақасидаги ҳамкорликнинг мавжуд динимикасини сақлаб қолиш муҳим. Ҳамкорликда изланиш ва ўзаро манфаатли қарорлар қабул қилиш тинчлик, барқарорлик ва тараққиётни таъминлаш сингари эзгу мақсадларимизга эришиш имконини беради”.¹

Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2019 йилнинг 14-15 октябрь кунлари Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик Кенгашининг 7-сессиясида иштирок этиш учун Боқу шахрига ташриф буюрди. Тарихга назар соладиган бўлсак, 2009 йилнинг 3 октябрида Нахичеван шахрида Озарбайжон, Қозоғистон, Қирғизистон ва Туркия давлатлари раҳбарлари Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик Кенгашини тузиш тўғрисидаги Битимини имзолаган эди. Битим ўз моҳиятига кўра, Туркий Кенгаш халқаро ҳукуматлараро ташкилот ҳисобланиши билан бир қаторда, унинг мақсад ва вазифалари туркий тилли мамлакатлар ўртасида ўзаро ишонч, дўстлик ва яқин қўшничиликни мустаҳкамлаш, минтақада умуман, дунёда тинчликни қўллаб—қувватлаш ҳамда хавфсизликни таъминлашга қаратилган.

¹ “Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Осиёда ҳамкорлик ва ишонч чоралари бўйича Кенгашининг бешинчи саммитидаги нутқи”. Халқ сўзи. 2019 йил 16 июнь.

Президентимиз томонидан 2019 йилнинг йил 14 сентябрь куни “Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик Кенгашини тузиш тўғрисидаги Нахичеван Битимини (Нахичеван, 2009 йил 3 октябрь) ратификация қилиш ҳақида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни имзоланди. Шу тариқа Ўзбекистон яна бир йирик халқаро ташкилотнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлди ва бу йўлда тарихий кадам ташлади. Туркий тилли давлатлар ўртасидаги ҳамкорликнинг янада ривожланиши халқларимизнинг манфаатларига хизмат қилади.

6. Ўзбекистоннинг дунё ҳамжамияти билан ўзаро муносабатлари

Ўзбекистон Россия Федерацияси билан давлатлараро муносабатларни янги босқичга кўтариш борасида олиб бораётган фаолияти эътиборга моликдир. Россия Федерацияси билан дастлаб 1992 йил 30 майда дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисидаги шартноманинг имзоланаши муҳим асос вазифасини ўтаб келмоқда. 2004 йил 16 июнда Ўзбекистон Республикаси ва Россия Федерацияси ўртасида стратегик шерикчилик тўғрисида битимнинг имзоланиши тарихий аҳамиятга эга бўлди. Россия Федерацияси Президенти Владимир Путиннинг 2012 йил 4 июнь куни юртимизга расмий ташрифи чоғида икки давлат ўртасидаги Стратегик шерикликни чуқурлаштириш тўғрисида Декларация қабул қилинди. 2013 йил 14-15 апрель кунлари Биринчи Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг Россия Федерациясига расмий ташрифи икки томонлама ҳамкорликни юқори босқичга кўтарди. Ўзбекистон-Россия ўртасидаги муносабатлар тенг ҳуқуқлилик, ўзаро манфаатдорлик, бир-бирларининг суверенитети, ҳудудий яхлитлиги ва манфаатларини ҳурмат қилиш тамойиллари асосида кенгайиб бормоқда.

2014 йил 10 декабрда Россия Федерацияси Президентининг Ўзбекистонга расмий ташрифи Ўзбекистон Россия ўртасидаги алоқаларни тобора мустаҳкамланиб бораётганлигидан далолатдир. 2015-2019 йилларда иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш ва чуқурлаштиришнинг асосий

йўналишлари, молиявий талаб ва мажбуриятларни тартибга солишга оид ҳукуматлараро битимлар ва бошқа ҳужжатларнинг имзоланиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислон Каримов Россия Федерацияси Президенти Владимир Путиннинг таклифига биноан, 2016 йил 25-26 апрель кунлари расмий ташриф билан Россия Федерациясида бўлди. Мазкур учрашув Ўзбекистон ва Россия ўртасидаги сиёсий, савдо-иқтисодий, инвестициявий, ҳарбий-техникавий, маданий-гуманитар ва бошқа соҳалардаги ҳамкорликни ривожлантириш масалаларига қаратилди. Ўзбекистонда россиялик ишбилармонлар билан ҳамкорликда тузилган 900 дан ортиқ қўшма корхоналар фаолият юритмоқда. Мамлакатимизда Россиянинг 85 фирма ва компанияси ваколатхонаси очилган. Ўзаро товар айирбошлаш ҳажми изчил ўсиб бормоқда. 2016 йилнинг биринчи чорагида бу борадаги кўрсаткич 7,9 фоиз ошган. Музокаралар якунида икки мамлакат ўртасида маданий-гуманитар, ташқи сиёсат, олий таълим, жисмоний тарбия ва спорт каби соҳаларда ҳамкорликка оид ҳужжатлар имзоланди. Олий даражадаги мулоқотларнинг узвий давоми бўлган мазкур музокараларда давлатларимиз ўртасидаги стратегик шерикликни ривожлантиришнинг муҳим йўналишлари ва истиқболлари белгилаб олинди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Россия Федерацияси Президенти Владимир Путиннинг таклифига биноан, 2017 йилнинг 4-5 апрель кунлари давлат ташрифи билан Россия Федерациясида бўлиши Ўзбекистон –Россия ҳамкорлигида янги уфқлар очган тарихий ташриф бўлди. Мазкур учрашувда икки давлат манфаатларига қаратилган 50 дан ортиқ ҳужжатларнинг имзоланиши Ўзбекистон ва Россия тараққиётини юксалтиришга хизмат қилиши таъкидланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг таклифига биноан, Россия Федерацияси Президенти Владимир Путин 2018 йилнинг 19 октябрь куни давлат ташрифи билан Ўзбекистонга келди. Президентлар халқаро ва

минтақавий аҳамиятга молик долзарб масалалар юзасидан фикр алмашишди. Ушбу ташриф Иттифоқчилик ва стратегик шериклик муносабатларини янги босқичга олиб чиқди. Мамлакатларимиз ўртасидаги ҳамкорликни янада мустаҳкамлади. Бу ҳамкорлик Ўзбекистон ва Россия халқлари манфаатларига хизмат қилади.

Ўзбекистоннинг бир қатор давлатлар билан алоқалари кенгайиб бормоқда. Ўзбекистон билан Беларусь ўртасида давлатлараро алоқаларга 1991 йил 6 ноябрда асос солинган. Ўзбекистон Республикаси билан Беларусь Республикаси ўртасида давлатлараро муносабатларнинг асослари тўғрисида шартнома мавжуддир. Президентимиз Шавкат Мирзиёев 2019 йилнинг 31 июль-1 август кунлари Беларусь Республикасига расмий ташрифи икки мамлакат ўртасидаги алоқаларни юқори босқичга олиб чиқди. Ўзбекистон Республикаси ва Молдова Республикаси ўртасида 1995 йил 30-31 март дўстона ҳамкорлик тўғрисидаги шартномага асос солинган. Ўзбекистон билан Украина ўртасида давлатлараро муносабатларга 1992 йил 25 августда асос солинган. Ўзбекистон ва Латвия ўртасидаги муносабатларга 1995 йил 6-8 июнь кунлари Латвияда Ўзбекистон Республикаси билан Латвия Республикаси ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисида имзоланган шартнома билан асос солинган. Икки давлат раҳбарларининг ўзаро кейинги ташрифлари алоқаларни янги босқичга олиб чиқишга хизмат қилди. Ўзбекистон ва Латвия ўртасидаги муносабатлар кундан-кунга ривожланиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси билан Литва Республикаси ўртасида 1995 йил июнь ойида ўзаро ҳамкорлик алоқалари ўрнатилган. Ўзбекистон ва Грузия ўртасида 1995 йил 5 сентябрда имзоланган Ўзбекистон ва Грузия ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисидаги шартнома икки давлат ўртасидаги ҳамкорликка асос бўлди. Ўзбекистон билан Озарбайжон ўртасида давлатлараро муносабатлар 1996 йил 27 май куни имзоланган Ўзбекистон билан Озарбайжон ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисидаги шартнома

асосида йўлга қўйилган. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2019 йилнинг 14-15 октябрь кунлари Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик Кенгашининг 7-сессиясида иштирок этиш учун Боку шаҳрига ташрифи ўзаро ҳамкорликни янги босқичга кўтарди.

Ўзбекистон ва Америка Қўшма Штатлари ўртасида давлатлараро алоқалар мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ йўлга қўйилди. 1992 йил 15-16 февраль кунлари АҚШ давлат котиби Жеймс Бейкернинг Ўзбекистонга расмий ташрифи икки давлат ўртасидаги дипломатик алоқаларга мустаҳкам замин бўлди. 1992 йил 16 март куни Тошкентда АҚШнинг элчихонаси очилди. Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислон Каримов 1996 йил 23–28 июнь кунлари билан АҚШга расмий ташриф чоғида АҚШ Президенти Билл Клинтон билан музокаралар ўтказди. Мазкур учрашувлар ва кейинги расмий ташрифлар Ўзбекистон ва Америка Қўшма Штатлари ўртасидаги ўзаро ҳамкорликни ривожлантиришга хизмат қилди. 1996 йил 25 июнда Ўзбекистоннинг АҚШдаги элчихонаси ўзининг фаолиятини бошлади. Ўзбекистон ва АҚШ ўртасидаги муносабатлар фаол ривожланиб бормоқда. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йилнинг 15-16 май кунлари Америка Қўшма Штатларига расмий ташрифи давлатларимиз ўртасидаги ҳамкорликни янги босқичга олиб чиқди.

Ўзбекистон Буюк Британия ҳамкорлигига 1993 йил 22-25 ноябрда асос солинган бўлиб, ўтган вақт мобайнида Ўзбекистон билан Буюк Британия ўртасидаги алоқалар ривожланиб бормоқда. 2016 йил 16 декабрь куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Буюк Британия ва Шимолий Ирландия Бирлашган Қироллиги ташқи ишлари вазири ўринбосари Алан Дунканни қабул қилди. Ўзбекистон Буюк Британияни жаҳон сиёсати ва иқтисодиётида муҳим ўрин тутадиган давлат билан сиёсий, иқтисодий, инвестициявий, маданий-гуманитар ва бошқа соҳаларда ўзаро манфаатли ҳамкорликни изчил давом эттириш, халқаро

майдонда, жумладан, минтақавий хавфсизлик масалалари бўйича ҳамкорликни янада мустаҳкамлашга келишиб олинди. Бу эса икки давлат ўртасидаги алоқаларни юксалтиришга хизмат қилади.

Ўзбекистон билан Франция ўртасидаги муносабатларга 1993 йил 18-30 октябрь кунлари асос солинган. Давлатларимиз ўртасидаги мустаҳкам алоқалар барқарор ривожланиб бормоқда. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йилнинг 8-9 октябрь кунлари Франция Республикасига расмий давлат ташрифи икки мамлакат ўртасидаги алоқаларни юқори босқичга олиб чиқишга хизмат қилмоқда.

Ўзбекистоннинг Германия билан мустаҳкам ҳамкорлигига 1993 йил апрель ойида асос солинди. Ўтган давр мобайнида икки давлат ўртасидаги муносабатлар тобора ривож топиб бормоқда. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2019 йилнинг 20-22 январь кунлари Германия Федератив Республикасига расмий давлат ташрифи ўзаро муносабатларни ривожланишида янги уфқларни очди.

Умуман олганда Ўзбекистоннинг Польша, Финландия, Австрия, Греция, Венгрия, Чехия, Словакия, Хорватия, Болгария Бельгия, Швецария, Италия, Испания, каби мамлакатлар билан турли соҳалардаги ҳамкорлик алоқалари замон талаблари асосида ривожланиб бормоқда. Бу эса халқаро муносабатларда Ўзбекистон ташқи сиёсатининг роли ва аҳамиятини ортиб бораётганлигидан далоладир.

Ўзбекистон билан Туркия ўртасидаги муносабатлар мустаҳкам тарихий ришталар асосида ривожланиб бормоқда. Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини биринчи бўлиб эътироф этган Туркияга Биринчи Президентимиз Ислам Каримов 1991 йил 16-19 декабрь кунлари расмий давлат ташрифини амалга оширди. Тарихий аҳамиятга молик ҳужжатлар имзоланди. Тарихи ва маданияти муштарак бўлган халқларимизнинг истиқболида янги давр очилди. 1992 йил 28 апрель куни Ўзбекистонда

Туркия элчихонаси, Туркияда Ўзбекистон элчихонаси очилди. 1996 йилда мамлакатларимиз ўртасида Абадий дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисидаги шартнома имзоланди. Туркия Республикаси Президенти Режеп Таййип Эрдоғоннинг таклифига биноан Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 25-26 октябрь кунлари ва 2020 йил 19 февраль куни Туркия Республикасига расмий давлат ташрифлари шунингдек, Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг таклифига кўра Туркия Республикаси Президенти Режеп Таййип Эрдоғоннинг 2018 йил 29 апрель куни Ўзбекистонга расмий давлат ташрифи тарихий аҳамиятга эга бўлди. Бу расмий ташрифлар икки давлатнинг яқин алоқаларини янада янги босқичга кўтарди. Ўзбекистон ва Эрон ўртасидаги давлатлараро муносабатларга 1992 йил 24-25 ноябрь кунлари асос солинди. Ўзбекистон билан Саудия Арабистони ўртасидаги ҳамкорлик алоқалари 1992 йил 11–14 апрелдан буён ривожланиб келмоқда. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2019 йилнинг 24-25 март кунлари Бирлашган Араб Амирлигига расмий давлат ташрифидан кейин алоқалар юқори босқичга чиқди. Ўзбекистон билан Миср ўртасида 1992 йил 16 декабрдан мустаҳкам алоқалар йўлга қўйилган.

Покистон Ислом Республикаси Бош вазири Муҳаммад Навоз Шарифнинг 1992 йил 27-28 июнь кунлари Ўзбекистонга расмий давлат ташрифи икки давлат ўртасидаги алоқаларга асос солди. Ўзбекистон билан Ҳиндистон ўртасидаги ҳамкорликка 1993 йил 23-25 май кунлари Ҳиндистон Бош вазири Нарасимха Раонинг давлат ташрифи билан Ўзбекистонда бўлган вақтида имзоланган ҳужжатлар асосида йўлга қўйилган. Президентимиз Шавкат Мирзиёев 2018 йилнинг 30 сентябрь-1 ноябрь кунлари Ҳиндистонга, амалга оширган давлат ташрифи Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасидаги алоқаларни ривожлантиришга хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон ва Жанубий Корея ўртасида 1992 йил март ойида ҳамкорлик алоқалари ўрнатилди. 1992 йил 19 июнда Ўзбекистон билан Жанубий Корея

Республикаси ўртасида давлатлараро муносабатлар ва ҳамкорлик асослари тўғрисида” Декларация имзоланган. Жанубий Корея Республикаси Президенти Пак Кин Хэнинг 2014 йилнинг 16-18 июнь кунлари илк давлат ташрифи билан Ўзбекистонда бўлиши давлатлар ўртасидаги манфаатли алоқаларни ривожлантиришга хизмат қилди. Ўзбекистон ва Жанубий Корея ўртасидаги иқтисодий ҳамкорликнинг тобора ривожланиб бораётганини Сурғил қони негизида барпо этилаётган кўлами жиҳатидан ғоят йирик халқаро миқёсдаги Устюрт газ-кимё мажмуаси мисолида кўришимиз мумкин. Автомобилсозлик соҳасида жанубий корейлик ҳамкорлар билан амалга оширилаётган ишлар таҳсинга лойиқдир. Ўзбекистонда саноатнинг бу соҳасига Жанубий Корейнинг 20 компанияси жалб этилган бўлиб, 18 та кўшма корхона тузилган. Шунинг қайд этиш жоизки, бир қатор олий ўқув юртларида корейс тили ва маданияти марказлари очилган. 13 та олий таълим ҳамда 28 та мактаб ва лицейда корейс тили ўргатилади. Жанубий Корея Республикаси билан ҳамкорликда юртимизда “Электрон ҳукумат” тизимининг жорий этилаётганлиги диққатга сазовордир. Тошкент ахборот технологиялари университетидан Ахборот технологиялари маркази ва Ахборот олиш маркази очилган. 2014 йилнинг март ойида Тошкентда Жанубий Кореядаги етакчи олий ўқув юртларидан бири – Инха университетининг филиали фаолият кўрсата бошлади. Ўзбекистон Республикаси ва Жанубий Корея Республикаси ўртасида савдо-иқтисодий, тиббиёт, молия, маданий–гуманитар каби бир қанча соҳалардаги ҳамкорликлар давлатлар ўртасидаги муносабатларни янада юксалтиришга хизмат қилиши шак-шубҳасиздир. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йилнинг 22-24 октябрь кунлари Корея Республикасига ташрифи ўзаро тараққиётнинг янги босқичини бошлаб берди. 2019 йил 18-21 апрель кунлари Корея Республикаси Президенти Мун Чжэ Иннинг мамлакатимизга давлат ташрифи Ўзбекистон билан Корея ҳамкорлигини ривожлантиришга

муносиб ҳисса бўлиб, икки халқ ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорликни бундан кейин ҳам юксалиб тараққий этишига мустаҳкам замин вазифасини бажармоқда.

Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг 1992 йил 12-14 март кунлари ХХРга давлат ташрифи икки давлат ўртасидаги ҳамкорлик алоқаларини бошлаб берди. 2012 йил 5-7 июнь кунлари Биринчи Президентимиз Ислом Каримов Хитой Халқ Республикасига ташриф буюрди. Ташриф асносида ШХТнинг 12-мажлисида ҳам иштирок этди. Мазкур учрашувда стратегик ҳамкорлик муносабатларини ўрнатиш тўғрисидаги Қўшма декларациянинг имзолангани тарихий аҳамиятга молик воқеа бўлди. “Биз доимо Ўзбекистоннинг содиқ дўсти ва ишончли ҳамкори бўлиб қоламиз”, деди ХХР раҳбари Ху Цзиньтао. Учрашувда давлатимиз раҳбари Ислом Каримов: “Стратегик ҳамкорлик ўрнатиш тўғрисидаги қўшма декларация замон талаби бўлиб, икки томонлама алоқаларнинг даражаси ва миқёсини тўла акс эттиради, муносабатларни узоқ муддатли истиқболда янада кенгайтириш учун кучли рағбатлантирувчи ва амалий омил бўлиб хизмат қилади”¹, - деб таъкидлади.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев 2017 йилнинг 11 май куни Хитой Халқ Республикасига давлат ташрифини амлга оширди. 2019 йилнинг 26-27 апрель кунлари Хитойда ўтказилган “Бир макон, бир йўл” иккинчи ҳалқаро форумида Президентимиз Шавкат Мирзиёев иштирок этди ва нутқ сўзлади. Унда долзарб масалалар бўйича бир қатор муҳим ташаббуслар илгари сурилди. Марказий осие минтақасининг транзит салоҳиятини рўёбга чиқариш ҳамда Хитой – Марказий Осие – Ғарбий Осие иқтисодий йўлагини шакллантириш долзарб аҳамиятга эга экани таъкидланди. Тошкент-Андижон-Ўш-Иркиштом-Қошғар автомобиль йўли, Ўзбекистон-Қирғизистон-Хитой ва Мозори Шариф-Кобул-Пешавор темир йўли

¹ “Халқ сўзи”. 2012 йил 8 июнь.

лойиҳалари бу борада катта истиқболлар очиши қайд этилди. Шунингдек, Сарик денгиз портлари-Марказий Осиё-Европа йўналиши бўйлаб темир йўлда юк ташишга бир хил тариф ўрнатиш ҳам иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигига эътибор қаратилди. Президентимиз “яшил иқтисодиёт”ни ривожлантириш, озиқ-овқат хавфсизлигига эришиш учун қишлоқ хўжалигига замонавий технологиялар ва илғор ечимларни жорий этиш масалаларига эътиборни қаратди. Тарихий ва маданий меросимиз, олдимизда турган мақсад ва вазифаларнинг ўхшашлиги ҳамда интилишларимиз муштараклиги келажакка катта ишонч билан қарашга имкон беради. Халқларимиз биргаликдаги саъй-ҳаракатларимизнинг ижобий натижаларини албатта сезиши керак, деди давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев. Форумда куруқлик ва денгиз йўллари ривожлантириш, савдо алоқалари ва давлатлараро ҳамкорлик механизмларини кенгайтиришга қаратилган йирик иқтисодий коридорлар очиш масаласи муҳокама этилди. Бунинг учун транспорт-логистика, энергетика ва телекоммуникация инфратузилмаларини интеграциялаш, макроиқтисодий сиёсатни мувофиқлаштириш, савдо ва инвестиция соҳасидаги тўсиқларни бартараф этиш, саноат кооперациясини кучайтириш зарурлигига эътибор қаратилди. Евросиёдан Африка, Америка ва Океаниягача чўзилган “Бир макон, бир йўл”нинг қурилиши дунё иқтисодиёти ўсиши учун янги имкониятлар эшигини очди, халқаро савдо ва сармоявий фаолият учун янги платформа яратиб берди, глобал иқтисодий бошқарувни такомиллаштириш бўйича янги амалий фаолиятни кенгайтириб, турли мамлакатлар аҳолиси фаровонлигини оширишга ҳисса қўшди. “Бир макон, бир йўл” янги имкониятлар ва таррақиёт йўлидаги умумий йўлдир. Форум доирасида томонлар 283 та амалий натижага, давлатлараро келишувлар ва ҳамкорлик лойиҳаларига эришди. Форум миқёсида ишбилармонлар қиймати 64 миллиард доллардан зиёд бўлган битимлар имзолади. Буларнинг барчаси “Бир макон, бир йўл” лойиҳаси доирасидаги

хамкорлик ўзаро манфаатли ва кенг кўламли тус олганидан далолат беради¹. Ўзбекистон Малайзия ва Индонезия Вьетнам, Камбоджа, Таиланд, ва бошқа мамлакатлар билан ҳам сиёсий-дипломатик алоқаларни йўлга қўйган. Ўрнатилган ўзаро алоқалар туфайли ушбу давлатлар билан ҳам хамкорлик турли соҳаларда ривожланиб бормоқда.

Ўзбекистон ва Япония хамкорлиги ҳар томонлама тараққий этиб бормоқда. Ўзбекистон мустақиллигини Япония 1991 йилдаёқ тан олди. Ўзбекистон билан 1992 йилда ўзаро дипломатик алоқалар ўрнатилган. Ўзбекистон – Япония ўртасидаги алоқалар тобора мустаҳкамланиб, тараққий топиб бормоқда. Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислоом Каримовнинг 2002 йил 28 – 31 июль кунлари Япония ҳукуматининг таклифига биноан расмий ташрифи чоғида Ўзбекистон Республикаси ва Япония ўртасида: дўстлик, стратегик шериклик ва хамкорлик тўғрисида қўшма Баёнот имзоланди. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2019 йил 17-20 декабрь кунлари Японияга давлат ташрифи икки мамлакат ўртасидаги алоқаларни юқори босқичга кўтарди.

Шуни айтиш керакки, Осиё – турли дин ва маданиятлар бешиги баробарида иқтисодий жиҳатдан жуда тез ўсаётган минтақа ҳамдир. Умуман олганда Ўзбекистоннинг Осиё давлатлари билан ўзаро ва кўп томонлама сиёсий, иқтисодий, гуманитар ва бошқа соҳалардаги хамкорлиги халқларимизнинг манфаатларига хизмат қилади. Ўзбекистоннинг изчил ташқи сиёсати қитъада тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлашда унинг барқарор ривожланишида муносиб аҳамият касб этиб келмоқда. Ўзбекистон ва Осиё давлатлари ўзаро манфаатли хамкорликни ривожлантиришдан манфаатдордир.

¹ Халқ сўзи. 2019 йил 28 апрель.

7.Ўзбекистоннинг фаол ташқи сиёсати ва амалий натижалари.

Ўзбекистон фаол ташқи сиёсати туфайли жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаб бораётганлиги диққатга сазовордир. Шу асосда дунёдаги давлатлар билан ҳар томонлама ўзаро манфаатли ҳамкорлик чуқурлашиб бормоқда. Айни пайтда бу вазифаларнинг самарали ҳал этилиши Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги мавқеини, сиёсий ва иқтисодий салоҳиятини намоён қилмоқда. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, кейинги йилларда Ўзбекистоннинг ташқи сиёсатида муҳим воқеалар юз бермоқда. 2017 йил 19 январь куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев жаҳон банки вице-президенти Сирил Мюллерни, 1 февраль куни эса Америка-Ўзбекистон савдо палатаси раиси Кэролин Лэмми қабул қилди. Шу йилнинг 15 февраль куни Иқтисодий Ҳамкорлик бўйича Россия Ҳукуматлараро комиссиясининг навбатдаги мажлисида иштирок этиш учун мамлакатимизга келган Россия Федерацияси ҳукумати раисининг ўринбосари Дмитрий Козакни қабул қилди. Буларнинг барчаси Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти билан Мустаҳкам алоқада бўлиб келаётганидан, турли мамлакатлар билан ҳар томонлама манфаатли ҳамкорликни янада чуқурлашиб бораётганидан далолат беради. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг давлатлараро ва минтақавий масалаларни ҳал қилишда яқин кўшни мамлакатлар билан ҳамкорликни янада чуқурлаштириш, халқаро ва минтақавий ташкилотлар билан муносабатларни янги босқичга кўтариш борасидаги саъй-ҳаракатлари Ўзбекистон давлатининг ташқи сиёсатидаги муҳим тамойил сифатида кўзга ташланаётгани айниқса эътиборлидир. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегияси, ҳеч шубҳасиз, Ўзбекистон ташқи сиёсатининг янги даврини бошлаб берди. *Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашув жараёни мустаҳкам қарор топиб бормоқда.* Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасининг халқаро майдонда олиб бораётган кўп томонлама

муносабатларида хавфсизликни таъминлаш масаласи марказий ўринни эгаллайди. Ўзбекистон ташқи сиёсатининг энг муҳим йўналишларидан бири минтақавий хавфсизликни таъминлаш ва унинг барқарорлигига таҳдид солаётган терроризм, наркобизнес, диний экстремизм каби таҳдидларнинг ҳар қандай кўринишига қарши қатъий кураш олиб боришдан иборат.

Бу жиҳатдан, Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси 72-сессиядаги нутқи ҳеч муболағасиз, ғурур ва ифтихор билан айтиш мумкинки, мустақилликка эришганимиздан буён ўтган қисқа давр ичида мамлакатимизнинг дунё ҳамжамиятида муносиб ўрнини эгаллаганини яна бир бор яққол намоён қилди, дейишимиз учун барча асослар бор. Ўзбекистоннинг бутун дунёдаги ўрни ва нуфузини яққол намоён этган ушбу нутқ, бир томондан, мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар, уларнинг мақсад-муддаолари ва йўналишларини яққол ифодалаган бўлса, иккинчи томондан эса, давлатимизнинг ички ва ташқи сиёсат тамойиллари, бошқа давлатлар ва халқаро ташкилотлар, жумладан БМТ билан муносабатлари аниқ-тиниқ белгилаб берилган, улкан назарий ва амалий аҳамиятга молик тарихий ҳужжатдир.

Давлатимиз раҳбарининг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси 72-сессиядаги нутқида мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорлиги, Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари ва унинг устувор йўналишлари, ушбу тамойиллар асосида амалга оширилаётган фаолиятнинг мақсад-муддаолари билан боғлиқ масалаларга алоҳида аҳамият қаратилган. Дарҳақиқат, ушбу ҳужжатга таяниб фикр юритадиган бўлсак, Ўзбекистон Республикасининг истиқлол йилларидаги тараққиёти ва бугунги ривожланиш даврининг энг муҳим хусусиятларидан бири, мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамияти, узоқ ва яқин давлатлар билан дўстона муносабатлар ўрнатиб, ўзаро манфаатли ҳамкорлик тамойилларига асосланган ташқи

сиёсат олиб бораётганидир. Бу тамойиллар давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, ҳудудлар ва чегараларнинг дахлсизлиги, низоларнинг тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик каби ҳалқаро ҳуқуқнинг умумъэтироф этилган қоидаларига таянади. Шу билан бирга, Президентимизнинг 2017 – йил 19 – сентябрдаги маърузаларида мамлакатимизнинг бу борадаги сиёсатининг устувор тамойили қуйидагича ифодалаб берилди: “Ўзбекистон ҳеч қандай блокка қўшилмаслик мақомини сақлаб қолган ҳолда, очиқ мулоқатга тайёрдир. Биз барча шерикларимиз билан тинчлик, тараққиёт ва фаровонлик йўлида ҳамкорликни кенгайтиришдан манфаатдормиз”.

Ушбу таянч фикрга асосланадиган бўлсак, бугунги Ўзбекистоннинг ташқи сиёсатида унга мос равишда, қуйидаги муҳим тамойиллар асос қилиб олинганини таъкидлаш лозим: миллий манфаатлар устуворлигини сақлаган ҳолда, бошқа давлатлар билан ўзаро тенглик асосида манфаатли ҳамкорлик қилиш; ҳалқаро майдонда тинчлик ва ҳавфсизлик, турли мамлакатлардаги зиддиятларни тинч йўл билан ҳал қилиш тарафдори бўлиш; ҳеч қандай ҳарбий блоklarга кирмаслик, шунингдек, мунозарали муаммоларни куч ёки куч орқали таҳдид қилиш йўли билан ҳал қилишдан тийилиш; ташқи сиёсатнинг бошқа давлатларнинг ички ишига аралашмаслик, тенг ҳуқуқлик ва ўзаро манфаатдорлик тамойилларига асосланган ҳолда амалга оширилиши; ички давлат меъёрларига нисбатан ҳалқаро ҳуқуқ меъёрларининг устуворлигини тан олиш ва барча ҳалқаро ҳуқуқ нормалари ва умуминсоний андозаларга риоя қилиш; узоқ ва яқин мамлакатлар билан ўзаро ишонч асосида, икки томонлама ва ҳалқаро ташкилотлар доирасида ҳамкорлик қилиш. Мустаҳкам ҳавфсизлик, барқарор иқтисодий таррақиёт учун қулай шарт - шароитлар яратиш, аҳоли турмуш даражасини кўтариш, конституцион тизим асосларини мустаҳкамлаш, миллатлар аҳиллигини,

халқлар дўстлигини таъминлаш, фуқаролар эркинликлари ва ҳақ-ҳуқуқларини муҳофаза қилиш республикаимиз ташқи сиёсатининг асосий мақсадлари ҳисобланади. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси 72-сессиясидаги нутқида давлатимиз ташқи сиёсатининг бугунги устувор йўналишлари этиб қуйидагиларни белгилаб берди.

Биринчидан, Марказий Осиёда тинчлик ва барқарорликни сақлаш, хавфсизликни таъминлаш, миллатлараро тотувлик ва минтақамиз халқлари ҳамда давлатларнинг анъанавий дўстлигига, ҳамжиҳатлигига таҳдид солувчи ва жиддий хавфни бартараф этиш бўйича қўшни мамлакатлар билан ҳамкорликда зарур чора-тадбирлар кўриш;

Иккинчидан, кўп йиллар давомида чўзилиб келаётган афғон муаммосини тинчлик йўли билан ҳал қилиш;

Учинчидан, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кенг миқёсида интеграциялашувини таъминлаш, Америка Қўшма Штатлари, етакчи Европа давлатлари, Осиё минтақасидаги давлатлар билан, аввало Япония, Корея Республикаси, Хитой халқ Республикаси, Россия каби давлатлар билан ва Европа иттифоқи билан яқиндан алоқа ўрнатиш, тенглик, ўзаро манфаатдорлик асосида қурилган, икки давлат орасидаги кўп томонлама ҳамкорлик, стратегик шерикликни кучайтириш зарурдир. Юқорида зикр этилган тамойил ва меъёрлар халқаро ҳуқуқнинг асосини ташкил этади.

Мамлакатимиз ташқи сиёсатида Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ), Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти (ШХТ) каби минтақавий уюшмалар билан ўзаро манфаатли алоқаларни ўрнатиш ҳам устувор вазифа сифатида белгиланган. Бу борада халқимиз асрлар давомида шаклланган “Қўшнинг тинч – сен тинч” деган ҳаётий нақлга доимо амал қилиб келмоқда. Шуни таъкидлаш лозимки, бу ташкилотлар билан ҳамкорлик минтақада хавфсизлик, тинчлик ва иқтисодий барқарорликни таъминлашнинг муҳим

шарти ҳисобланади. Маълумки, бугунги дунё сиёсатида дин омили ўзига хос ўрин эгаллайди ва бу борада ҳам кўплаб муаммолар бор.

Мамлакатимиз раҳбари ўз нутқида ушбу масалага ўз муносабатини билдирар экан “Биз бутун жаҳон жамоатчилигига ислом динининг асл инсонпарварлик моҳиятини етказишни энг муҳим вазифа, деб ҳисоблаймиз. Биз муқаддас динимизни азалий қадриятларимиз мужассамнинг ифодаси сифатида беҳад қадрлаймиз. Биз муқаддас динимизни зўравонлик ва қон тўкиш билан бир қаторга қўядиганларни қатъий қоралаймиз ва улар билан ҳеч қачон муроса қила олмаймиз” дея таъкидлагани бежис эмас.

Давлатимиз раҳбари ўз нутқида бизнинг юртимизда тарих силсилалари жараёнида тобланган қадриятлар ва анъаналар борлиги, айниқса ислом динида Қуръони Каримдан кейинги муқаддас манба ҳисобланган “Саҳиҳи Бухорий”нинг муаллифи бўлган, бутун дунёда тан олинган Имом Бухорий каби алломаларнинг мероси бу борада кутилган натижалар бериши мумкинлигига бутун жаҳон жамоатчилиги диққатини қаратди. Самарқандда ташкил қилинаётган Имом Бухорий номидаги Халқаро илмий-тадқиқот маркази ва Тошкентда барпо этилаётган Ислам цивилизацияси марказининг фаолияти ҳам шу мақсадга хизмат қилишини алоҳида таъкидлади. Сессия иштирокчиларига БМТ Бош Ассамблеясининг “Маърифат ва диний бағрикенглик” деб номланган махсус резолюциясини қабул қилиш таклифи билан мурожат қилинди. Ушбу резолюция 2018 йилнинг декабрь ойида БМТ томонидан қабул қилинди. Бу эса тарихий аҳамиятга молик воқеа бўлди. Бу эса Ўзбекистонинг халқаро ҳамжамиятдан тобора мустақкам муносиб ўрин эгаллаб бораётганлигидан далолатдир. Умуман олганда Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаб бормоқда. Халқаро майдондаги нуфузи тобора юксалиб бормоқда.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев 2020 йил 24 январда Олий Мажлисга Мурожаатномасида ташқи сиёсат масаласига алоҳида тўхталиб

Ўтдилар: **“Жаҳонда шиддат билан ўзгараётган нотинч ва мураккаб вазият, турли можаролар жонажон Ватанимиз хавфсизлигини, эл-юртимизнинг осойишта ҳаётини таъминлаш ҳамда мавжуд таҳдид ва хатарларга муносиб жавоб беришга доим тайёр туришимизни тақозо этмоқда”**. Президент ҳузуридаги Хавфсизлик кенгашининг яқинда ўтказилган мажлисида бу борадаги устувор вазифалар ва амалий чоратадбирларни белгилаб олдик. Қуролли Кучларимиз ушбу вазифаларни самарали адо этади, деб ишонаман. Биз Ўзбекистон ташқи сиёсатини фаоллаштириш юзасидан бошлаган кенг кўламли ишларни, миллий манфаатларимизга жавоб берадиган, очик, прагматик ва чуқур ўйланган ташқи сиёсат йўлини давом эттираемиз. Олис ва яқиндаги барча давлатлар билан ҳамкорлик алоқаларини, узоқ муддатли ва кўпқиррали шерикликни янада кучайтираемиз. Бу борада қуйидаги устувор жиҳатларга сизларнинг диққатингизни қаратмоқчиман.

Биринчи. Марказий Осиё минтақасидаги мамлакатлар билан барча соҳаларда ўзаро дўстлик, яхши қўшничилик ва стратегик шериклик руҳидаги муносабатларни мазмун ва сифат жиҳатдан янги босқичга олиб чиқишимиз зарур.

Иккинчи. Россия Федерацияси, Хитой Халқ Республикаси, Америка Қўшма Штатлари, Япония, Жанубий Корея, Туркия, Бирлашган Араб Амирликлари, Европа Иттифоқи ва Осиё мамлакатлари билан сиёсий, савдо-иқтисодий, инвестициявий, транспорт-коммуникация ва маданий-гуманитар алоқаларни янада ривожлантиришга алоҳида аҳамият берамиз.

Учинчи. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, Ислом ҳамкорлик ташкилоти, Туркий кенгаш ва бошқа нуфузли халқаро ташкилотлар доирасида кўп томонлама ҳамкорликни жадаллаштиришни давом эттиришимиз зарур. Орол муаммосини ҳал этишда халқаро ҳамкорликни кучайтириш мақсадида Бирлашган Миллатлар

Ташкилоти билан тузилган Орол денгизи минтақасида инсон хавфсизлигини таъминлаш бўйича кўп томонлама Траст фондига катта ишонч билан қараймиз. Биз Ўзбекистоннинг 2021-2023 йиллар мобайнида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Инсон ҳуқуқлари бўйича кенгашига аъзо бўлиши масаласини изчил илгари суриш ниятидамиз. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида Ёшлар ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро конвенцияни ишлаб чиқишни таклиф этган эдик. Жорий йилда Инсон ҳуқуқлари бўйича Самарқанд форумини ёшлар ҳуқуқларига бағишлаб ўтказиш ва унда ушбу конвенция лойиҳасини муҳокама этишни таклиф қиламан. Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий стратегияни қабул қилишни ҳам тезлаштиришимиз керак.

Тўртинчи. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ва Шанхай ҳамкорлик ташкилоти доирасида фаолиятимиз самарасини янада оширишимиз зарур.

Ўзбекистоннинг 2020 йилда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига раислик қилиши, биз учун тарихий аҳамиятга эга. Биз Ҳамдўстликда савдо-иқтисодий ва транспорт-транзит соҳаларида ҳамкорликни кенгайтириш, ташкилот томонидан қабул қилинган қарорларнинг амалий натижадорлигини ошириш ва аъзо давлатлар ўртасида гуманитар алоқаларни янада мустаҳкамлаш учун барча салоҳият ва имкониятларни ишга соламиз. Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти билан муносабатларни ривожлантириш – Ўзбекистон ташқи сиёсатининг муҳим йўналиши бўлиб қолади. Бундан ташқари, жорий йилда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги, Марказий Осиё, Европа Иттифоқи ва Осиё мамлакатлари билан олий даражадаги иккитомонлама ва кўп томонлама тадбирлар ўтказилиши кутилмоқда. Ташрифлар доирасида мамлакатимиз манфаатларига хизмат қиладиган истиқболли лойиҳалар ва дастурлар қабул қилиниши кўзда тутилган. Фурсатдан фойдаланиб, Ўзбекистон Республикаси билан ҳамкорликни мустаҳкамлашга муносиб ҳисса қўшиб келаётган мамлакатимиздаги хорижий дипломатик корпус ва халқаро ташкилотлар

вакилларига ўзимнинг чуқур миннатдорчилигимни билдираман. 2020 йилда Иккинчи жаҳон урушида қозонилган Ғалабанинг 75 йиллиги халқаро миқёсда кенг нишонланади. Бизнинг мард, енгилмас ва олижаноб халқимиз буюк Ғалабани таъминлашга беқиёс ҳисса қўшгани билан барчамиз ҳақли равишда фахрланамиз.... Уруш йилларида халқимиз кўрсатган ҳақиқий жасорат ва матонатни кино, театр санъати, бадиий-публицистик асарлар, илмий тадқиқотлар орқали кўрсатиш, аҳоли, айниқса, ёшларимизга таъсирчан тарзда етказиш бўйича катта ишлар олиб борилмоқда. Хусусан, Тошкент шаҳрининг Олмазор туманида мухташам “Ғалаба боғи” бунёд этилмоқда. Бир сўз билан айтганда, Хотира ва қадрлаш куни ва Ғалабанинг 75 йиллигини ҳар томонлама муносиб ва юқори савияда нишонлаш учун тайёргарлик ишларини пухта ташкил этишимиз керак”.¹

Шуни айтиш керакки, мазкур “Ғалаба боғи” 2020 йилнинг 9 май Хотира ва қадрлаш куни Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган Ғалабанинг 75 йиллиги нишонланган кезда очилди. Президентимиз Шавкат Мирзиёев буюк Ғалабанинг 75 йиллиги ҳамда Хотира ва қадрлаш кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида тинчликни асраш ҳақида қуйидаги фикрларни билдириб ўтдилар: “Барчангиз хабардорсиз, сизлар билан бирга бундан роппа-роса бир йил муқаддам азим пойтахтимиз Тошкент шаҳрида мухташам Ғалаба боғини барпо этишга қарор қилган эдик. Ушбу қароримиз замирида Ўзбекистон халқининг жанг майдонларида ва фронт ортида кўрсатган беқиёс жасорати ва матонатини тарих саҳифаларига муҳрлаш, ёш авлодимизни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш мақсади мужассам экани сизларга яхши маълум. Худога минг бор шукурки, эл-юртимиз дилидаги ана шу эзгу ният ижобат бўлиб, улуғ айём кунларида уруш ва меҳнат фахрийлари билан Ғалаба боғида ва

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи. 2020 йил 25 январь.

“ойнаи жаҳон” орқали дийдор кўришиб турибмиз.

Буюк Ғалабанинг 75 йиллиги шарафига бунёд этилган бу бетакрор мажмуа қаҳрамон халқимизга муносиб бўлиб, ҳам меъморий жиҳатдан, ҳам тарихий-маънавий жиҳатдан ғоят ноёб ва маҳобатли обида бўлиб қад ростлади. Инсоният тарихидаги энг даҳшатли қирғин – Иккинчи жаҳон урушининг тугаганига 75 йил тўлган бўлса-да, афсуски, ер юзининг турли бурчакларида, жумладан, минтақамизга яқин ҳудудларда қарама-қаршилик, қонли тўқнашувлар давом этмоқда. Шу сабабли биз доимо ҳушёр ва огоҳ бўлишимиз, мустақиллигимизни мустаҳкамлаб, Ватанимиз қудрати, Қуролли Кучларимиз салоҳиятини янада оширишимиз зарур. Бугун биз сизлар билан биргаликда янги Ўзбекистонни барпо этмоқдамиз. Янги ҳаёт, бекиёс ўзгаришлар ҳаммамиздан фидойилик ва бунёдкорликни, янада катта сафарбарликни талаб этмоқда. Бу жараёнда тинчлик ва осойишталикни асраш, жаҳон ҳамжамияти, аввало, қўшни давлатлар билан дўстлик ва ҳамкорликни кучайтиришни биз энг муҳим вазифамиз деб биламиз”.¹

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати БМТ Уставида ва Халқаро ҳуқуқ принциплари бўйича Декларацияда белгиланган қатъий нормаларга мувофиқ шунингдек, давлатчилигимизнинг тарихий тажрибасига таянган ҳолда, миллий манфаатларимиз нуқтаи-назаридан амалга оширилмоқда. Мамлакатимиз ташқи сиёсати тинчлик, барқарорлик, ҳамкорлик йўлига асосланади. Давлатимиз БМТ Низомида мустаҳкамланган инсон ҳуқуқлари устуворлиги, умуминсоний қадриятлар, халқаро муносабатларга доир тамойилларга тўлиқ оғишмай амал қилиб келмоқда. Халқаро анжуманларда Ўзбекистон позицияси жаҳон ҳамжамияти томонидан тўла қўллаб-қувватлаб келинаётганлиги унинг нуфузи ортиб бораётганлигидан далолатдир. Республикаимизнинг тинчликсевар, яхши қўшничилик, миллатлараро

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг буюк Ғалабанинг 75 йиллиги ҳамда Хотира ва қадрлаш кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Халқ сўзи 2020 йил 10 май.

тотувлик, динлараро бағрикенглик каби умумбашарий тамойилларга асосланган ташқи стратегияси минтақа ва дунё халқлари томонидан юксак баҳоланмоқда. Мамлакатимиз нафақат минтақада балки, жаҳонда ўз сўзига ўз ўрнига эга давлат сифатида эътироф этилмоқда. Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаб, мустақил тараққиёт йўлидан тенглар ичида тенг бўлиб дадил одимламоқда.

Назорат учун саволлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида давлат ташқи сиёсатининг мазмун-моҳияти қандай ёритилган?
2. Ўзбекистоннинг ташқи сиёсатида Биринчи Президентимиз Ислам Каримовнинг роли қандай бўлган эди?
3. Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий принциплари нималардан иборат?
4. Мамлакатимизда олиб борилаётган демократик ислохотлар ва жамиятни иқтисодий модернизация қилиш жараёнларида яратилган қулай ташқи сиёсий шароитлар ҳақида нималарни биласиз?
5. Марказий Осиёда тинчлик ва барқарорликни сақлашда Ўзбекистоннинг ўрни қандай?
6. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кириб боришида белгиланган устувор вазифалар нималардан иборат ?
7. Ўзбекистон халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида қандай фаолият юритмоқда?
8. Ўзбекистон ташқи сиёсатида юз берган муҳим воқеалар ҳақида гапириб беринг.
9. Халқаро вазиятда қандай сиёсий ўзгаришлар содир бўлмоқди?
10. Ўзбекистоннинг геосиёсий жиҳатдан қулай имкониятлари нималардан иборат?

11. Мустақил ташқи сиёсат юритиш борасида қандай ҳуқуқий заминлар яратилди?
12. Дунёдаги қайси давлатлар Тошкентда ўз элчихоналарини очган?
13. Қайси мамлакатларда Ўзбекистоннинг элчихоналари фаолият кўрсатмоқда?
14. Ўзбекистоннинг БМТ билан алоқалари ҳақида сўзлаб беринг.
15. Ўзбекистоннинг ЮНЕСКО билан ҳамкорлиги ҳақида гапириб беринг.
16. Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг тузилиши ва фаолияти ҳақида нималарни биласиз?
17. МДХ қачон ташкил топди, унга қайси республикалар аъзо бўлган?
18. МДХ фаолияти ҳақида нималар биласиз?
19. Ўзбекистон ва Россия алоқалари ҳақида сўзлаб беринг.
20. Ўзбекистон билан АҚШ ўртасидаги ҳамкорлик ҳақида нималарни биласиз?
21. Ўзбекистон ва Хитой ўртасидаги алоқалар ҳақида тушунтириб беринг.
22. Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасидаги ҳамкорлик алоқалари ҳақида гапириб беринг.
23. Орол муаммосини ҳал қилиш йўлида қандай тадбирлар амалга оширилмоқда?
24. Ўзбекистон билан Осиё давлатлари ўртасидаги ўзаро манфаатли алоқалар ҳақида сўзлаб беринг.
25. Ўзбекистоннинг Европа давлатлари билан ўзаро ҳамкорлиги ва унинг истиқболлари ҳақида нималар биласиз?
26. Давлатлараро ва минтақавий масалаларни ҳал қилишда Ўзбекистоннинг роли ҳақида сўзлаб беринг.
27. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 19 сентябрда

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош минбаридан сўзлаган нутқи
хақида гапириб беринг.

28.Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январда Олий
Мажлисга Мурожаатномаси хақида атрофлича тушунтиринг.

VI. Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар:

1. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т.: “Ўзбекистон”, 1998 й.
2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017 й.
3. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. “Халқ сўзи”, 2016 йил 8 декабрь сони.
4. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қураимиз. “Халқ сўзи”, 2016 йил 15 декабрь сони.
5. Мирзиёев Ш.М. Илм-фан ютуқлари – тараққиётнинг муҳим омили. “Халқ сўзи”, 2016 йил 31 декабрь сони.
6. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг “Ватанимиз тақдири ва келажаги йўлида янада ҳамжихат бўлиб, қатъият билан ҳаракат қилайлик” номли “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби” мавзудаги анжумандаги нутқи, “Халқ сўзи”, 2017 йил 16 июнь сони.
7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи. “Халқ сўзи”, 2017 йил 20 сентябрь сони.
8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. “Халқ сўзи”, 2018 йил 29 декабрь сони.
9. 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Халқ билан

- мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид Давлат дастурини ўрганиш бўйича илмий-оммабоп рисола. – Т.: 2017 й.
10. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Конституциямизнинг 27 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги ”Конституция ва қонун устуворлиги – ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг энг муҳим мезонидир” маърузаси. Инсон ва қонун. 2019 йил 10 декабрь.
 11. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йилнинг 24 январь куни Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Қуч адолатда. 2020 йил 25 январь.
 12. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг буюқ Ғалабанинг 75 йиллиги ҳамда Хотира ва кадрлаш қунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. “Халқ сўзи “ .2020 йил 10 май.
 13. Политология. С.Жўраев муҳаррирлигида. – Т.: ТДЮИ. 2006.
 14. Одилқориев Т., Раззоқов Д. Сиёсатшунослик. Дарслик. – Т: Ўқитувчи, 2011.
 15. Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари. –Т.: “Тошкент ислом университети, 2009.
 16. Очилдиев А., Нажмиддинов Ж. Миссионерлик: моҳият, мақсадлар, оқибатлар ва олдини олиш йўллари. – Т.: “Тошкент ислом университети”, 2013.
 17. Kuchkarov R., Tojiboyeva D. Milliy g’oya: asosiy tushuncha va tamoyillar.–Т.: TDYU nashriyoti, 2017.
 18. Низомулмулк. Сиёсатнома.(Сияр ул-мулук) .Масъул муҳаррир Ш.Холмурод.Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари Ш.Вохид, А.Эркинов.-Т;”Янги аср авлоди. 2017. 3-17 бетлар.
 19. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: генезиси, шаклланиши ва ривожланиши. -Т.: Ўзбекистон, 2010.
 20. А.Эркаев. Ўзбекистон йўли. – Т.: “Маънавият”, 2011.

21. Ўзбекистон ва халқаро ташкилотлар. – Т.: Академия. 2005.
22. Битўраев Ў.Б. Сиёсатшуносликка кириш.—Т., 2017.
23. Алиев Б. Ҳошимов Т. ва бошқалар. Сиёсатшунослик. Т.2006, 6-18.б
24. Алиев Б. ва Бобоев А. Сиёсатшунослик. Ўқув қўлланма. Т. 2006. 5-30 б.
25. Одилқориев Х., Раззақов Д. Сиёсатшунослик. “Ўқитувчи”. Нашриёт-матбаа ижодий уйи. Т. 2008, 6-31 б.
26. Чориев З. Аннаев Т. ва бошқалар. Ал-Ҳаким Ат-Термизий. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 1-150; ТИИ. Урол Назар.
27. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Мустақил Ўзбекистон тарихи – Т.: Шарқ, 2000. – Б.437.
28. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т:”Янги аср авлоди”, 2018.

Хорижий адабиётлар:

1. Пугачёв В.П., Соловьёв А.И. Сиёсатшуносликка кириш. – Т.: Янги аср авлоди, 2004.
2. Бзежинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: 2000 г.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: “АСТ”, 2003 г.
4. Макиавелли Н. Государь. – М.: Планета, 1990.
5. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М.: «АСТ», 2005.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: “Ўзбекистон”. 2019.
2. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” фани бўйича таълим дастурларини яратиш ва республика таълим тизимида жорий этиш тўғрисида”ги Фармойиши. 18.01.2001 йил. “Миллий ғоя: назарий манбалар”. – Т.: “Академия”, 2009.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон.)
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси суд тизими тузилмасини тубдан такомиллаштириш ва фаолияти самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2017 йил 21 февралдаги ПФ-4966-сон Фармони // “Халқ сўзи” газетаси, 2017 йил 22 февраль сони.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари экспортини қўллаб-қувватлаш жамғармаси фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 йил 12-сон, 110-модда.)
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қоидаларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил 5-сон, 62-модда.)
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 8 февралдаги “Қонун ҳужжатларини тарқатиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2761-сон Қарори (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил 6-сон, 76-модда.)
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017 – 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили”да амалга

оширишга оид давлат дастури тўғрисида”ги Фармони. “Халқ сўзи”, 2018 йил 23 январь сони.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 январдаги “2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили”да амалга оширишга оид Давлат дастури тўғрисида”ги ПФ-5635-сон Фармони. “Халқ сўзи” 2018 йил 18 январь сони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. // “Халқ сўзи”. – 2017. – 15 февраль.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 27 мартда “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори // “Халқ сўзи”. – 2017 йил 28 март.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хотира ва кадрлаш кунига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.// “Халқ сўзи “.2019 йил 23 апрель.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Иккинчи жаҳон урушида қозонилган ғалабанинг 75 йиллигини муносиб нишонлаш тўғрисида” ги Қарори.// Халқ сўзи. 2019 йил 24 октябрь.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 апрелдаги “Ўзбекистон Республикасида юридик таълим ва фанни тубдан такомиллаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” Фармони. “Халқ сўзи” 2020 йил 30 апрель.

Электрон таълим ресурслари:

<http://www.lex.uz>

[**http://www.ziyonet.uz**](http://www.ziyonet.uz)

[**http://www.gov.uz**](http://www.gov.uz)

<http://www.jahon.mfa.uz>

[**http://www.uza.uz**](http://www.uza.uz)

[**http://www.cer.uz**](http://www.cer.uz)

[**http://www.un.org**](http://www.un.org)

Буюк аждодларимизнинг ҳаёти ва фаолияти

Имом ал-Бухорий – (асл исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий) (810.21.7, Бухоро – 870.31.8, Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғи) – ислом оламининг йирик мутафаккири, буюк муҳаддис. Муҳаддислар имоми, ҳадис илмининг султони деб ҳам юритилади. Отаси Исмоил ўз даврининг етук муҳаддисларидан, Молик ибн Анаснинг шогирди ва яқинларидан бири бўлиб, тижорат ишлари билан шуғулланган. Онаси такводор, диёнатли, оқила аёл эди.

Отаси вафот этгач, унинг тарбияси волидаси зиммасига тушган. У 5-6 ёшидан исломий илмларни, Муҳаммад (с.а.в.)нинг ҳадисларини ўрганишга ва ёдлашга киришади. Таниқли муҳаддислар – ал-Доҳилий, Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандий, Муҳаммад ибн Юсуф ал-Пойкандий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий ва бошқалардан сабоқ олган. Азалдан муҳаддислар сафарга чиқишдан олдин ўз юртидаги ровийлардан бирорта ҳам ҳадис қолдирмасдан ёзиб олган бўлиши ва шундан кейингина бошқа шаҳар ёки мамлакатга сафарга отланиши мумкин эди. Бухорий 16 ёшга етгунча, ўз юртидаги машойихлардан ҳадис эшитиб, ёзиб олиб, халифаликнинг турли вилоятлари томон йўл олади.

825 йили Бухорий онаси ва акаси Аҳмад билан Маккага келиб, ҳаж ибодатини адо этади. Онаси ва акасини Бухорога қайтариб, ўзи Маккада қолади. Бу ерда фаолият кўрсатаётган машойихларнинг илмий йиғинида қатнашади. 827 йили Мадинага боради. Мадинадаги машҳур уламолардан Иброҳим ибн ал-Мунзир, Мутриф ибн Абдуллоҳ, Иброҳим ибн Ҳамза ва бошқалар билан мулоқотда бўлиб, улардан ҳадислар бўйича сабоқ олади. Бу вақтда Расулуллоҳнинг саҳобалари, саҳобаларнинг издошлари турли мамлакатга тарқаб кетган эдилар. Шундай шароитда Муҳаммад(с.а.в.)нинг

ҳадисларини тўплаш турли шаҳар ва мамлакатларга боришни тақозо қилар эди.

Бир неча тарихчиларнинг таъкидлашича, Бухорий Ҳижоз, Макка, Мадина, Тоиф, Жиддага қилган сафари 6 йил давом этган. Сўнг Басра, Куфа ва Бағдодга сафар қилади. Шом ва Мисрга ўтади. Бундан ташқари, Хуросон, Марв, Балх, Ҳирот, Нишопур, Рай, Жибол каби шаҳарларда бўлиб, бу шаҳарлардаги олимлардан сабоқ олди ва ҳадислар тўплади. Хорижий юртлардаги сафардан кейин Бухорога қайтгач, ҳадис илмини тарғиб этишга киришади. У зотнинг бу саъй-ҳаракатлари бу вақтда Бухорода ҳукмдорлик қилган Холид ибн Аҳмад аз-Зухлийга хуш келмайди. Шу сабабли Бухорий Бухорони тарк этиб Пойкентга, кейин эса Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғига келиб яшашга мажбур бўлади ва шу ерда вафот этади. Бухорий бутун фаолияти давомида илм кишиларини маънавий ва моддий жиҳатдан кўллаб-қувватлаган. Тижорат қилганда топган даромадидан ойига беш юз дирҳамдан фақиру мискинларга, илм толибларига сарфлаган. Шахсий ҳаётида ортиқча дабдаба ва сарф-харажатларга йўл қўймаган.

Бухорий умр бўйи ҳадисларни тўплаш ва тизимга солиш билан шуғулланган, уларни саҳиҳ (тўғри, ишончли) ва ғайри саҳиҳ (хато, заиф)га ажратган. Бу ишни ҳадис ровийларининг маиший ҳаётлари, яшаш жойлари, туғилган ва вафот этган саналари, бир-бирлари билан қилган ўзаро мулоқотларини ўрганиш билан боғлиқ ҳолда олиб борган. Бухорий жами 600 мингга яқин ҳадис тўплаган бўлиб, шундан 100 минг “саҳиҳ” ва 200 минг “ғайри саҳиҳ” ҳадисни ёддан билган. Бухорий ўзининг ноёб қобилияти, иқтидори ўта кучлилиги билан илм аҳллари лол қолдирган. Ҳадис илмига ўта фидойилик, ақл-заковатини бахшида этиш Бухорийга шон-шараф келтирди, уни ислом дунёсининг энг буюк алломаларидан бири сифатида танитди. Бухорий 20 дан ортиқ китоб тасниф этган. Улардан айримлари бизгача етиб келган. Бухорийнинг “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” (“Ишончли тўплам”)

деб номланган 4 жилд (жуз) дан иборат ҳадислар тўплами ислом оламидаги бошқа муҳаддислар тuzган ҳадис тўплamlари орасида энг ишонарли ва мукаммалидир. Асар бир қанча хорижий тилларга таржима қилинган. Шу жумладан, ўзбек тилига ҳам таржима қилиниб, 1991–1996 йиларда 4 жилдда нашр этилди. Мазкур муборак китобда 7275 та энг саҳиҳ (ишонарли) ҳадислар киритилган бўлиб, улар ниҳоятда қимматли тарбиявий-маърифий аҳамиятга эгадир.

Зеро, Давлатмиз раҳбари Ш.Мирзиёев 2018 йил 28 декабрда Олий Мажлисга Мурожаатномасида қайд этганларидек, “Буюк Имом Бухорий ҳазратларининг “Ал-Жомеъ ас саҳиҳ” асари “Барча эзгу амаллар ниятга боғлиқ”, ҳар бир кишига фақат ният қилган нарсаси берилади” деган ҳадис билан бошланишида албатта жуда чуқур маъно бор”¹. Бухорий яратган “Ал – Адаб ал – муфрад” (“Адаб дурдоналари”) асари катта тарбиявий аҳамиятга молик беназир тўплamdир. 1322 ҳадис ва хабар жамланган бу асар Туркия ва Мисрда бир неча марта чоп этилган. Унинг ўзбекча таржимаси 1990 йили Тошкентда нашр қилинган. Ровийларнинг куняларига бағишланган “Китоб ал-куна” (“Кунялар ҳақида китоб”) 1940 йили Ҳиндистонда чоп этилган. Бухорийнинг “Ат-Таърих ал-кабийр” (“Катта тарих”) китоби эса Туркияда 9 жилдда нашр қилинган. Асар қўлёзмасининг баъзи қисмлари Ҳайдаробод кутубхонасида сақланади. Шунингдек, “Ат-таърих ас-сағийр” (“Кичик тарих”) ҳам ҳадис тарихига оид қимматли асар ҳисобланади. Бу асар Ҳиндистон ва Қоҳирада чоп этилган. Бухорий яратган “Китоб ал-фавоид” (“Фойдали ашёлар ҳақида китоб”), “Ал-Жомеъ ал-кабийр” (“Катта таянч”), “Халқ афъол ал-ибод”, (“Аллоҳ бандалари ишларининг табиати”), “Ал-Муснад ал-кабийр” (“Катта таянч”), “Ат-тафсир ал-кабийр” (“Катта тафсир”), “Китоб ал-ҳиба” (“Хайр-эҳсон ҳақида китоб”) ва бошқа асарларнинг баъзилари бизгача етиб келмаган, баъзилари

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // Халқ сўзи. – 2018. – 29 декабрь.

жаҳоннинг турли мамлакатлари кутубхоналарида сақланаётганлиги ҳақида маълумотлар бор. Бухорийнинг бошқа асарлари орасида “Тафсир ал-Қуръон” (“Қуръон тафсири”) китобини ҳам алоҳида таъкидлаш керак. Бухорий асарлари мусулмон дунёсининг барча мадраса ва дорилфунунларида пайғамбар (с.а.в.) суннатлари бўйича асосий дарслик, қўлланма ҳисобланади. Жамоат арбоблари, олиму уламолар ва дин пешволари Бухорий асарларига таяниб иш тутадилар.

Истиқлол шарофати билан Бухорийнинг ўлмас мероси эл-юрти бағрига қайтди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Имом ал-Бухорий таваллудининг хижрий-қамарий тақвим бўйича 1225 йиллигини нишонлаш тўғрисида”ги қарори (1997 йил 29 апрель) асосида Бухорийнинг илмий меросини ўрганиш ва тарғиб қилиш, хотирасини абадийлаштириш борасида катта ишлар қилинди. 1998 йил 23 октябрда Самарқандда юбилей тўй-тантаналари бўлиб ўтди. Аллома абадий қўним топган Челак туманидаги Хартанг қишлоғида улкан ёдгорлик мажмуи очилди. Бухорийнинг бой маънавий меросини чуқур ўрганиш ва кенг тарғиб қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг ташаббуси билан Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси тузилди (1998 йил 4 ноябрь). Жамғарманинг асосий вазифаси Қуръони Карим ва Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асари таржималарининг академик нашрларини тайёрлаш, буюк исломшунослар илмий меросини тадқиқ этиш, диний-фалсафий мавзуларда илмий анжуманлар ўтказиш ва шулар ёрдамида ёш авлодни миллий анъаналаримизга садоқат руҳида тарбиялашдан иборат. 2000 йилдан бошлаб мазкур жамғарма ўзининг маънавий-маърифий, илмий-адабий “Имом ал-Бухорий сабоқлари” журналинини нашр эта бошлади. Журнал халқимизни миллий-маънавий меросимиздан баҳраманд этиш, миллий, диний кадриятларнинг соғлом идрок этилишига ёрдам беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Ўзбекистонда Бухорийнинг хотираси муносиб тарзда

абдийлаштирилган. Тошкент Ислом институтига Бухорий номи берилган. Бухорийнинг ҳаёти ва ижодига бағишлаб бир неча тилларда китоб – албом, 2 қисмли филм (1995), “Ҳадис илмининг султони” 4 қисмли киноқисса (1998) яратилган.

Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий. Унинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн аз-Заҳҳоқ Абу Исо ас-Сулламий аз-Зарийр ал-Буғий ат-Термизий бўлиб, ҳижрий 209 (милодий 824–892 йиллар) йили Термиз яқинидаги Буғ (ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Шеробод тумани ҳудудида жойлашган) қишлоғида ўрта ҳол оилада таваллуд топган. Марказий Осиёлик машҳур тарихчи Абу Саад Абдулкарим ас-Самъоний (1113–1167 йиллар) ат-Термизий Буғ қишлоғида вафот этганлиги учун ал-Буғий таҳаллуси билан ҳам аталганини, олимнинг кўп йиғлаганидан умрининг охирларида кўзи ожиз бўлиб қолганлигидан аз-Зарийр (кўзи ожиз) таҳаллусини олганлигини ҳам қайд қилади.

Лекин эл орасида ат-Термизий номи билан машҳур бўлишига сабаб унинг бутун ҳаёти ва фаолияти (ёшлигидан бошлаб) Термиз шаҳри билан чамбарчас боғлиқ бўлганлигидан, шунингдек, олим туғилган Буғ қишлоғи Термиз шаҳрига яқин бўлиб, маъмурий-идоравий жиҳатдан унга мансуб қишлоқлардан эканлигидан деб изоҳлаш мумкин. Ат-Термизийнинг оиласи ва ота-онаси ҳақидаги манбаларда аниқ маълумотлар келтирилмаган. Тарихчилар унинг “Бобом асли марвлик эди, у киши Лайс ибн Сайёр замонида яшаган, сўнг у ердан Термизга кўчиб келган,” – деган фикрини келтириш билан чегараланадилар. Шунингдек, ат-Термизийнинг кўзи ожизлиги хусусида ҳам ёзма манбаларда турли-туман маълумотлар келтирилган. Баъзи муаллифлар уни туғма кўзи ожиз бўлган деса, кўпчилик муаллифлар олимнинг кейинчалик умрининг охирларида кўзи ожиз бўлиб қолганлигини ёзадилар.

Ат-Термизий ёшлигидан ўта тиришқоқ, идрокли ва заковатли бўлганлиги боис ўз тенгдошлари ичида ажралиб турган. Илмга ўта қизиқиши туфайли ўша даврнинг кўпгина илмларини, айниқса, ҳадис илмини чуқур эгаллаган. Термиз, Самарқанд, Марв ва Марказий Осиёнинг бошқа йирик шаҳарларида истиқомат қилган машҳур уламо ва муҳаддислар асарларини кунт билан ўрганган, қўшни Балх ва Ҳайратон шаҳарларидаги илм аҳллари билан илмий алоқалар ўрнатилишига муносиб ҳисса қўшган олимлардан биридир. Ёшлигидан илм – фанга ташна ат-Термизий 850 йилдан, яъни йигирма олти ёшидан бошлаб узоқ юртларга, қатор хорижий мамлакатлар ва шаҳарларга сафар қилади. Жумладан, у Ҳижозда – Макка ва Мадина, Ироқ, Хуросоннинг қатор шаҳарларида кўплаб муҳаддис, уламолар билан мулоқотда бўлиб, улардан таълим олади, қизгин илмий мунозара ва баҳсларда иштирок этади. Тарихчи Шамсуддин аз-Заҳабийнинг таъкидлашича, ат-Термизий Миср ва Шомни шахсан зиёрат қилмаган, шу боисдан ҳам бу мамлакатларнинг уламоларидан билвосита ҳадислар ривоят қилган. Узоқ йиллар давом этган сафарлари чоғида ат-Термизий нафақат ҳадис илмидан, балки илм ал-қироат, ал-баён, фикҳ, тарих каби фаннинг бошқа соҳалари ҳамда кўплаб устозлардан сабоқ олади. Шогирдларидан бири: “Имом Бухорий вафотидан кейин Хуросонда Абу Исо ат-Термизийдек илмда, зеҳнда, тақвода, зоҳидликда бирор киши топилмаган эди” – деб айтган эди.

Шу билан бир қаторда, ат-Термизий пайғамбар алайҳиссалом ҳадисларини тўплашга алоҳида эътибор билан қарайди. Бу борада у ҳар қандай қийинчиликларга бардош беради. У ўзи ўқиган ёки бирор ровийдан эшитган ҳадисини алоҳида қоғозларга қайд этиб борар, уларнинг аслини изчиллик билан аниқлаб тўғрилигига тўлиқ ишонч ҳосил қилсагина махсус қоғозларга қайд этарди. Ҳадисларнинг тўғрилигига шубҳа бўлганда уларни алоҳида ажратиб ёзарди. Шу тариқа ҳадислар саҳиҳ (тўғри, ишончли), ҳасан

(яхши, маъкул), заиф (бўш, ишончсиз), ғариб (ғалати) каби хилларга ажратилган.

Ҳадис илмини эгаллашда ва такомиллаштиришда Имом ат-Термизий ўз даврининг машҳур муҳаддисларидан таҳсил олди. Унинг устозларидан Имом ал-Бухорий, Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож, Абу Довуд, Қутайба ибн Саъид, Исҳоқ ибн Мусо, Маҳмуд ибн Ғийлон, Саид ибн Абдурахмон, Муҳаммад ибн Башшор, Али ибн Ҳажар ал-Марвазий, Аҳмад ибн Мунийъ, Муҳаммад ибн ал-Мусанно, Суфён ибн Вақийъ ва қатор таниқли муҳаддисларни кўрсатиш мумкин.

Имом ат-Термизий ўз даврининг етук муҳаддиси сифатида кўпгина шогирдларга устозлик ҳам қилган. Унинг шогирдларидан Мақхул ибн ал-Фазл, Муҳаммад ибн Маҳмуд Анбар, Абу ибн Муҳаммад ан-Насафюн, Ҳаммод ибн Шоқир, Хайсам ибн Кулайб аш-Шоший, Аҳмад ибн Юсуф ан-Насафий, Абул-Аббос Муҳаммад ибн Маҳбуб ал-Маҳбубий каби етук олимларни кўрсатиш мумкин. Юқорида кўриб ўтганимиздек, ат-Термизийнинг устоз ва шогирдлари орасида турли мамлакат ва элат вакиллари борлиги сезилиб турибди. Шу нуқтаи назардан қаралганда, узок ўтмишда ҳам илм-фаннинг тараққиёти ва маърифат уруғларини тарқатиш борасида турли ўлкаларнинг вакиллари яқдил бўлиб фаолият кўрсатиб самарали ҳамкорлик қилганликлари, умумбашарий кадриятлар равнақи йўлида ҳақиқий байналмилаллик руҳи мавжуд бўлганлиги ҳозирги давримиз учун ҳам ибратли бир ҳолдир.

Ат-Термизий зехнининг ўткирлиги ҳамда қуввайи ҳофизаси кучлилиги хусусида тарихий манбаларда кўплаб мисоллар, ривоятлар келтирилади. Жумладан, қуйидаги ҳикоя ат-Термизийнинг сўзига асосланиб келтирилади: Маккага кетаётганимда бир шайх тўплаган ҳадислардан икки қисмини ёзиб олган эдим. Тасодифан ўша шайх билан учрашиб қолдим. Ёзиб олинган ҳадислар мазмунан уларга ўхшашу, бироқ бошқа ҳадислар экан. Салом-

аликдан сўнг ҳадисларни айнан унинг ўз оғзидан эшитишни илтимос қилдим. У рози бўлиб, ҳадисларни ҳикоя қила бошлади. Кейин менга қараб кўлимдаги оқ қоғозни тоза, яъни ҳеч нарса ёзилмаган ҳолда кўргач: “Бу қилиғинг учун мендан уялмайсанми?” деди. Мен маъзуруна ҳолда бор ҳақиқатни айтиб: “Сиз ҳикоят қилган ҳадисларнинг ҳаммасини ёддан биламан, дедим ва уни бирин-кетин сўзма-сўз айтиб бердим. Шайх эса сўзларимга ишонқирамасдан “Нима, менинг ҳузуримга келишдан олдин уларни махсус ёдлаган эдингми?”, – деди. “Йўқ”, деб жавоб қилиб: “Агар сўзларимга ишонмасангиз, бошқа ҳадислардан айтинг”, дедим. Шунда у ўзининг ғаройиб ҳадисларидан қирқтасини ҳикоя қилди. Мен унга уларни ҳам бошдан охир бирма-бир айтиб бердим. Шунда у: “Сенга ўхшаганини ҳеч қачон кўрмаган эдим”, – деди.

Ат-Термизий кўплаб хорижий мамлакатларга қилган сафар чоғида ҳадисларни тўплаб, китоблар ёзишга ҳам киришган. Сафардан қайтгач, олиму фузалолар билан илмий мунозараларда қатнашади, кўплаб шогирдларга устозлик қилади. Айниқса, машҳур муҳаддис аллома ал-Бухорий билан кўплаб илмий баҳслар юритиб ундан истифода қиладики, бу ҳақида ат-Термизий ўзининг “Ал-Илал” китобида ҳам ёзади. Ат-Термизийнинг кўпчилик таснифлари, жумладан, унинг машҳур асари “Ал-Жомеъ” ҳам ўз ватанига қайтганидан кейин яратилган. Имом ат-Термизий 892 йилда Термиз яқинидаги Буғ қишлоғида вафот этган ва шу жойда дафн қилинган.

Ўз ижодий фаолияти даврида ат-Термизий ўндан ортиқ асарлар яратди. Унинг маданий меросида, шубҳасиз, “Ал-Жомеъ” асари катта аҳамиятга эгадир. Бу асар “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” (“Ишончли тўплам”), “Ал-Жомеъ ал-кабийр” (“Катта тўплам”), “Саҳиҳ ат-Термизий”, “Сунан ат-Термизий” (“Термизий суннатлари”) номлари билан ҳам юритилади.

Муаллифнинг йирик асарларидан яна бири “Аш-шамои́л ан-набавийя” (“Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари”)дир. Бу асар “Аш-шамои́л мухаммадийя», “Аш-шамои́л фи шамои́л ан-набий саллоллоху алайҳи вассаллам” номлари билан ҳам аталади. Ушбу асар Саудия Арабистонида истиқомат қилган ватандошимиз Саид Махмуд Тарозий (у 1992 йили вафот этган) томонидан ўзбек тилига ўгирилган (араб алифбосида ва кириллчада Тошкентда бир неча бор нашр қилинган). Мазкур муборак асар 408 та ҳадисни ўз ичига қамраб олган бўлиб, 1991 йилда ўзбек тилига биринчи бор чоп этилган. “Китоб ат-таърих”, “Китоб ал-илал ас-сағийр ва ал-илал ал-кабийр”, “Китоб уз-зуҳд” (“Такво ҳақида китоб”), “Китоб ал-асмо вал-куна” (“Ровийларнинг исми ва лақаблари ҳақида китоб”), “Ал-илал фил-ҳадийс” (“Ҳадислардаги иллатлар ёки оғишлар ҳақида”), “Рисола фил-хилоф вал-жадал” (“Ҳадислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақида рисола”), “Асмо ус-саҳоба” (“Пайғамбар саҳобаларининг исмлари”) шулар жумласидандир¹.

АЛ-ҲАКИМ АТ-ТЕРМИЗИЙ (тахминан 809–819 йиллар оралиғида таваллуд топган, тахминан 898–909 йиллар оралиғида вафот этган). Абу Абдуллох Муҳаммад бин Али ал-Ҳаким ат-Термизий ҳақида Алишер Навоий “Насойимул муҳаббат” асарида анча батафсил маълумот бериб, ботиний ва зоҳирий билимларга доир кўп китоб ёзгани, Абутороб Нахшабий, Аҳмад Хазравия ва Бин Жалолар билан ҳамсуҳбат бўлганини алоҳида қайд этган. Ҳаким номи билан танилган ушбу улуғ олимнинг тўлиқ исми Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Башир Ҳаким Термизийдир. У зотнинг “Ҳаким” дея улуғланишининг сабаби шуки, у зот илм-маърифатда жуда етук бўлиб, доимо ҳикмат ила гапирар эди. У зот ҳақидаги маълумотлар ўрта аср араб муаллифларидан Тожуддин ас-Субкий, Хатиб ал-Бағдодий Ибн Ҳажар

¹ Маънавият юлдузлари (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар) Масъул муҳаррир М.Хайруллаев – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999. – Б.54 – 61.

Асқалоний ва бошқаларнинг асарларида, шунингдек ўз қаламига мансуб “Бадъу шаъни Абу Абдуллоҳ” рисоласида келтирилган.

Таваллуд топган санаси хусусида ҳам манбалар ва адабиётларда турли хил маълумотлар келтирилган. Ҳаким Термизийнинг ҳаётини чуқур ўрганган мисрлик таниқли олим Абдулфаттоҳ Абдуллоҳ Барака Ҳаким Термизий 820 йили Термиз шаҳрида таваллуд топиб, 932 йили 112 ёшида вафот этгани ҳақида ёзади. Ал-Ҳаким ат-Термизий сафарлари йиллари, аллома ўзига устоз деб билган “шайх”лар вафот саналари таҳлили, Ал-Ҳаким ат-Термизийни 809–819 йиллар оралиғида таваллуд топган деб таъкидлашга имкон беради. Ал-Ҳаким ат-Термизий таржимаи ҳоли битилган “Бадъуш-шаън Абу-Абдуллоҳ” асарида хижрий 269, милодий 883 йилда ҳаёт бўлганлиги ва, айниқса, Ат-Термизий мақбараси асосида тўғри тўртбурчак шаклдаги, яъни сомонийлар даври хом ғиштлиридан қурилган дастлабки мақбара асосининг қайд этилиши Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг хижрий 255, милодий 869 йилда вафот этганлигини инкор этувчи муҳим ашёвий манбадир. Шу боис манбаларда таъкидланган хижрий 285 ёки 296, милодий 898 ёки 909 йиллар ал-Ҳаким ат-Термизий вафот этган сана деб белгилаш кўп жиҳатдан ҳақиқатга яқиндир¹. Мақбараси Термиз шаҳри яқинида Амударё бўйида жойлашган.

Онасида 8 ёшида етим қолган Ҳаким Термизийнинг тарбияси билан отаси жиддий шуғулланади ва ботиний ҳамда зоҳирий билимларни ўргатади. Ҳаким Термизий 25 ёшгача Мовароуннаҳр шаҳарларида тафсир, ҳадис ва фикҳ илмларини катта қизиқиш билан ўрганади. Тахминан 27 ёшларида муборак ҳаж сафарига йўл олади. Ҳаж сафари даврида Ҳаким ат-Термизий Нишопур, Бағдод, Миср, Макка ва Мадинада, Шомда бўлиб, замонасидаги барча илмий ва адабий жараёнлар билан ошно бўлади. Ҳаким ат-Термизий Абу Муҳаммад Мансур Қозий, Абу Мансур Али Хиравий, Абу

¹ Чориев З. Аннаев Т. ва бошқалар. Ал-Ҳаким Ат-Термизий. – Т.: Янги аср авлоди. 2008. – Б.30-31.

Али Ҳасан Журжоний, Абубакр Варроқ, Аҳмад бин Муҳаммад бин Исо, Муҳаммад бин Жаъфар сингари ўнлаб буюк шахсларнинг устозидир. Алломадан бизга қадар “Китоб-ул-эҳтиётот одамия”, “Китоб ул-ақд ва ҳаво”, “Баён ул-касб”, “Адаб ун-нафс”, “Китоб ул-фурук” сингари эллиқдан зиёд асарлар мерос бўлиб қолган. Алишер Навоий олимнинг қаламига мансуб Қуръоннинг тугалланмаган тафсири мавжудлигини ҳам қайд этган.

Кўҳна ва азим Термиз шаҳри асов Жайхун дарёси соҳилида қад ростлагандан буён қадим мозий бағрида рўй берган талай воқеаларга гувоҳ. Ана шундай қадим тарихимизнинг оғир юқларини ўз бағрида пинҳон тутган сирли Термиз шаҳрида буюк аллома Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Башр ибн Ҳорун Ҳаким ат-Термизий камол топди. Ажойиб оилада таваллуд топган Муҳаммад ибн Али эсини таниши билан донишманд боболари ва суюкли момоларидан Пайғамбар ҳадисларини тинглашни бошлаган эди. Болалиқдан илмга ошна ва ташна Муҳаммад ибн Али илк илмини оиласи даврасида олди. Муҳаммад дастлаб она шаҳри Термиздаги мактаб ва мадрасада таҳсил олади, сўнгра таҳсилни Жайхуннинг сўл соҳилидаги Балх шаҳри мадрасаларида давом эттирди. Ўша давр таомилига биноан ҳар бир толиб ул-илм ва фан йўлини танлаган ҳар бир мўмин мусулмон, албатта, Балх шаҳрини зиёрат қилиши шарт эди. Ҳаким Термизий ҳам шу маънода Балх мадрасаларида таълим олар экан, балхлик Аҳмад Хизравия (вафоти 855 йил) ва Сақафий ал-Балхий (вафоти 855 йил) каби илм аҳли билан дўстлашди, биргалиқда маърузалар тинглади, баҳсу мунозараларга иштирок этди, Шафиқ ал-Балхий (вафоти 844 йил) сингари даврининг етук устозлардан сабоқ олади. Бўлажак алломанинг беғубор болалиги, шўх ёшлиги жўшқин ва сокин Жайхун соҳилларида ўтди. Оиладаги илмга чанқоқ муҳит, шаҳардаги чинакам покиза шароит Муҳаммад ибн Али Ҳаким Термизийни муқаддас Қуръон тиловатига, Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳадисларига рағбатини оширди. Илмга бўлган чанқоқлик Ҳаким Термизийни Бухоро ва Самарқанд ҳамда Марв ва Нишопур

шаҳарларига чорлайди. Ҳаким Термизий илм излаб, юқорида қайд этилганидек, Шарқнинг Рай, Ҳамадон, Бағдод, Басра, Куфа, Макка, Мадина ва яна кўплаб бошқа шаҳарларда бўлади. Ҳаким Термизий бу шаҳарларнинг илм аҳли билан танишади, улар билан қизғин суҳбатлар куради, улардан фан сирларини ўрганади, фанга оид барча баҳсу мунозараларда фаол иштирок этади. Кўп йиллар илм илинжида ўзга юртларда узоқ сафарда бўлган аллома ниҳоят она шаҳри Термизга қайтади. Бу пайтга келиб, Ҳаким Термизий Қуръони Каримни ёд олган, ҳадис илмида баркамол уламо сифатида шаклланиб бўлган эди. Алломанинг илк китобларидан бири “Наводир ал-усул” (“Нодир усуллар”)да Қуръони Каримнинг муборак оятларига тафсир битилиб, шунингдек айни Расулulloҳ (с.а.в.) ҳадислари хусусида сўз юритилади.

Ўтмиш аждодларимизнинг ибратли ҳаёт йўли ва серқирра илмий-диний фаолияти миллий кадриятларимиз ҳамда маънавиятимизни теран бойитган бебаҳо хазинадир. Ана шу бебаҳо хазина равнақида Ватанимизнинг жаҳонга машҳур кўҳна ва навқирон Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Хива, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарлари қаторида Термиз шаҳрининг ҳам алоҳида ўрни бор. Муҳтарам Биринчи Президентимиз И.А. Каримов Термиз шаҳрининг тарихий ўтмиши хусусида таъкидлаганларидек: “Ҳақиқатан ҳам, азалдан Мағрибу Машрикни ўзаро боғлаб келган, қадим савдо қарвонлари ўтадиган Буюк ипак йўли чорраҳасида жойлашган бу тупроқда неча минг йиллар мобайнида турли дин ва маданиятлар – зардуштийлик ва буддавийлик, насронийлик ва мусулмонлик анъаналари ёнма-ён яшаб келганини ҳисобга олсак, бу заминнинг тарихи нақадар кўҳна эканига иқрор бўламиз”.

Буюк аждодимиз ҳар бир асарида илмга алоҳида урғу беради, илмнинг хос жилваларини теран кузатади. Илмни нур деб эътироф этади. Алломанинг “Масоил ат-таъбир” (“Таъбир масалалари”) асарида қуйидаги фикрлар қайд этилади: “Илмли инсон – Аллоҳга яқин киши”, “Илм – танҳоликда дўст”,

“Илм – қийналган онларда нажот”, “Илм – йўлчи юлдуз”, “Илм – дўстлар даврасида безак”, “Илм туфайли ўзгалар ичида ўзиники бўласан”, “Илм – жаннатга элтувчи маёқ” ва бошқалар. Ҳаким ат-Термизийнинг илм зикридаги фикрлари кейинги даврларда Имом Абу Мансур ал-Мотуридий (870–944 йиллар) тарафидан давом эттирилади. Ҳаким ат-Термизий билан Мотуридий алоқалари Варроқ Термизийнинг шогирди Абулқосим Ҳаким Самарқандий (вафоти 953) воситасида боғланди. Боиси шайх Абулқосим фикҳ ва калом илмида комил бўлиб, айти Мотуридийнинг замондоши ва яқин ҳамфикрларидан бири эди. Демакки, шайх Абулқосим Ҳаким ат-Термизий таълимоти ила яхши таниш эди ва унга бекорга “ҳаким” унвони берилмаганлиги аниқ бўлади. Баҳоуддин Нақшбанд (1318–1389 йиллар) ҳазратлари Ҳаким ат-Термизийга юксак баҳо беради ва Ҳаким ат-Термизий таълимотини ҳамisha эътироф этади. Нақшбанд жанобларининг Ҳаким ат-Термизий зикрида изҳор этган фикрлари Жомий (1414–1492 йиллар)нинг “Нафоҳат ал-унс” ва Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” асарларида келтирилади. Ҳаким Термизий асарлари жаҳон мамлакатларининг турли кутубхоналарида сақланади, уларнинг манзили аниқ ва рўйхати мавжуд. Бу китобларнинг нашри ва тадқиқоти соҳасида чет эл олимлари анча ишларни амалга оширган, бу борада мустақиллик туфайли ўзимизда ҳам эътиборли ишлар қилинмоқда. Чунончи унинг “Наврўзнома”, “Солнома”, “Манозил ул-ибод мин ал-ибода” (“Бандаларнинг бандачиликдаги манзиллари”), “Будув ваш-шаън Абу Абдуллоҳ” (“Абу Абдуллоҳ ишларининг бошланиши”), “Наводир ал-усул” (айрим парчалар), “Жавоб ал-масоъил саъалаҳу аҳлу Сарахс анҳо” (“Сарахс шаҳри аҳли сўраган масалалар жавоби”) асарлари ўзбек тилида эълон қилинди¹.

¹ Чориев З. Аннаев Т. ва бошқалар. Ал-Ҳаким Ат-Термизий. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 1-150; ТИИ. Урол Назар.

АБУ НАСР ФАРОБИЙ (873–950 йиллар). Шарқ алломаларининг йирик намояндаларидан бири бўлган **Абу Наср ибн Ўзлуғ ибн Тархон ал-Фаробий** Арис дарёсининг Сирдарёга қуйиладиган жойида, Шош-ҳозирги Тошкент шаҳридан 200–260 км шимоли-ғарбда жойлашган Фороб (Ўтрор) шаҳрида таваллуд топган. У Форобда таълим олиб, Бухоро ва Самарқандда, илм-урфон марказлари Бағдод ва Дамашқ шаҳарларида яшаб ўз илмий даражасини оширган, деярли фаннинг барча соҳаларини эгаллаб, 160 дан ортиқ асарлар ижод қилган. Фаробий риёзиёт, фалакиёт, табобат, мусиқа, фалсафа, тилшунослик ва адабиётга оид буюк асарлар, рисоалар ёзиб жаҳонга машҳур бўлди. У ёзган “Аристотель (Арасту)нинг Метафизика” асари мақсадлари ҳақида”, “Тирик мавжудот аъзолари ҳақида”, “Мусиқа китоби”, “Бахт-саодатга эришув ҳақида”, Сиёсат ал-Мадония”, (“Шаҳарлар устида сиёсат юргизиш”), “Фозил одамлар шаҳри”, “Масалалар моҳияти”, “Мантиққа кириш ҳақида китоб”, “Фалсафанинг моҳияти ҳақида китоб” ва бошқалар буюк олимнинг илм ва дунёқараш доирасининг беқиёс даражада кенглиги ва чуқурлигидан далолат беради.

Фаробий эллин маданияти донишмандлигининг ҳадсиз билимдони эди. У Платон, Аристотелнинг барча фалсафий табиий, илмий асарларига, Птоломейнинг осмон жисмлари ҳаракати, Александр Афродизийнинг рух ҳақидаги психологиясига оид Галеннинг тиббиёт бўйича асарлари, шунингдек Эпикур, Зенон, Евклид, Порифирий рисоаларига тақриз ва шарҳлар ёзди. Агар илм-фан ривожигадаги ўзининг қўшган буюк хизматлари учун Аристотель “биринчи муаллим” унвонига сазовор бўлган бўлса, Фаробий эллин донишмандлигини, Аристотелни яхши билганлиги, қомусий ақли ва илм-фан тараққиётига катта ҳисса қўшганлиги учун “Ал-Муаллим ас-Соний” – “Иккинчи муаллим” – “Шарқ Аристотели” деган мўътабар унвон олди. Биринчи Президентимиз Ислом Каримов 2014 йил 15-16 май кунлари Самарқандда бўлиб ўтган “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва

мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожигаги роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқида таъкидлаганларидек:” Х асрнинг комусий алломаси Абу Наср Фаробийни замондошлари, универсал билимларга эга бўлгани боис “Шарқ Аристотели” деб атаганлар. У кўплаб фанларни илмий кашфиётлар билан бойитди, турли мамлакатлар олимларининг фалсафий карашларини ривожлантирди ва 160 дан ортиқ асар ёзди. Улардан энг машҳурлари “Моҳият хусусида сўз”, “Фанларнинг пайдо бўлиш ҳақида китоб”, “Тафаккур моҳияти” ва бошқа асарлар ҳисобланади”.

Фаробийнинг “Инсон танасининг аъзолари ҳақида”ги рисоласи тиббиёт илмининг мақсад ва вазифаларини аниқлашга бағишланган. Шу маънода бу асар муаллифи буюк ҳақим Абу Али ибн Синонинг бевосита ўтмишдоши бўлганлигини исботлайди.

Фаробий “Астрологиянинг тўғри ва нотўғри қоидалари ҳақида”ги рисоласида астрологларнинг руҳий ва ижтимоий ҳодиса ва жараёнларни осмоний жисмлар ҳақидаги илмий тахминларга асосланган фаолиятларини ёлғон тасаввурлар ва уйдирмалардан фарқлаш зарурлигини таъкидлайди.

Олимнинг кўп жилдли “Муסיқа ҳақида катта китоб” асари муסיқа илмининг катта билимдони бўлганлигини, айти замонда Фаробийнинг таниқли муסיқашунос созанда ва ажойиб бастакор ҳам бўлганлигини далиллайди. У янги муסיқа асбобининг ихтирочиси ҳам бўлган.

Фаробий йирик мантиқшунос олим сифатида ҳам ном чиқарган. Бу борада у юнон олимларининг ижобий анъаналарини давом эттириб, мантиқ илмининг турли муаммоларига оид бир қатор рисоалар ижод қилган.

Ўрта аср фанининг ривожига ва тараққиётида Фаробийнинг илмлар таснифи бўйича олиб борган илмий ижодий ишлари ғоятда қимматлидир. У “Илмларнинг келиб чиқиши ҳақида”, “Илмларнинг таснифи ҳақида” ва бошқа рисоаларида ўша даврда маълум бўлган 30 га яқин илм соҳасининг

тартиби, таснифи ва тафсилотини беради. Умуман, Фаробий илмларнинг бешта асосий туркумини кўрсатади:

1. Тил ҳақидаги илм (грамматика, поэтика, тўғри ёзув ва бошқалар).

Жами еттита бўлимдан иборат.

2. Мантик. Саккиз бўлимдан иборат.

3. Математика, етти мустақил илм: арифметика, геометрия, оптика, сайёралар, мусиқа, оғирлик, механика.

4. Илм ат-табиий ва илм ал-илоҳий-табиий ва илоҳий илмлар ёки метафизика.

5. Сиёсат илми (илм-ал-маданий шаҳар ҳақидаги илм, шаҳарни бошқариш илми), юриспруденция (фикҳ) ва мусулмон теологияси (калом).

Хуллас, Фаробийнинг илмий-фалсафий мероси халқимизнинг буюк маънавий бойлиги сифатида асрлар оша авлодлар учун илҳом ва ижод манбаи бўлиб хизмат қилаверади. Фаробий 950 йилда Дамашқ шаҳрида вафот этади¹.

НИЗОМУЛМУЛК (1018-1092). Низомулмулкнинг «Сиёсатнома» асари ўлмас дурдона асарлар сирасига киради Салжуқий шоҳларга 30 йил ҳалол вазирлик қилиб, ўз номини сўнмас шон-шуҳратга чулғаган Низомулмулк марказлашган кучли давлат учун кураш олиб бориш билан бирга бу борадаги ўз кузатувларини жамлаб, умумлаштирган ҳолда кўплаб амиру умаролар, давлат арбоблари, сиёсатчилар учун зарур қўлланма хизматини ўтаб келган ажойиб китоб яратди. Унда давлатни бошқаришдаги энг майда масалалардан тортиб, ғоят йирик ва муҳим муаммоларгача ҳаммасини ўзи яшаб турган даврга қадар тўпланган сиёсий тажрибадан келиб чиққан ҳолда атрофлича ёритиб берди. Абу Али Ҳасан ибн Али Тусий Низомулмулк (1018-1092) Шарқ тарихи ва маданиятида ўзининг 1091 йили ёзилган «Сиёсатнома» (ёки «Сияр ул-мулк») асари билан ўчмас из

¹ Маънавият юлдузлари (Марказий Осиёлик Машхур сиймолар, алломалар, адиблар). Масъул муҳаррир М.Хайруллаев.–Т.: “Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти”. – 1999. – Б. 61–70.

колдирган Абу Али Ҳасаннинг бобоси Байҳақ қишлоғининг энг нуфузли деҳқонларидан бўлиб, тўрт нафар ўғилнинг отаси эди. Унинг катта ўғли Абулҳасан Али отаси вафотидан кейин Хуросон волийси Абулфазл саройига бориб, унинг хизматига киради. 1018 йилда унинг оиласида (Туснинг Родкон вилоятидаги Навгон қишлоғида) Абу Али Ҳасан оламга келади. У бошланғич таҳсилни шу ерда олади, кейин Нишопур ва Марвда ўқиб, вояга етгач, Балхга бориб, Али ибн Шодон хизматига киради. Кейинчалик у Довуд ибн Микоилга дабир (саройнинг котиби, муншийси) бўлади. Дабирлик мансабидан салжуқийлар (1037-1194) шоҳи Алпарслон (1063-1072 йиллар) саройида вазирлик мансабига кўтарилади ва «Низомулмулк», яъни мулкнинг низоми, тартиби маъносини англатувчи номи билан шуҳрат қозонади. Вазирлик даврида у қарийб давлатнинг бутун ишларини ўзи олиб боради Низомулмулк сарой ва давлатдаги шунчалик катта обрў эътиборига қарамасдан ҳасадгўй, ғаразгўй кишилар ва мансабдорларнинг иғволаридан хавфсираб яшарди Алпарслон ўлдирилганидан кейин Низомулмулк 1072 унинг ўғли, 17 ёшида тахтга ўтирган Маликшоҳ (1072-1092 йиллар) саройида вазирлик қилиб, бу шоҳнинг давлатига ҳам катта мадад беради, мулкни бошқариб туради. Маликшоҳ уни ўз ҳомийси отабек деб атаган. Вазирлиги даврида у кўп олимлар ва машҳур кишиларга ҳомийлик қилиб, моддий ёрдам кўрсатди. Улуғ олим ва шоир Умар Хайём ҳам Низомулмулкнинг мурувватидан баҳраманд бўлганлиги яхши маълум. Шу ҳукмронлар даврида Низомулмулк Арабистондан то Туркистонгача бўлган улкан мамлакатни бошқарган. Бу даврда ҳатто халифа пойтахти бўлмиш Бағдод ҳам Маликшоҳ қўлида эди ва уни бевосита вазири Низомулмулк бошқарган. Тарихчи Мирхонд ўзининг "Равзат ус-сафо" асарида (4-жилд, 107-бет) бир воқеани келтирган. Бир куни Маликшоҳ Низомулмулкнинг ўғлидан хафа бўлади. У султон шаҳнасини таҳқир қилган эмиш. Вазири олдига ўз одамларини юбориб, хафа бўлганини айтиб юборади: "Агарда мамлакат бошқарувида сен

менга шерик бўлсанг, майлия, бироқ менга тобеъ бўлсанг, нимага ўғлинг қилмишларини назорат қилмайсан, у ҳадидан ошиб кетибдику. Хоҳласам буюраман, олдингдан давотни оладилар (яъни вазирликдан тушираман сени)". Низомулмулк унга жавоб бердики, сенинг давлату тожинг менинг давотимга боғлиқ, вазирликни мендан олсанг, сендан тожингни оладилар Низомулмулкнинг оқилона ва адолатли давлат бошқаруви туфайли Маликшоҳнинг номи тарихда қолди. У адл ва инсофнинг буюк меъмори эди. Вазирлиги даврида Бағдод, Басра ва Исфаҳонда "Низомия" номидаги мадрасалар бино қилади Маликшоҳ ва унинг вазири Низомулмулк давлатида иқтисодий шароит яхшиланган даврда 30 ёшли Умар Хайём (1040-1123) таниқли астроном эди. Уни 1074 йили Сосонийларнинг шамсий тақвими (календари)ни ислоҳ этиш учун тузилган гуруҳга раҳбарликка таклиф қилишади. Умар Хаём бу ишни бажариб, девоннинг илмий ва давлат ишларига таклиф қилинади. Бу таклифни Умар Хаём рад этса ҳам Низомулмулк унга йилига 1200 туман ҳақ бериб, илмий ва адабий фаолиятини олиб бориши учун шароит яратиб беради Маликшоҳ салжуқийлар империяси пойтахти бўлмиш Марвда катта обсерватория курдиради. Саройда илмий маданий муҳит шаклланади. Бўлғуси буюк олим - Муҳаммад Ғаззолий (1058-1111) бу вақтда энди ижодга киришган, арабийнавис шоирлар Муизий, Тантароний, Туғроий кабилар Маликшоҳ саройи билан боғланган эдилар. Низомулмулк 1067 йили Бағдодда оламга машҳур «Низомия» мадрасасини курдиради. Муҳаммад Ғаззолий ўз вақтида ана шу мадрасада дарс берган Низомулмулк ўз даврининг машҳур кишиларидан бўлмиш Ҳасан Сабоҳни ҳам Маликшоҳ саройига жалб этади. Аммо кейинчалик у билан келиша олмай, уни сарой хизматидан четлатади. Улар ўртасида очиқ душманлик муносабати пайдо бўлади. Ҳасан Сабоҳ Мисрга бориб таҳсил олиб, исмоилия мазҳабининг доийси-тарғиботчиси бўлиб қайтгач, куч билан Қазвин яқинидаги Аламут қалъасини босиб олади

ва Маликшоҳ Салжукий ва унинг вазири Низомулмулкка қарши ҳаракатларини бошлайди. Бундан ташқари, Маликшоҳ ўлиmidан кейин унинг авлодлари ўртасида тахт учун кураш бошланади. Низомулмулк Маликшоҳнинг катта ўғли Барқайриқнинг тахт учун курашувига мадад беради ва бу билан Маликшоҳнинг хотини Турконхотуннинг ашаддий душманига айланади. Давлат ишларига таъсири жуда сезиларли бўлган Турконхотуннинг бевосита иштирокида Низомулмулк вазирликдан олиниб, ўрнига шу хотиннинг яқин кишиси Тожулмулк Абулғаноим ибн Хусрави Фируз тайинланади. Вазирликдан кетган Низомулмулк ана шу кишиларнинг иғволари ҳамда Ҳасан Сабоҳнинг иштироки билан Бағдод сафари йўлида, Наҳованд шаҳри яқинида Абу Тохир исмли ёлланган қотил тифидан 1092 йили 14 октябрда ўлдирилади Маликшоҳдан кейин меросхўрлар ўртасидаги тож-тахт учун талашувлар натижасида у бунёд этган обсерватория ёпилиб, Умар Хайём ҳам бу ерни тарк этади. Маданий муҳит таназзулга юз тутаяди. «Сиёсатнома» марказлашган давлат тузишга даъват этиб, кучли давлат маҳкамаси, армия ва бошқа «текшириш воситаларини яратишга чақиради Сиёсатнома» нинг энг қадимий нусхаси Британия музейида» (АДД 23516) ҳамда Берлинда сақланади. Бу нусхалар 1168-69 йили Урмия шаҳрида амир-ҳожиб Алп Жамолиддин фармонида биноан кўчирилган, Чарлз Шеффер 1291 йили кўчирилган бошқа нусхадан фойдаланиб, асарни француз тилига ўгириб, 1893 йили нашр этган. 1914 йили Калькутта шаҳрида асарнинг тошбосма нусхаси ҳам чоп қилинган. Кейинчалик, 1932 йили Техрон шаҳрида Иброҳим Халҳолий иштирокида «Сиёсатнома» асари беш нусха асосида солиштирилиб, босиб чиқарилган Низомулмулкнинг бу асарини Б.Н.Заходер кўп йиллик тадқиқотларидан сўнг 1949 йили рус тилига таржима қилиб, нашр эттирди. 1960 йили асар инглиз тилида чоп қилинди Сиёсатнома»нинг яна бир наشري 1989 йили Душанбеда амалга оширилди¹.

¹ Низомулмулк.Сиёсатнома.(Сияр ул-мулк) .Масъул муҳаррир Ш.Холмурод.Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари Ш.Воҳид, А.Эркинов.-Т;”Янги аср авлоди. 2017. 3-17 бетлар.

МАҲМУДХЎЖА БЕХБУДИЙ (1875-1919й.й.) – миллий

тараккийпарвар XX асрнинг бошларида ўзбек зиёлиларининг энг кўзга кўринган намоёндаси, жадидчилик ҳаракати раҳбарларидан бири. У Самарқандда мулла оиласида туғилди. Самарқанд ва Бухоро мадрасаларида таълим олди, ўша ерда араб ва форс тилларини ўрганди. Кўп саёҳат қилди. Узоқ вақт Туркия ва Мисрда яшаб, халқ таълимининг аҳволи – янги усул мактаблари, олий ўқув юртлари билан батафсил танишди. Ўзининг Петербург, Москва, Қозон ва Оренбургда бўлишини янги усул мактаблари иш тажрибасини, уларнинг таълим-тарбия тизимини, адабиёти ва матбуот намуналарини ўрганиш билан қўшиб олиб борди. Самарқандга қайтиб келганидан кейин фаол иш олиб борди: янги усул мактабларини очди, янги ўқув қўлланмалари ёзди, “Самарқанд” рўзномаси ва “Ойна” журналинини чиқара бошлади. Ўша йилларда унинг адабий истеъдоди намоён бўлди: “Падаркуш” пьесасини ёзди, бу пьеса Туркистондаги кўпгина шаҳарларнинг сахналарида қўйилди. Беҳбудий кўпгина жадид нашрлари – “Садои Туркистон”, “Садои Фарғона”, “Хуршид” ва бошқа шу каби рўзнома ва ойномаларда фаол ҳамкорлик қилди. “Бухорода усули жадид”, “Ёшларга мурожаат”, “Туркистонда мактаб жаридаси”, “Туркистон идораси”, “Саёҳат хотиралари” сарлавҳали мақолаларида ва бошқа чиқишларида қадимий урф-одатларга, мадрасадаги қуруқ сафсатадан иборат эски таълимга, хурофот ва нодонликка, маҳаллий ҳокимларнинг саводсизлигига ислохотчи-маърифатчи нуқтаи назаридан танқидий баҳо берди. У илғор миллатларнинг тажрибаси ва билимлари билан бойиган ҳамда буларни ўз халқи орасида жорий этишга қодир бўлган янги миллий зиёлиларни тайёрлаш қоқоқлик, жаҳолат ва нодонликдан халос бўлишнинг ягона йўли деб ҳисобларди. Беҳбудий февраль инқилобидан кейин Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол иштирок этди. 1917 йилнинг апрелидан бошлаб, мусулмон депутатлари ўлка совети раёсати аъзоси, “Хуррият” рўзномаси таҳририяти ҳайъати аъзоси

бўлди. Самарқандда дастлабки миллий сиёсий ташкилотлар барпо этилиши М.Бехбудийнинг номи билан боғлангандир. У ўлка мусулмонларининг I-IV съездларида қатнашди. Туркистон Мухторияти тор-мор қилинганидан кейин фаол сиёсий фаолиятдан четлашди. Бехбудий 1919 йилга қадар Самарқанд халқ маорифи бўлимининг нозири вазифасида ишлаган.

АБДУРАУФ ФИТРАТ (1886-1938 й.й.) - олим, ёзувчи, Туркистон жадидалигининг энг таниқли намояндаси, Бухоро жадидаларининг мафкурачиси ва раҳбари эди. У Бухорода туғилди, шу ердаги мадрасада таълим олди, Истанбулда ҳам ўқиди, Бухородаги сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва илмий аҳволнинг энг яхши билимдони эди. Фитратнинг тақдири жадидалик билан чамбарчас боғлиқдир. У 1917 йилнинг октябригача бўлган даврда Туркистон халқлари адабиёти, ижтимоий ва фалсафий тафаккурининг жуда муҳим ёдгорлиги бўлмиш “Раҳбари нажот” асарини яратди. Бу асарда ўлка халқларини нодонлик ва қолоқликдан тараққиёт ва янада ривожланиш йўлига олиб чиқиш кўрсатиб берилган эди. Февраль инқилобидан кейин. У “Ёш бухороликлар” ташкилоти марказий кўмитасининг котиби бўлди. Фитрат Самарқандда чиққан “Хуррият” газетасининг муҳаррирларидан бири бўлган эди (1917). У Бухорода ҳуқуқий давлатчиликни жорий этишни, ўрта аср истибдодини маданий ва иқтисодий жиҳатдан янгилаш, Европа намунасидаги маърифатли мустақил ҳокимият билан алмаштиришни кўзда тутувчи ислохотлар лойиҳасининг муаллифи эди. 1920 йилда, Амир ҳокимияти ағдариб ташланганидан кейин, Фитрат Бухоро ҳукуматида вақф бошқарувининг мудури, ташқи ишлар ва маориф нозири лавозимини эгаллади. 1923 йилда уни ҳокимиятни суиистеъмол қилишда ноҳақ айблаганларидан кейин сиёсатдан узоқлашиб, ўзини илмий, муаллимлик ишига бағишлади. Ўша йилларда у бир қанча бадиий асарлар, шу жумладан, “Қиёмат”, “Абулфайзхон” асарларини яратди, уларда

тоталитаризм (зулмкор тартиб) куртакларини шафқатсиз равишда савалайди. Фитрат 1938 йилда қатағон сиёсатининг қурбони бўлди.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ (тахаллуси – Жулқунбой, 1894-1938 й.й.) – ўзбек романчилигининг асосчиси, Туркистон жадидлари вакили. Қодирий Тошкентдаги Эшонгузар маҳалласида туғилди, эски усул мактабида ўқиди, “рус-тузем мактаби”ни имтиёзли гувоҳнома билан тугаллади, мадрасада араб ва форс тилларини ўрганди, Шарқ классикларининг асарларини ўқиди. У ўзининг шеърӣ тарзда ёзган дастлабки “Бизнинг ҳолимиз”, “Менинг миллатим” асарларидаёқ Туркистон жадидчилиги ғояларига содиқ эканини билдирди. Абдулла Қодирий ўзининг бутун ижоди давомида ана шу ғояга содиқ бўлиб қолди. У ўзининг кўпгина ҳикояларида, ҳажвий асарларида, адабий-танқидий ишларида, “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён” романларида ўз халқининг яқин ўтмишини гавдалантирди, мамлакатни идора қилишнинг ўз умрини яшаб бўлган тартибини, миллат ва жамият манфаатларига зарарли иш кўрган хон ва унинг атрофидаги энг яқин шахслар истибдодини кескин қоралади, халқнинг сиёсий қолоқлигидан ниҳоятда ташвишланар эди. Қодирий ўз асарлари билан халқ орасида ватанпарварлик, Ватанга муҳаббат уруғини сочди, миллий бирликни мустаҳкамлашга даъват этди. У оммавий миллий онгни уйғотишда муҳим роль ўйнади. Абдулла Қодирий 1937 йилда қамоққа олиниб, “халқ душмани” деб эълон қилинди. 1938 йилда қатл этилди.

УБАЙДУЛЛА ХЎЖАЕВ (тўлиқ исми Убайдуллахўжа Асадуллахўжа ўғли, 1882-1938 й.й.) – дастлабки ўзбек адвокатларидан бири, журналист, жадидлар ҳаракатининг етакчиси. У Тошкентдаги “Қорёғди” маҳалласида боғбон оиласида туғилди. Рус-тузем мактабида ўқиди, адвокатлар идорасида таржимон бўлиб ишлади, Саратов дорилфунунида олий юридик маълумот олди. Тошкентда адвокатлик соҳасида олиб борган фаолияти уни таниқли ҳуқуқ ҳимоячиси сифатида жамоатчилик орасида машҳур қилди. Ўз Ватани, халқи тақдирига бепарво қарамайдиган бу киши ўлкада жадидлар

харакатининг фаол катнашчиси бўлди. “Садои Туркистон” рўзномасининг муҳаррири, “Туркестанский голос” рўзномасининг муҳбири лавозимида ишлаб, “Тараққийпарварлар” деб аталган жадиждлар ташкилотининг таркиб топиши ва ривожланишига ҳал қилувчи таъсир ўтказди, бу ташкилот фаолиятида муҳим роль ўйнади. Февраль инқилобидан кейин у Тошкентдаги “Шўрои Ислоҳ” ташкилотининг раиси, Туркистон ўлкаси мусулмонлари Марказий Шўросининг котиби ва аъзоси, Бутунроссия мусулмонлари I ва II съездларининг делегати, Бутунроссия мусулмонлар Кенгаши (“Миллий Шўро”)нинг аъзоси этиб сайланди. У мусулмонларнинг барча тўртта ўлка съездлари раёсатининг раиси қилиб сайланган. Туркистон Мухторияти Муваққат ҳукумати таркибида ҳарбий вазир лавозимини эгаллади. Туркистон Мухторияти ҳукуматининг дастурий ҳужжатлари муаллифларидан бири бўлди. Истиқлолчилик ҳаракатига хайрихоҳлик билан қараган. Советлар даврида бир неча марта қамокқа олинди ва сургун қилинди. Сўнгги марта у 1937 йил баҳорида сургундан қайтиб келди. Бироқ 1938 йилда у яна қамокқа олинди ва сургун қилинди, кўп ўтмай ўша ерда вафот этди.

МУНАВВАР ҚОРИ (тўлиқ исми Мунаввар Қори Абдурашидхон ўғли, 1878-1931 й.й.) – ёзувчи, маърифатпарвар педагог, Туркистон жадиждларининг раҳбарларидан биридир. У Тошкентда мударрис Абдурашидхон оиласида туғилди. Даставвал домла Усмон мактабида ўқиди, сўнгра Тошкентдаги Юнусхон мадрасасида таҳсил олди, 1898 йилдан эътиборан эса Бухоро мадрасасида таълим олди. Тошкентга қайтиб келганидан кейин бир оз вақт Дархон масжидида имом бўлиб ишлади. У ўз мустақил фаолиятининг дастлабки қадамлариданоқ вужудга келаётган тараққийпарвар ватанпарварлар (жадиждлар) ҳаракати сафига кирди ва қисқа вақт ичида унинг раҳбарларидан бири бўлиб қолди. Мактаб таълимини ислоҳ этиш, халқни маърифатли қилиш ва тараққиёт йўлига олиб чиқиш тўғрисида Исмоил Гаспиринскийнинг ғоясини маъқуллаб қабул қилди. У бутун ҳаётини ана шу

ғояни Туркистонда амалга оширишга бағишлади. Янги усул мактабларини очиш, шу мактаблар учун дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини тайёрлаш ҳамда нашр этиш, шунингдек, “Жамияти хайрия”ни ташкил қилиш унинг номи билан боғлиқдир. Бу жамият ўқувчиларга моддий ёрдам берди, улардан энг яхшиларини ўқиш учун Россия ва Туркиядаги олий ўқув юр்தларига юборишни ташкил қилди. У “Хуршид” рўзномасининг (1906 йил) ношири ва муҳаррири, кейинчалик эса “Нажот” (1917 йил), “Кенгаш” (1917 йил) нашрларининг бош муҳаррири бўлди; “Садои Туркистон” рўзномасида (1914-1915 йиллар) бўлим муҳаррири бўлиб ишлади. У ана шу нашрларда босилган мақолалар, очеркларнинг муаллифидир. У миллий театр ва драматургиянинг вужудга келиш сарчашмаларида турди, артистлар тайёрлаш ишига катта ҳисса қўшди, кўпгина миллий адабиёт ва драматургия намояндаларининг маънавий мураббийи бўлди. Мунаввар Қори таниқли жамоат арбоби бўлиб, унинг сиёсий фаолияти 1916 йилдаги воқеалар жараёнида, айниқса, Февраль инқилобидан кейин фаоллашди. “Шўрои Исломи” жамиятининг асосчилари ва раҳбарларидан бири бўлди, у мусулмонларнинг I-IV ўлка съездларида қатнашди. Октябрь тўнтаришидан кейин сиёсий фаолиятдан четлашди, маориф соҳасида шуғулланди. У 1929 йилда 51 ёшида собиқ жадидлар гуруҳи (78 киши) билан бирга қамокқа олинди ва узоқ вақт давомида тергов қилинди. Мунаввар Қори Абдурашидхонов 1931 йил 23 майда сохта айблар билан отиб ташланди.

Чўлпон (1897-1938 й.й.) – жадид адабиётининг йирик намояндаси, истиқлол куйчиси, янги ўзбек шеърятининг асосчиси Абдулҳамид Сулаймон ўғли (тахаллуси Чўлпон) 1897 йил Андижон шаҳридаги Қатортерак маҳалласида савдогар оиласида туғилди. Унинг отаси замонасининг пешқадам зиёлиларидан бўлган. Чўлпон эски мактаб ва мадрасада сабоқ олган, рус-тузем мактабида ўқиган. Чўлпон 16 ёшидан бошлаб ижод қила бошлади. Унинг дастлабки асарлари “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” каби жадид газеталарида босила бошлади. Чўлпоннинг номи тез

орада Туркистон минтақасидан ташқарида ҳам машҳур бўлиб, у жаид адабиётининг йирик вакилларида бирига айланди.

“Ўзбек ёш шоирлари” (Тошкент, 1922) тўпламида Чўлпоннинг 14 та шеъри босилган. Унинг “Уйғониш” (1922), “Булоқлар” (1923), “Тонг сирлари” (1926), “Соз” (1935) каби 4 та шеърий тўплари нашр қилинган; “Ёркиной” (1926) ва “Туноҳ” (1923) драматик асарлари, “Кеча ва кундуз” (1936) каби романлари машҳурдир.

Чўлпон ўз ижодида истеъдод ва жаҳлат миллатнинг таракқиёт ва хурлигини бўғувчи иллатлар эканини бадий акс эттирди. Чўлпон Туркистон Мухторияти ҳукумати оқишлаб, оташин сатрлар ёзди. У ўз ижодида чоризм ва совет истибдодининг бутун даҳшатларини, босқинчи қизил армиянинг талончиликларини кўрсатиб беришдан чўчимади. Чўлпоннинг “Озод турк байрами” (1917), “Бузилган ўлкага” (1920), “Тўзал Туркистон” (1922), “Қурбон” (1923) шеърлари ва “Вайронлар орасидан”, “Йўл эсдалиги” (1921-1922) каби публицистик мақолаларида Туркистон истиқлоли курашчиларининг ёркин образи қизилди, мустабид совет режимининг кирдикорлари фаш қилинди. Хусусан, Анвар Пошшо ўлимига бағишлаб “Балжувон” (1922) марсиясини ёзди. Чўлпон ижодининг асосий мезонини Туркистон истиқлоли учун кураш ва миллий ғоя ташкил қилган эди.

Чўлпон мустабид тузум томонидан 1937 йилда қамокқа олинад ва 1938 йил 4 октябрда Тошкентдаги Бўзсув бўйида Фитрат ва Қодирий билан биргаликда отиб ташланади¹.

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлақачилиги даврида. 2-китоб. – Т.: “Шарк”, 2000. 16-19; 154-бетлар.

ГЛОССАРИЙ

АВФ ЭТИШ - жазодан озод қилишнинг бир тури. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 76-моддасига кўра, маълум бир шахсга содир этган жиноятлари учун тайинланган жазони қисман ўзгартириш, бошқа жазо билан алмаштириш ёки унга тайинланган жазонинг ўталмай қолган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштириш мумкин. Авф этиш Президент фармони асосида амалга оширилади.

АДВОКАТ- (лот.advocatus-чақирилган, яратилган) - олий юридик маълумотга эга бўлган, белгиланган тартибда адвокатлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензияни олган Ўзбекистон фуқароси.

АДВОКАТУРА (лот.advoco-таклиф этаман) - адвокатлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар ҳамда хусусий адвокатлик амалиёти билан шуғулланувчи айрим шахсларнинг мустақил, кўнгилли, касбий бирлашмаларини ўз ичига олган ҳуқуқий институт. Адвокатура Ўзбекистон фуқароларига, чет эл фуқароларига фуқаролиги бўлмаган шахсларга, корхоналарга, ташкилотларга, муассасаларга юридик ёрдам кўрсатади.

АЙБЛАНУВЧИ- қонунда белгиланган тартибда айбланувчи тариқасида ишда иштирок этишга жалб қилиниши ҳақида қарор чиқарилган шахс. Айбланувчи судда судланувчи деб, ҳукм чиқарилганидан кейин эса маҳкум ёки оқланган деб аталади.

АЙБСИЗЛИК ПРЕЗУМПЦИЯСИ - гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи унинг жиноят содир этишда айбдорлиги қонунда назарда тутилган тартибда исботлангунга ва қонуний кучга кирган суд ҳукми билан аниқлангунга қадар айбсиз деб ҳисобланиши. Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи, ўзининг айбсизлигини исботлаб бериши шарт эмас. Айбдорликка оид барча шубҳалар, башарти уларни бартараф этиш имкониятлари тугаган бўлса, гумон қилинувчи, айбланувчи ёки

судланувчининг фойдасига ҳал қилиниши лозим. Қонун қўлланилаётганда келиб чиқадиган шубҳалар ҳам гумон қилинувчининг, айбланувчининг, судланувчининг, фойдасига ҳал қилиниши керак.

АККРЕДИТАЦИЯ (лот. *accredere*-ишонч билдирмоқ; инг. *accreditation*)- дипломатия ва бошқа халқаро муносабатларга татбиқан олганда аккредитация шахснинг бошқа давлатда ёки халқаро ташкилотда муайян давлатнинг вакили этиб тайинланганлигини билдиради. Тайинлаш жараёни бир неча босқични ўз ичига олади; давлатнинг ташқи сиёсий идораси томонидан дипломатик вакил номзодини танлаш; бу номзодни давлатнинг дипломатик вакилни тайинлашга ваколатли органи ёки мансабдор шахсига (ЎзРда- ЎзР Президентига) тавсия этиш (тақдим этиш); мазкур орган (мансабдор шахс) томонидан тавсия этилган номзодни парламентнинг тегишли қўмиталари, комиссиялари билан келишиб олиш (ЎзРда Президент ЎзРнинг чет давлатлар ва халқаро ташкилотлардаги дипломатик вакилларини ЎзР Олий Мажлиси Сенатига тақдим этади); қабул қилувчи давлатнинг розилигини олиш; дипломатик вакилни тайинлаш тўғрисидаги ҳуқуқий ҳужжатни чиқариш; дипломатик вакил томонидан тегишли давлат бошлиғига ёки халқаро ташкилот раҳбарига ишонч ёрлиғини топшириш.

АМНИСТИЯ (юн. *amnestia*-кечириш, авф этиш, гуноҳидан ўтиш)- олий давлат ҳокимияти органининг хусусий акти, айрим шахсларни жиноий жазодан озод қилиш, жиноят ишини бекор этиш ёки жазони енгиллаштириш тўғрисидаги қарори. Амнистия акти норматив хусусиятга эга, яъни амнистия акти унда белгиланган талабларга жавоб берадиган барча шахсларга қўлланилади. Жиноят содир этган шахс амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилиниши мумкин. Ҳуқм этилган шахс амнистия акти ёки авф этиш асосида асосий ва ижро этилмаган қўшимча жазолардан озод қилиниши ёхуд жазодан

муддатидан илгари шартли равишда озод қилиниши ёки унга тайинланган жазонинг ўталмай қолган қисми енгилроқ жазо билан алмаштирилиши мумкин.

АННУИТЕТ (немисча annuitat- йиллик тўлов) - инвестиция киритувчи шахсга бир хил вақт оралиғида муайян даромад келтирадиган инвестициялардир. АРИЗА-фуқароларни мурожаатларининг бир тури бўлиб, унда фуқаролар ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини рўёбга чиқаришда ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги илтимосни баён этадилар.

АРИЗА — фуқаролар мурожаатларининг бир тури булиб, унда фуқаролар ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини рўёбга чиқаришда ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги илтимосни баён этадилар.

АСОСИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАР — инсон ва фуқароларга яшаши, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий соҳаларда ўз манфаат ва эҳтиёжларини қондириши учун имконият берувчи ҳуқуқ ва эркинликлар йиғиндиси дир.

АҲОЛИ ДАРОМАДЛАРИ — бу алоҳида шахс ёки оила (уй хўжалиги) томонидан турли манбалардан маълум давр мобайнида олинадиган ва истеъмол, жамғарма, турли йиғин ва солиқларга сарфланадиган пул ва натурал тушумлар мажмуидир.

АҲОЛИНИ ИЖТИМОЙ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ — бу давлат томонидан муносиб турмушни, яъни жамият ривожининг замонавий босқичидаги стандартларга мос моддий таъминотни ва инсоннинг эркин ривожланишини таъминлаш мақсадида давлат томонидан кафолатланадиган ва амалга ошириладиган ҳуқуқий, ижтимоий-иқдисодий ва ташкилий тавсифдаги чора-тадбирлар мажмуасидир.

АҲОЛИНИНГ НАТУРАЛ ДАРОМАДЛАРИ — қишлоқ, хўжалиги

маҳсулотларининг барча тушумлари: дехқончилик, чорвачилик, паррандачилик маҳсулотлари, боғдорчилик, сабзаёт-полиэ экинлари, шахсий томорқа, табиат инъомларидан шахсий, оилавий эҳтиёжлар учун тайёрланадиган маҳсулотлар каби тушумлар.

АҲОЛИНИНГ ПУЛ ДАРОМАДЛАРИ — бу аҳолининг барча пул маблағлари тушуми: пенсия, стипендия, нафақа; мулкдан фоиз, дивиденд, рента, акция, қимматбаҳо қоғозлар, кўчмас мулк, чорва моллари, томорқа маҳсулотлари, турли буюмлар ва бошқа товарларни сотишдан тушадиган, турли хизматлар кўрсатишдан келадиган пул тушумларидир.

АҲОЛИНИНГ РЕАЛ ДАРОМАДЛАРИ — нарх даражаси ўзгаришини дисобга олиб, аҳолининг ихтиёрида бўлган даромадга сотиб олиш мумкин бўлган товар ва хизматлар миқдори, яъни аҳоли ихтиёрида бўлган даромаднинг харид қуввати.

АҲОЛИНИНГ ТУРМУШ ДАРАЖАСИ — бу аҳоли. фаровонлиги, неъматлар ва хизматлар истеъмолининг даражаси, инсонларнинг асосий ҳаётий эҳтиёжларини қондириш меъёрини тавсифловчи шароитлар ва кўрсаткичлар мажмуидир.

БАЙРОҚ — давлат ёки бирор-бир ташкилотнинг ёғоч даста (ёки арқон)га бириктирилган, кўпинча, бирор давлат ёки ташкилот белгиси бўлган бир ёки бир неча рангдаги мато. Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи — байроқнинг бутун узунлиги бўйлаб ўтган тўқ, мовий ранг, оқ ранг ва тўқ яшил рангли учта эндан ҳамда иккита қизил чизикдан таркиб топган тўғри тўртбурчак шаклидаги матодир. Байроқнинг юқори қисмида ярим ой ва 12 юлдуз тасвири туширилган. Ўзбекистоннинг Давлат байроғи Ўзбекистон Республикаси давлат суверенитетининг рамзидир. Ўзбекистоннинг Давлат байроғи халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикасининг тимсоли бўлади. Ўзбекистоннинг фуқаролари, шунингдек, Ўзбекистонда турган бошқа шахслар

Ўзбекистоннинг Давлат байроғини хурмат қилишлари шарт.

БАНДЛИК — меҳнатга лаёқатли аҳолининг ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлиши; фуқароларнинг шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган ва қонунга зид келмайдиган, меҳнат даромади берадиган фаолияти.

БАНК — тижорат ташкилоти бўлиб, банк фаолияти деб ҳисобланадиган фаолият турлари мажмуини (юримдик ва жисмоний шахслардан омонатлар қабул қилиш ҳамда қабул қилинган маблағлардан таваккал қилиб кредит бериш ёки инвестициялаш учун фойдаланишни, тўловларни) амалга оширадиган юримдик шахсдир. Ўзбекистонда ташкил этилган ҳамма банклар банк фаолиятининг субъектларидир.

БАНК ТИЗИМИ - у ёки бу давлатда муайян бир тарихий даврда мавжуд бўлган турли шаклдаги банклар ва банк институтларининг ўзаро боғлиқ, бўлган мажмуи. Банк тизимларининг ўзига хос хусусияти, банк концентрацияси билан бирга, уларнинг марказий, тижорат, инвестиция, ипотека, жамғарма ва бошка банк ташкилотлари шаклида кенг ихтисослашуви ҳисобланади. Бир томондан, омонатларни жалб этиш, фойдали ва ишончли миждозлар ҳамда юкори даромад олиш учун банклар ўртасида рақобат юзага келиши, иккинчи томондан, банклар фаолиятини давлат томонидан тартибга солишни кучайтиришга интилиш мана шундандир.

БАРҚАРОР ИҚДИСОДИЙ ЎСИШ — бу иқтисодиётнинг узок вақт давомида юкори суръатлар билан ўсиб боришидир.

БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ — бу шундай ривожланишки, у аҳолининг ҳозирги эҳтиёжларини қондиради ва келажак авлоднинг ўз эҳтиёжларини қондириш имкониятини хавф остига қўймайди.

БАРҚАРОРЛИК – тинчлик-осойишталик ва иждодий меҳнат муҳити қатъий, узил-кесил мустаҳкам ўрнатилган муҳим шароит. Барқарорлик

хар қандай бунёдкорлик фаолиятининг замини ва зарурий шарт ҳисобланади.

БИРЛАМЧИ ТИББИЙ САНИТАРИЯ ЁРДАМИ (БТСЁ) — тиббий санитария хизматининг муҳим шакли бўлиб, аҳоли ва мамлакатнинг имкониятларидан келиб чиқиб, аҳолининг, жумладан, ҳар бир инсоннинг фаол иштирокида унинг эҳтиёжига кўра кўрсатиладиган керакли ва муҳим ёрдам ҳисобланади. Аҳолини бирламчи тиббий санитария ёрдами билан таъминлаш давлат сиёсати ва тактикаси бўлиб, мамлакат ривожланишининг ҳар бир босқичида, ижтимоий адолат руҳида аҳолига иложи борича яшаш ва иш жойига яқин жойда, жамоатчиликнинг барча кучлари ёрдамида кўрсатиладиган соғикни сақлаш чора-тадбирларидир.

БИТИМ — фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқ, ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳаракатлар. Битимлар бир тарафлама, икки тарафлама ёки кўп тарафлама (шартномалар) бўлиши мумкин. Битим тузиш учун қонун ҳужжатларига ёки тарафларнинг келишувига мувофиқ, бир тарафнинг хоҳиши зарур ва етарли бўлса, бундай битим бир тарафлама битим ҳисобланади. Шартнома тузиш учун икки тараф (икки тарафлама битим) ёки уч ёхуд ундан кўп тараф (кўп тарафлама битим) келишиб, хоҳиш билдирган бўлиши керак.

БОЖ — Ўзбекистон Республикасининг божхона чегарасидан товарлар олиб ўтилаётганда божхона органлари томонидан ундириладиган тўлов. Ўзбекистон Республикасида импорт божи, экспорт божи, мавсумий ва алоҳида (махсус, антидемпинг, компенсация) бож қўлланилади. Импорт божи халқаро шартномаларга мувофиқ белгиланади. Импорт ва экспорт божининг ставкалари Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори билан белгиланади. Мавсумий божлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан

белгиланиб, товарлар олиб кириш ва олиб чиқишни тезкор тартибга солиш учун қўлланилади. Бунда бож тарифида назарда тутилган бож ставкалари қўлланилмайди. Мавсумий божлар улар белгиланган вақтдан эътиборан олти ойдан ортиқ амал қилиши мумкин эмас. Алоҳида божларнинг қўлланилиш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ — эркин товар-пул муносабатларига асосланган, иқтисодий монополизмни инкор этувчи, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишга йўналтирилган ва бошқариладиган иқтисодий тизим.

ВАЗИРЛИК — республиканинг марказий ижро этувчи органи. Давлат бошқа - рувининг тегишли тармоғига (соҳасига) раҳбарлик қилади, шунингдек, қонунда белгиланган доирада тармоқлараро мувофиқлаштиришни амалга оширади.

ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР — ўн саккиз ёшга тўлмаган шахслар.

ГВАРДИЯ- кўшинларнинг сараланган имтиёзли қисми. Дастлаб Францияда (XV асрнинг бошида) пайдо бўлган.

ГЕОСИЁСИЙ МУВОЗАНАТ – маълум бир ҳудуддаги мавжуд сиёсий вазиятни барқарорлаштириш.

ГЛОБАЛ (УМУМБАШАРИЙ) МУАММОЛАР- ўз кўлами, қамрови жиҳатидан хилма-хил ва бутун ер шарига, инсониятга дахлдор бўлган муаммолардир. Глобал муаммолар кенг маънода инсон ва табиат ўртасидаги муносабатларда ўзаро алоқаларнинг бузилганини англатади. Глобал муаммолар янги уруш хавфи, ядро уруши, озон муаммоси, экология, Орол муаммоси, ва бошқаларни ўзида мужассамлаштиради. Глобал муаммолар тизимидаги экологик хавфсизлик ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш муаммоси бизнинг замонимизда инсоният учун катта хавф - хатар манбаи сифатида баҳоланмоқда. Глобал муаммоларни ечимини топиш, умуминсоний маданият, хусусан умуминсоний ахлоқ тамойилларига амал қилишни, ошкораликни, ҳамжиҳатликни, инсон ақл -

идрокини эзгу ишларга йўналтиришни, шу асосда, инсон билан табиат ўртасидаги уйғунликни таъминлашга эришишни тақозо этади.

ГЛОБАЛЛАШУВ – жамиятни барча соҳаларини камраб олувчи тизимли хусусиятга эга, бутун жаҳон иқтисодий, сиёсий, маданий интеграция ва унификациялашув, халқаро меҳнат тақсимооти, капитал, ишчи кучи ва ишлаб чиқарувчи ресурсларининг эркин ҳаракати, қонунчилик, иқтисодий ва технологик жараёнларни стандартлаштириш, шунингдек, турли мамлакатлар маданиятининг қўшилиши ва яқинлашуви билан боғлиқ объектив жараён.

ДАВЛАТ БОШҚАРУВ ОРГАНИ — бу ҳокимият органлари тизимининг бир қисми бўлган, қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ижро этиш ва ижросини таъминлаш мақсадида давлат томонидан ташкил этиладиган, бошқарув ҳаракатларининг махсус шакл ва услубларидан фойдаланиб, давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларида бошқарув функцияларини амалга оширадиган, тегишли тузилишга, ваколатларга ва давлат хизматчилари штатларига эга бўлган ташкилотдир.

ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ — давлат пул маблағларининг (шу жумладан, давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг) марказлаштирилган жамғармаси бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

ДАВЛАТ ИЖТИМОЙ ЁРДАМИ — меҳнатга лаёқатининг йўқлиги, ишсизлиги, даромад манбаи мавжуд бўлмаганлиги сабабли мустақил равишда ўзини моддий таъминлай олмаган шахсларга давлат томонидан бериладиган ёрдам.

ДАВЛАТ СУВЕРЕНИТЕТИ – давлатнинг бошқа давлатдан, унинг ички ва ташқи ишлари ҳамда ташқи муносабатларида тўла мустақиллиги. Суверенитет давлат ҳокимиятининг муҳим белгиси саналади.

ДАВЛАТ ТИЛИ — давлат ҳокимияти органлари, муассасалар, корхоналар ва ташкилотларнинг расман иш юритиш тили, муайян мамлакатда қонун чиқариш, ижро этиш ва суд ҳокимиятлари фаолиятида, умумий ўрта таълим, ўрта махсус ва олий таълим муассасаларида таълим бериш учун расмий белгиланган тил.

ДАВЛАТ ҲУДУДИ — қонуний равишда давлат суверенитети остида бўлган ер қуррасининг бир қисми. Давлат ҳудуди таркибий қисмларига давлат чегараси доирасида жойлашган қуруқлик, сув, ер ости ва ҳаво кенгликлари киради.

ДАВЛАТ ЧЕГАРАСИ — бу Ўзбекистон Республикаси ҳудуди доирасини (қуруқ- ликда, сувда, ер остида, ҳаво бўшлиғида) белгиловчи чизиқ ва бу чизиқ бўйлаб ўтувчи вертикал сатҳ. Давлат чегарасини белгилаш ва ўзгартириш Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига асосан Олий Мажлис томонидан амалга оширилади. Давлат чегараси жойларда аниқ кўриниб турадиган чегара белгилари билан кўрсатиб қўйилади. Чегара белгиларининг шакллари, ўлчамлари ва уларни ўрнатиш тартиби қонун ҳужжатлари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари билан белгиланади. Давлат чегараси орқали шахслар, транспорт воситалари, товарлар, бошқа мол-мулк ва ҳайвонларни ўтказиш белгиланган ўтказиш пунктлари орқали амалга оширилади.

ДАРОМАД — бу ишлаб чиқарилган маҳсулот нархининг уни ишлаб чиқариш сарф-ҳаражатларидан ошиши, шунингдек, ҳар бир синф, ижтимоий гуруҳ ёки алоҳида шахснинг янги яратилган қийматда мавжуд бўлган ва улар томонидан ўзлаштирилган улуши.

ДЕМАРКАЦИЯ (фран. чегараларни ўрнатиш) – у ёки бу мулоҳазанинг илмий ёки ноилмийлигини аниқлаш мезони.

ДЕМОКРАТИЯ — конституциявий тузумнинг халқ ҳокимиятчилиги ва сиёсий плюрализм, фуқароларнинг эркинлиги ва тенглиги, инсон ҳуқуқларининг дахлсизлиги кабиларни эътироф этишга асосланган давлатнинг сиёсий режими.

ДЕНОНСАЦИЯ – (фр. *denouncer*- бекор қилмоқ) – халқаро шартноманинг бир томонлама бекор қилиниши. Денонсация шартноманинг ўзига мувофиқ ёки халқаро ҳуқуқнинг бошқа нормаларига кўра амалга оширилади. Денонсация шартноманинг бузилиши ҳисобланмайди, балки шартноманинг ҳуқуқий бекор қилиниши ҳисобланади.

ДЕПУТАТ (лот. *deputatus* — вакил) — қонунчилик ёки давлатнинг бошқа вакиллик органига сайланган шахс, аҳолининг маълум қисми — ўз сайлов органи сайловчиларнинг ёки бутун миллатнинг вакили. Депутат — бу Олий Мажлис, Жўқорғи Кенгес, тегишли халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашига сайланган ҳамда Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ тегишли сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинган Ўзбекистон фуқароси. Депутатнинг ваколатлари у тегишли Олий Мажлисга, Жўқорғи Кенгесга, халқ депутатлари вилоят, туман ёки шаҳар Кенгашига сайланган кундан бошланади. Депутатнинг ваколатлари янги чақириқ Олий Мажлис, Жўқорғи Кенгес, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларининг депутатлари сайланган кунда ёки „Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида“ги Қонунда назарда тутилган ҳолларда тугайди. Депутатнинг ваколатларини бошқа шахсга топшириш мумкин эмас. Депутатлар ўз ваколатларини, қоида тариқасида, ишлаб чиқариш ёки хизмат фаолиятини тўхтатмаган ҳолда амалга оширадилар. Депутат сайловчилар олдида масъул ва ҳисобдордир.

Депутат муҳокама қилинаётган масалалар юзасидан баён қилган нуқтаи назари учун жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИК – турли дин вакиллари эътиқодидаги мавжуд ақидавий фарқлардан қатъи назар, уларнинг ёнма-ён ва ўзаро тинч-тотув яшаши ҳамда ҳар бир диний таълимотга ҳурмат билан қараш.

ДИНИЙ ТАШКИЛОТ — фуқароларнинг динга эътиқод қилиш, ибодат, расм-русумлар ва маросимларни биргаликда адо этиш мақсадида тузиладиган кўнгилли бирлашмалари (диний жамиятлар, диний ўқув юртлари, масжидлар, черковлар, синагогалар, монастирлар ва бошқалар).

ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ – жамият учун анъанавий бўлган диний кадриятлар ва ақидаларни рад этиш, уларга зид бўлган ғояларни алдов ва зўрлик билан тарғиб қилишга асосланган назария ва амалиёт; диний ташкилотлардаги ўта мутаассиб гуруҳларнинг ашаддий реакцион, динни ниқоб қилиб олган, унинг қонун-қоидаларига мафкуравий тус бериб, ундан ўзларининг стратегик геосиёсий мақсадларига эришиш йўлида фойдаланишга қаратилган диний-сиёсий ҳодиса.

ЖАМИЯТ — тарихий тараққиётнинг муайян босқичида вужудга келган ижтимоий муносабатлар маҳсули. У кишилар ўртасидаги ўзаро ҳаракатларнинг маҳсули, улар ҳаётининг маълум бир ташкилийлиги, моҳият жихатидан кишилар ва уларнинг гуруҳлари ўртасидаги турли ҳил (иқтисодий, оилавий, маънавий, синфий, диний ва бошқа) муносабатлар ва алоқалар йиғиндисидир.

ЖАМОАТ БИРЛАШМАСИ — ўз ҳуқуқлари, эркинликларини ҳамда сиёсат, иқтисодиёт, ижтимоий ривожланиш, фан, маданият, экология ва ҳаётнинг бошқа соҳаларидаги қонуний манфаатларини биргаликда рўёбга чиқариш учун бирлашган фуқароларнинг хоҳиш-иродаларини эркин билдиришлари натижасида вужудга келган ихтиёрий тузилма. Сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, касаба уюшмалари,

хотин-қизлар, ёшлар ва болалар ташкилотлари, ветеранлар ва ногиронлар ташкилотлари, илмий-техникавий, маданий-маърифий, жисмоний тарбия-спорт ва бошқа кўнгилли жамиятлар, ижодий уюшмалар, юртдошлар уюшмалари, ассоциациялар ва фуқароларнинг бошқа бирлашмалари жамоат бирлашмалари, деб эътироф этилади.

ЖИНОЯТ — Ўзбекистан Республикасининг Жиноят кодекси билан тақиқланган, айбли ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик).

ИЖТИМОЙ СОҶА — аҳолининг муносиб турмуш шароити ва фаровонлигини таъминлашга хизмат қилувчи соҳа ва тармоқлар мажмуаси. Булар қаторига уй-жой фондлари, соғлиқни сақлаш, таълим, спорт, маданият муассасалари ва бошқа тузилмаларни киритиш мумкин.

ИЖТИМОЙ ФАОЛЛИК — одамлар томонидан амалга оширилувчи фаолият тури сифатида намоён бўлади. Айни вақтда ижтимоий фаоллик муайян одамнинг у ёки бу тарзда амалга оширилган фаолиятининг жамият манфаатига йўналтирилганида намоён бўлади.

ИККИЛАМЧИ ПРОФИЛАКТИКА — касалликларнинг асоратини, сурункали ҳолатга ўтишини, меҳнат фаолияти пасайишининг олдини олишга қаратилган тиббий, ижтимоий, психологик ва бошқа чоратадбирларнинг йиғиндисидир.

ИҚТИСОДИЙ ФАОЛ АҲОЛИ — меҳнат билан банд бўлган фуқаролар ва ишсизлар.

ИҚТИСОДИЙ ФАОЛ БЎЛМАГАН АҲОЛИ — ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда таълим олаётган ҳамда иш ҳаққига ёки меҳнат даромадига эга бўлмаган ўқувчилар ва талабалар; ишламаётган учинчи гуруҳ ногиронлари; уй бекалари ҳамда болаларни парвариш қилиш билан банд бўлган ишламаётган аёллар; кўчар ва кўчмас мулкдан даромад олаётган ишламаётган шахслар; ихтиёрий равишда меҳнат билан банд

бўлмаган шахслар.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ЭЛИТА – зиёлиларнинг туғма эмас, балки функционал типи. Интеллектуал элита, танқидий мустақил фикрлаши билан тавсифланади. Эрта ривожланиш ва катта қобилиятга эга бўлиш эмпирик мезон бўлиб хизмат қилади. Интеллектуал элита масалаларини ўрганишга бағишланган коллектив монография муаллифлари кайд этганидек, “туғма қобилият ўз ҳолича ҳеч нарсани ҳал қилмайди”.

ИШ БИЛАН БАНДЛИК — бу иқтисодий фаол аҳолининг қонун ҳужжатларига мувофиқ, даромад келтирадиган фаолиятга эга бўлишидир.

ИШ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ - фуқароларнинг қонун ҳужжатларига зид келмайдиган, ўз шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган, уларга иш ҳақи ёки даромад келтирадиган фаолият.

ИШ ЎРНИ — тегишли равишда жиҳозланган ва иш қуроллари билан таъминланган, миқдор ва сифат тавсифларига эга бўлган, белгиланган меҳнат меъёрига кўра ишлаб чиқариш топшириғи ёки функциясини бажарувчи ходимнинг ёки ягона ишлаб чиқариш топшириғини ёхуд технология жиҳатдан ажралмас функцияни бажарувчи ходимлар гуруҳининг меҳнат фаолияти амалга ошадиган макон тушунилади.

ИШ ҲАҚИ — бу, ёлланма ходим даромадининг элементи, унга тегишли ишчи кучига бўлган мулкчилик ҳуқуқини иқтисодий жиҳатдан рўёбга чиқариш шаклидир.

ИШОНЧ ЁРЛИҒИ – фавқулодда ва мухтор элчи ёки фавқулодда мухтор вакил тайинланган мамлакатга жўнаб кетгунига қадар ЎзР ТИВ унга борадиган давлатининг раҳбарига топшириши учун берадиган, ЎзР Президенти имзолаган, ҳамда ЎзР Ташқи ишлар вазири имзоси билан тасдиқланадиган ҳужжат.

КОНСТИТУЦИЯ — мамлакатнинг олий юридик кучга эга бўлган Бош қонуни. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси олий юридик

кучга эга бўлган ва Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида кўлланадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатдир.

КОРРУПЦИЯ – шахсинг ўз мансаб ёки хизмат мавқеидан шахсий манфаатларини ёхуд ўзга шахсларнинг манфаатларини кўзлаб моддий ёки номоддий наф олиш мақсадида қонунга хилоф равишда фойдаланиши, худди шунингдек, бундай нафни қонунга хилоф равишда тақдим этиш.

ҚОНУН — энг муҳим ва барқарор ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан ёки референдум ўтказиш орқали қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжат. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг Қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорлари қонунлар ҳисобланади.

ҚОНУН ЧИҚАРУВЧИ ҲОКИМИЯТ – Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси - қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи Ўзбекистон Республикасининг Олий давлат вакиллик органи бўлиб, икки палатадан — Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси (қуйи палата)дан ҳамда Олий Мажлиснинг Сенати (юқори палата)дан иборат бўлади.

ҚЎШМА МАЖЛИС — бу Олий Мажлис палаталари (Сенат ва Қонунчилик палатаси) аъзоларининг бир мажлисда биргаликда иштирок этиши. Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг қўшма мажлислари Ўзбекистон Республикаси Президенти қасамёд қилганда, Ўзбекистон Республикаси Президенти мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг, ички ва ташқи сиёсатининг энг муҳим масалалари юзасидан нутқ сўзлаганда, чет давлатларнинг раҳбарлари нутқ сўзлаганда, Бош вазир ва Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ўртасида зиддиятлар доимий тус олган ҳолда Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг

камида 1/3 қисми томонидан Ўзбекистон Республикаси Президенти номига расман киритилган таклиф бўйича Олий Мажлис палаталарининг кўшма мажлиси муҳокамасига Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми билдириш ҳақидаги масала киритилганда ўтказилади. Палаталарнинг келишувига биноан кўшма мажлислар бошқа масалалар юзасидан ҳам ўтказилиши мумкин. Палаталарнинг кўшма мажлиси очик ва ошкора ўтказилади. Палаталарнинг кўшма мажлиси, агар унда тегишлича Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисми ҳозир бўлса, ваколатли ҳисобланади. Палаталарнинг кўшма мажлисларида, агар кўшма мажлисда бошқача қоида белгиланган бўлмаса, Қонунчилик палатаси Спикери ва Сенат Раиси навбатма-навбат раислик қилади. Палаталарнинг кўшма мажлисида эшитилган масалалар муҳокамаси натижалари юзасидан палаталарнинг кўшма қарори қабул қилиниши мумкин. Бунда овоз бериш, қоида тариқасида, алоҳида-алоҳида ўтказилади.

МАДАНИЙ МЕРОС — тарихий, илмий, бадиий ёки ўзгача маданий қимматга эга бўлган ансамбллар, диққатга сазовор жойлар ва ёдгорликлар (моддий-маданий мерос); тарихий, илмий, бадиий ёки ўзгача маданий қийматга эга бўлган урф-одатлар, халқ ижодиёти (сўз, рақс, мусиқа, томоша санъати), шунингдек, улар ҳамда халқ бадиий хунармандчилиги ва амалий санъати билан боғлиқ билимлар, кўникмалар, асбоб-анжомлар, артефактлар, маданий маконлар (номоддий маданий мерос).

МАДАНИЯТ – “маданий”, “шаҳарлик”, деган маъноларни билдиради. Кейинчалик “маърифатли бўлиш”, “тарбияли”, “билимли бўлиш” маъноларида ишлатилган.

МАНСАБДОР ШАХС — ташкилий-бошқарув ёки маъмурий-хўжалик ваколатлари берилган ва масъул мансабдор шахс аломатларига

эга бўлмаган шахс.

МАФКУРАВИЙ ХАВФСИЗЛИК – шахс, миллат, жамият, давлатнинг хилма-хил шаклларида намоён бўладиган мафкуравий тажовузлар турли мафкуравий марказларнинг бузғунчилик таъсиридан ҳимояланганлик даражаси.

МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТ — давлат бюджетининг тегишли вилоят, туман, шаҳар пул маблағлари жамғармасини ташкил этувчи бир қисми бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан олинган тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади. Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши вилоят, туман, шаҳар бюджети ва унинг ижросига доир ҳисоботларни тасдиқлайди. Вилоят, туман, шаҳар бюджети лойиҳаларини тайёрлашни ва унинг ижросини ҳоким амалга оширади.

МАЪНАВИЙ МЕРОС – қадим замонлардан бери аجدодларимиздан бизгача етиб келган маънавий бойликлар: сиёсий, фалсафий, ҳуқуқий ва диний қарашлар, ахлоқ-одоб меъёрлари, илм-фан ютуқлари, тарихий, бадиий ва санъат асарлари мажмуидир.

МАЪНАВИЯТ – арабча “маънолар мажмуи” Кишиларнинг фалсафий, ҳуқуқий, илмий, бадиий, ахлоқий, диний тасаввур ва тушунчалари мажмуи. Маънавият “мафкура”, “тафаккур” тушунчаларига яқин ва улар бир-бирини тақозо этади. Маънавият инсоннинг бутун умри давомида унинг кучига куч қўшадиган, идрок ва ақл-заковатини кенгайтирадиган ва мустаҳкамлайдиган восита саналади. Маънавият маънавий бойликлар, қадриятлар давлат, халқ, миллат, жамият, айрим шахсларнинг бебаҳо хазинаси ва тараққиёт манбаидир. Мустақиллик туфайли ўзбек халқининг кўп асрлик бой тарихий, илмий, маданий ва диний меросини

ўрганиш, ундан халқнинг умумий ва бебаҳо мулки сифатида фойдаланишга кенг йўл очилди.

МАЪРИФАТ – (арабча-“ориф”, “орифа”,- “билмоқ”, “танимоқ” сўзидан), кўплиги “маориф”-таълим – тарбия, иқтисодий, сиёсий, фалсафий, диний ғоялар мажмуи асосида кишиларнинг онг-билимини, маданиятини ўстиришга қаратилган фаолият. “Маърифат” тушунчаси “маънавият” ва “маданият” тушунчалари билан чамбарчас боғланган; маърифат тарихи жамият тарихининг ажралмас қисмидир.

МЕҲНАТ — бу инсоннинг бирон-бир мақсадга мувофиқ ижтимоий фойдали фаолиятидир.

МЕҲНАТ БОЗОРИ — бу меҳнатга қобилиятли аҳолининг фаол (иш билан банд ва меҳнатга муҳтож аҳоли) қисмлари ва иш берувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солувчи, „меҳнат қобилияти“ни сотиш-сотиб олишни амалга оширувчи ҳамда ишчи кучига талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатларни бевосита барқарорлаштирувчи кўп омилли, мураккаб ижтимоий иқтисодий жараёнлар тизимидир.

МЕҲНАТ КООПЕРАЦИЯСИ — бу меҳнат фаолияти жараёнидаги алоҳида ихтисослаштирилган ижрочилар ўртасидаги алоқаларнинг ўрнатилиши ва меҳнат фаолиятининг ташкил этилишидаги энг муҳим элементлардан биридир.

МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ — меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли ҳамда меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик ва катта ёшдаги ишлаётган шахслар.

МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИК – миллий истиқлол мафкурасининг асосий ғояларидан бири бўлиб, у муайян ҳудуд, давлатда турли миллат вакилларининг ҳамжиҳат яшashi, ҳамкорликда фаолият юритишини ифодаловчи тушунча.

МИЛЛАТЧИЛИК – миллатларнинг тенглигини инкор этиб, ўз миллатини бошқа миллатлардан юқори кўйиш, унга имтиёзлар яратишга интилиш, унинг манфаатларини бошқа миллатлар манфаатларидан афзал кўриш.

МИЛЛИЙ ҒОЯ – муайян миллат ҳаётига мазмун бахш этадиган, уни эзгу мақсад сари етаклайдиган фикрлар мажмуи. У миллатнинг ўтмиши, бугунги ва истикболни ўзида мужассамлаштиради, унинг туб манфаатларини, мақсадларини ифодалайди. Миллий ғоя ўз моҳиятига кўра, халқ, миллат тақдирига дахлдор бўлган, қисқа ёки узок муддатда ҳал этилиши керак бўлган вазифалар ва мўлжалларни ҳам акс эттиради.

МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ –Миллий ўз-ўзини англаш ҳар миллатнинг ўзини реал мавжуд субъект, муайян моддий ва маънавий бойликларни ифодаловчи ягона тил, урф-одатлар, анъаналар, кадриятлар ва давлатга мансублигини, манфаатлар ва эҳтиёжлар умумийлигини тушуниб етишидир. Миллий ўз-ўзини англаш, миллат шаклланиши муайян, нисбий, юқори босқичининг мезони ҳисобланади.

МИЛЛИЙ ХАВФСИЗЛИК – шахс, жамият ва давлатларнинг ҳаётий муҳим манфаатларини ташқи ва ички хавфдан қонун билан кафолатланган ҳимояси.

МИНИМАЛ ИСТЕЪМОЛ БЮДЖЕТИ — шахснинг ривожланиши учун зарур бўлган маънавий эҳтиёжлар истеъмолининг ижтимоий асосланган минимал даражасини таъминлайдиган истеъмол товарлари ва хизматлари турларининг қиймати.

МИНТАҚАВИЙ МУАММОЛАР - айрим қитъалар, дунёнинг йирик ижтимоий-иқтисодий ҳудудлари ёки анча йирик давлатларда юзага келадиган муҳим масалалар доирасини қамраб олади.

МИНТАҚАВИЙ ХАВФСИЗЛИК – маълум бир минтақага оид хавфсизлик. Масалан, Марказий Осиёда хавфсизлик, Яқин Шарқ хавфсиздиги.

МОЛИЯ ТИЗИМИ - турли молиявий институтлар мажмуи. Ўзбекистон Республикаси молия тизими қуйидаги бўғинлардан ташкил топган: а) давлат бюджети, унинг тузилмасига кирувчи республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар; б) давлат мақсадли жамғармалари ва бюджетдан ташқари жамғармалар; в) хўжалик юритувчи субъектлар ва иқтисодиёт соҳалари молияси; г) кредит (давлат кредити ва банк кредити); д) мулкӣ ва шахсий суғурта.

МОНАРХИЯ- (юнонча “monarchia” – якка ҳокимлик) – давлат бошқаруви шакли. Бунда давлат бошлиғи монарх ҳисобланади. Монархиянинг 2 тури мавжуд: мутлақ (абсолют) монархия, бунда монархни тўла ҳокимиятини чеклайдиган бирон-бир давлат органи бўлмайди; конституциявий монархия, бунда монарх ҳокимияти конституция асосида амал қиладиган муайян ваколатли орган билан чекланган бўлади, яъни қонунчиликни парламент, ижро ҳокимиятини ҳукумат олиб боради.

МУЛК — ер, ер ости бойликлари, сувлар, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий ресурслар, корхоналар, ашёлар, шу жумладан бинолар, квартиралар, иншоотлар, асбоб-ускуналар, хом ашё ва маҳсулот, пул, қимматли қоғозлар ва бошқа мол-мулк, шунингдек, интеллектуал мулк объектлари. Мулк дахлсиздир ва қонун билан қўриқланади. Мулкнинг дахлсизлиги мулкдорга қарши турган барча субъектларнинг мулк ҳуқуқини бузишдан ўзларини сақлашларидан иборатдир. Мол-мулк мулк ҳуқуқи асосида бир шахсга ёки икки ва ундан ортиқ шахсларга қарашли бўлиши мумкин. Мол-мулк фуқаро, юридик

шахс ёки давлатнинг мулки бўлишига қараб, мулк ҳуқуқини, мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ҳамда уни тасарруф этиш ҳуқуқини вужудга келтириш ва бекор қилиш хусусиятлари қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилади. Мулк ҳуқуқи муддатсиздир.

МУЛКДОР — мол-мулкка ўз ихтаёрига кўра эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлган шахс. Мулкдор ўз мол-мулкига нисбатан қонунга зид бўлмаган ҳар қандай хатти-ҳаракатларни қилишга ҳақлидир. Ўзига қарашли мол-мулкни сақлаш, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мулкдор зиммасидадир.

МУХОЛИФАТ — янгитдан шакллантирилган ҳукуматнинг тутган йўли ва дастурига ёки унинг айрим йўналишларига қўшилмайдиган, ўзларини „мухолифат“ деб эълон қилган сиёсий партиялар фракциялари, шунингдек, Ўзбекистон экологик ҳаракатидан сайланган депутатлар. Ўзини парламентдаги „мухолифат“ деб эълон қилган сиёсий партия фракцияси қонунда фракциялар учун назарда тутилган ваколатлар билан бир қаторда ҳуқуқларга ҳам эга. Парламентдаги мухолифатнинг қонун билан кафолатланган ҳуқуқлари парламентдаги кўпчилик томонидан камситилиши мумкин эмас.

НАФАҚА — фуқароларга қонунчиликда кўзда тутилган ҳолларда қисман ёки тўлиқ меҳнатга лаёқатсизлик, оғир моддий шароит, болали оилаларни қўллаб-қувватлаш, шунингдек, қариндошлардан бири вафот этган тақдирда мунтазам ёки бир марта бериладиган пул тўловларидир.

ОҚСОҚОЛ — фуқаролар йиғини раиси. Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови демократизм, ошкоралик ва тенг сайлов ҳуқуқи асосида ўтказилади. Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари фуқаролар йиғини томонидан, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда эса фуқаролар вакиллари

йиғилиши томонидан икки ярим йил муддатга сайланади.

ПАРЛАМЕНТ — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси — қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи Ўзбекистон Республикасининг олий давлат вакиллик органи бўлиб, икки палатадан — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси (қуйи палата)дан ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати (юқори палата)дан иборат бўлади.

ПРЕЗИДЕНТ - давлат раҳбари. Бу атама лотинча *praesidens* сўзидан келиб чиққан бўлиб, „олдинда ўтирувчи“ деган маънони билдиради. Америка Қўшма Штатлари президентлик лавозимини таъсис этган дунёнинг биринчи мамлакатидир. Ўзбекистонда Президент лавозими 1990 йил 24 мартда таъсис этилди. Ўзбекистон Президенти лавозимига 35 ёшдан кичик бўлмаган, давлат тилини яхши биладиган, бевосита сайловгача камида 10 йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаётган Ўзбекистон фуқароси сайланиши мумкин. Ўзбекистон Президенти 5 йил муддатга сайланади.

РАТИФИКАЦИЯ – Ўзбекистон Конституциясига мувофиқ Ўзбекистоннинг халқаро шартномалари Олий Мажлис томонидан ратификация қилинади. Ўзбекистоннинг халқаро шартномасини ратификация қилиш тўғрисидаги Олий Мажлиснинг тўхтами – қарор шаклида қабул қилинади. Ўзбекистоннинг ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам тўғрисидаги шартномалари; Ўзбекистоннинг мудофаа қобилиятига дахлдор масалалар бўйича шартномалар; куч ишлатишдан ёки куч ишлатиш билан таҳдид қилишдан ўзаро воз кечиш тўғрисидаги шартномалар; тинчлик шартномалари ва коллектив хавфсизлик тўғрисидаги шартномалар; Ўзбекистоннинг бошқа давлатлар билан ҳудудий чегараланиши тўғрисидаги шартномалар; Ўзбекистоннинг давлатлараро иттифоқларда, халқаро ташкилотларда ва бошқа

бирлашмаларда иштироки тўғрисидаги шартномалар; ижроси амалдаги қонунларнинг ўзгартирилишини ёки янги қонунлар қабул қилинишини тақозо этадиган, шунингдек Ўзбекистоннинг қонунларида назарда тутилганидан бошқача қоидаларни белгилайдиган халқаро шартномалар ратификация қилинади.

РАТИФИКАЦИЯ — Ўзбекистон Конституциясига мувофиқ Ўзбекистоннинг халқаро шартномалари Олий Мажлис томонидан ратификация қилинади. Ўзбекистоннинг халқаро шартномасини ратификация қилиш тўғрисидаги Олий Мажлисининг тўхтами — қарор шаклида қабул қилинади. Ўзбекистоннинг ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам тўғрисидаги шартномалари; давлатлараро муносабатларнинг асослари тўғрисидаги шартномалар; Ўзбекистоннинг мудофаа қобилиятига дахлдор масалалар бўйича шартномалар; куч ишлатишдан ёки куч ишлатиш билан таҳдид қилишдан ўзаро воз кечиш тўғрисидаги шартномалар; тинчлик шартномалари ва коллектив хавфсизлик тўғрисидаги шартномалар; Ўзбекистоннинг бошқа давлатлар билан ҳудудий чегараланиши тўғрисидаги шартномалар; Ўзбекистоннинг давлатлараро иттифоқларда, халқаро ташкилотларда ва бошқа бирлашмаларда иштироки тўғрисидаги шартномалар; ижроси амалдаги қонунларнинг ўзгартирилишини ёки янги қонунлар қабул қилинишини тақозо этадиган, шунингдек, Ўзбекистоннинг қонунларида назарда тутилганидан бошқача қоидаларни белгилайдиган халқаро шартномалар ратификация қилинади.

РЕНЕССАНС - (французча “renaitre” – қайта юзага келмоқ, янгидан туғилмоқ) – Марказий Осиё, Эрон, Хитой, (IX-XII ва XV асрлар), Ғарбий Европада юз берган алоҳида маданий ва фалсафий тараққиёт даври. “Ренессанс” атамаси дастлаб Италиядаги маданий- манавий юксалиш (XIV-XVI асрлар) га нисбатан қўлланилган, уни ўрта асрчилик

турғунлигидан янги даврга ўтиш босқичи деб баҳолаганлар. Ренессанснинг асосий аломатлари: тафаккурда ва илму- ижодда догматизм, жаҳолат ва мутаассибликни ёриб ўтиб, инсонни улуғлаш унинг истейдоди ақлий-фикрий имкониятларини юзага чиқариш; антик давр (юнон-рум) маданиятига қайтиб, уни тиклаш, бойитиш; черков схоластикасидан қутулиб, адабиёт ва санъатда дунёвий гўзаллик ҳаёт тароналарини қизғин куйлаш; инсон эрки, хурфикрлилик учун курашиш. Бунинг натижаси ўлароқ, ижодий қудрат ва тафаккур кучини намоёйиш этадиган улуғвор бадиий асарлар салобатли бинолар яратилди, илм-фан ривожланди.

РЕСПУБЛИКА БЮДЖЕТИ — давлат бюджетининг умумдавлат тусидаги тадбирларни молиялаштиришда фойдаланиладиган қисми бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

РЕФЕРЕНДУМ — Ўзбекистон Республикасининг қонунларини ва бошқа қарорларни қабул қилиш мақсадларида жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари юзасидан фуқароларнинг умумхалқ овоз беришидир. Референдум сайловлар билан бир қаторда халқ иродасининг бевосита ифодасидир. Референдумда қабул қилинган қарорлар олий юридик кучга эга бўлади ва фақат референдум йўли билан бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин. Референдум Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ўтказилади. Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида жорий этилган ҳарбий вақт ёки фавқулодда ҳолат шароитларида, шунингдек, ҳарбий вақт тугаган ёки фавқулодда ҳолат бекор қилингандан кейин, уч ой давомида референдум ўтказилмайди. Референдум натижалари расман эълон қилингандан кейин бир йил давомида мазмун ёки маъносига кўра худди шундай савол

кўйилган референдум ўтказилмайди. Референдум фуқароларнинг ўз хоҳиш-иродасини умумий, тенг ва тўғридан-тўғри билдириши асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади. Қонунлар белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикасининг референдумини ўтказиш йўли билан қабул қилиниши мумкин.

САЛОМАТЛИКНИ МУҲОФАЗАЛАШ — бу бутун жамоа, оила, алоҳида шахс саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлашга, фаол узок умрни кўллаб-қувватлашга, тиббий даволаш профилактик ёрдамни кўрсатишга қаратилган сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, ижтимоий, маданий, тиббий, санитария-эпидемиологик тадбирлар мажмуидир.

СЕНАТ — ҳудудий вакиллик палатаси бўлиб, Сенат аъзоларидан (сенаторлардан) таркиб топади. Сенат аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда — олти кишидан сайланадилар. Сенатга сайлов Қора- қалпоғистон Республикаси Жуқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли кўшма мажлисларида мазкур депутатлар сайланганидан сўнг бир ой ичида улар орасидан яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади. Сенатнинг ўн олти нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ва алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президентга томонидан тайинланади. Сайлов куни йигирма беш ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Сенат аъзоси бўлиши мумкин. Сенатнинг ваколат муддати — беш йил.

СЕНАТОР — Ўзбекистон Олий Мажлисининг Сенатига сайланган ва „Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида“ги

Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ Марказий сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинган, шунингдек, Ўзбекистон Президенти томонидан Сенатга тайинланган Ўзбекистон фуқароси. Сайлов куни 25 ёшга тўлган ҳамда камида 5 йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаган Ўзбекистон фуқароси Сенат аъзоси бўлиши мумкин. Сенатор Сенатнинг ваколатлари муддатига сайланади (тайинланади). Сенаторнинг ваколатларини бошқа шахсга топшириш мумкин эмас. Сенатор қонун ҳужжатларига мувофиқ Сенатда доимий асосда ишлаши мумкин. Сенатда доимий асосда ишловчи сенатор ўз ваколатлари даврида илмий ва педагогик фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа турдаги фаолият билан шуғулланиши мумкин эмас. Сенатор Сенатнинг мажлисида кўриб чиқиладиган барча масалалар бўйича ҳал қилувчи овоз ҳуқуқидан фойдаланади.

СЕССИЯ (лот. *sessio* - мажлис сўзидан; инг. *session*) — айрим давлатларда парламент (ёки унинг палаталари) ишининг асосий ташкилий шакли ҳисобланади.

СИЁСАТ – юнонча сўз бўлиб, мазмуни давлат ёки жамоат ишларини англатади. Сиёсат – катта ижтимоий гуруҳлар, миллатлар, давлатларнинг ички ва ташқи муносабатлар соҳасидаги фаолиятини англатади.

СИЁСИЙ БАҲҚАРОРЛИК – маълум бир давлат ёки минтақада тинчликни таъминлашга қаратилган изчил сиёсат.

СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАР – давлат, минтақа ёки жаҳон миқёсидаги сиёсий фаолият ҳаракати.

СИЁСИЙ ПАРТИЯ — Ўзбекистон фуқароларининг қарашлар, манфаатлар ва мақсадлар муштараклиги асосида тузилган, давлат ҳокимияти органларини шакллантиришда жамият муайян қисмининг сиёсий иродасини рўёбга чиқаришга интилувчи ҳамда ўз вакиллари орқали давлат ва жамоат ишларини идора этишда қатнашувчи кўнгилли

бирлашмасидир. Ўзбекистон фуқароси бир пайтнинг ўзида фақат битта сиёсий партияга аъзо бўлиши мумкин. Сиёсий партияларга аъзолик яқка тартибда қайд этилади. Сиёсий партиялар Ўзбекистон Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинади. Сиёсий партия рўйхатдан ўтган кундан эътиборан юридик шахс мақомини олади ва у ўз фаолиятини амалга ошириши мумкин.

СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ТИЗИМИ — тиббий ёрдамни ташкил этиш, касал-ликларнинг олдини олиш, аҳоли саломатлик даражасини яхшилашга қаратиладиган ва ижтимоий-иқтисодий характерга эга бўлган давлат ва жамият чора-тадбирлари йиғиндиси.

СОЛИҚ — Солиқ кодексида белгиланган, муайян миқдорларда мунтазам ундириладиган, қайтариб берилмайдиган ва беғараз хусусиятга эга бўлган, бюджетга йўналтириладиган мажбурий пул тўлови. Ҳар бир шахс қонунда белгиланган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаши шарт. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар аниқ бўлиши керак. Солиқ солиш умумийдир. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича имтиёзларни белгилаш ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши керак. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича яқка тартибдаги хусусиятга эга бўлган имтиёзлар берилишига йўл қўйилмайди.

СОЛИҚ ТИЗИМИ — Ўзбекистан Республикасининг бутун ҳудудида барча солиқ тўловчиларга нисбатан ягона бўлган тизим.

СПИКЕР — сайловдан кейинги биринчи мажлисда Қонунчилик палатасининг депутатлари орасидан яширин овоз бериш орқали депутатлар умумий сонининг кўпчилики овози билан Қонунчилик палатасининг ваколат муддатига сайланган Қонунчилик палатасининг бошлиғи. Қонунчилик палатаси Спикери ўз вазифасини бажариш даврида сиёсий партияга аъзоликни тўхтатиб туради ҳамда сиёсий партия

фракцияси ва депутатлар гуруҳи таркибига кириши мумкин эмас. Спикер Қонунчилик палатаси кўмиталарининг таркибига сайланиши мумкин эмас. Спикер яширин овоз бериш орқали Қонунчилик палатаси депутатларининг учдан икки қисмидан кўпроғининг овози билан қабул қилинган Қонунчилик палатаси қарорига биноан муддатидан илгари чақириб олиниши мумкин. Спикер ўз ваколатига кирадиган масалалар юзасидан фармойишлар чиқаради.

СУВЕРЕНИТЕТ (французча “souverainete” – олий ҳокимият) – ҳокимиятнинг устунлиги ва мустақиллиги. Суверенитетни ҳурматлаш – халқаро ҳуқуқ ва муносабатларнинг асосий принципи. У БМТ Низоми ва бошқа халқаро ҳужжатларда мустаҳкамлаб қўйилган. Конституциявий ҳуқуқ фанида давлат суверенитети, миллат суверенитети, халқ суверенитети тушунчалари ишлатилади.

ТАДБИРКОРЛИК — тадбиркорлик фаолияти субъектлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, таваккал қилиб ва ўз мулкӣ жавоб- гарлиги остида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускор фаолият. Тадбиркорлик фаолияти субъектлари (тадбиркорлик субъектлари) белгиланган тартибда рўйхатдан ўтган ҳамда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган юридик ва жисмоний шахслардир.

ТИББИЙ ЁРДАМ — олий ва ўрта махсус тиббий билимга эга бўлган шахслар томонидан туғуруқда, касалланиш, шикастланиш ва захарланишда амалга ошириладиган даволаш, профилактик чора-тадбирлар йиғиндиси.

ТУРМУШ ДАРАЖАСИ — аҳолининг зарурий моддий ва номоддий неъматлар ҳамда хизматлар билан таъминланиш ҳамда уларни истеъмол қилиш даражаси.

ЎЗИНИ ЎЗИ БОШҚАРИШ — фуқароларнинг Ўзбекистон

қонунлари билан кафолатланадиган, уларнинг ўз манфаатларидан, ривожланишнинг тарихий хусусиятларидан, шунингдек, миллий ва маънавий қадриятлардан, маҳаллий урф- одатлар ва анъаналардан келиб чиққан ҳолда маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилиш борасидаги мустақил фаолиятидир. Фуқаролар жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатти назар, бевосита ҳамда ўзларининг сайлаб қўйиладиган вакиллари орқали ўзини ўзи бошқаришни амалга оширишда тенг ҳуқуқларга эгадир. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришга доир ҳуқуқларини чеклаш тақиқланади.

ЎРТАЧА УМР — чақалок, туғилган йили мавжуд бўлган ўлим даражаси, сабаби ва таркиби унинг бутун умри мобайнида ўзгармас ҳолда сақланиб қолганда чақалоқнинг ўртача яшаш йиллари.

ЎСИШ СУРЪАТЛАРИ — иқтисодий ҳодиса ва жараёнларнинг миқдор ва сифат жиҳатидан ўзгариш даражаси.

ФРАКЦИЯ — сиёсий партиядан кўрсатиладиган депутатлар томонидан партия манфаатларини Қонунчилик палатасида ифодалаш мақсадида тузиладиган ва белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган депутатлар бирлашмаси. Сиёсий партиядан кўрсатилган ва Ўзбекистан Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайланган депутат фақат шу партия фракциясининг аъзоси бўлиши мумкин. Қонунчилик палатасининг камида тўққиз нафар депутати фракцияни тузиш ҳуқуқига эга. Фракциялар рўйхатдан ўтиши керак.

ФУҚАРОЛАР ЙИҒИНИ — аҳоли манфаатларини ифодалаш ва унинг номидан тегишли ҳудудда амал қиладиган қарорлар қабул қилиш ҳуқуқига эга йиғин. Фуқаролар шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар ва маҳаллаларда ўзини ўзи бошқаришга доир ўз конституциявий ҳуқуқини фуқароларнинг сайлов ҳуқуқлари кафолатларига мувофиқ фуқаролар

йиғинлари (вакиллар йиғилиши) орқали амалга оширадилар. Фуқаролар йиғинида шаҳарча, қишлоқ ва овул, шунингдек, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла ҳудудида доимий яшаётган, вояга етган шахслар катнашадилар. Шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқаролар йиғини тегишли равишда шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ваколатларига қонун ҳужжатлари билан берилган исталган масалани ўзи кўриб чиқиш учун олиш ва ҳал этиш ҳуқуқига эга.

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ- конституциявий ҳуқуқ назариясида ҳуқуқ ва демократияга асосланган ижтимоий ҳаётнинг зарур оқилона усули; инсонга унинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёти шаклларини эркин танлаш кафолатланадиган, қонун устуворлиги ва инсон ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари қарор топадиган, кўп партиявийлик, сиёсий институтлар, мафкура ва фикрларнинг хилма-хиллиги таъминланадиган ҳамда ўзини-ўзи бошқариш органларининг мавқе баланд бўлган ижтимоий тузум. Бунда мамлакатнинг ҳар бир фуқароси сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий, ҳуқуқий жиҳатдан ўз эҳтиёжларини жамоат бирлашмалари ва фондлари, ўзини ўзи бошқариш органлари, сиёсий партиялар ва нодавлат ва нотижорат ташкилотлар ишида фаол иштирок этиб, улар орқали таъминланади.

ХАВФСИЗЛИК КЕНГАШИ – давлатдаги олий мансабдор шахсларнинг маслаҳат органи.

ХАВФСИЗЛИК - шахс, жамият, давлат манфаатларини уйғунлаштирувчи, барқарорлик, тинчлик, бунёдкорлик, яратувчанлик, омилларининг мажмуини ифода этувчи тушунча.

ХУСУСИЙ МУЛК — ўз мол-мулкига хусусий тарзда эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқидан иборат. Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир.

Мулкдор ўз мулкидан фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва белгиланган тартибдагина маҳрум этилиши мумкин. Хусусий мулк фуқароларнинг ёлланиб ишлашдан, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишдан олган даромадлари ҳамда кредит муассасаларига қўйган маблағларидан, акциялар ва бошқа қимматли қоғозлардан келган даромадлардан, мерос бўйича ва амалдаги қонун ҳужжатларида ман этилмаган ўзга асосларга мувофиқ мол-мулкка эга бўлишлари ҳисобига ҳосил этилади ва кўпайиб боради. Фуқароларнинг хусусий мулки уларнинг давлат мулкани хусусийлаштиришда иштирок этиши ҳисобидан вужудга келтирилишига ҳам йўл қўйилади. Хусусий мулк бўлиши мумкин бўлмаган объектлар Ўзбекистон қонунлари билан белгилаб қўйилади.

ҲАМКОРЛИК – турли миллат, ирқ ва динга мансуб кишилар ва гуруҳларнинг умумий мақсад йўлидаги маънан бирлашувини ифодаловчи тушунча.

ҲАРБИЙ ДОКТИРИНА – давлатнинг ҳарбий ва мудофаа соҳасидаги умумий принципларини белгилаб берадиган устувор йўналишлар.

ҲОКИМ — бу тегишлича вилоят, туман ва шаҳарнинг олий мансабдор шахси ва айна бир вақтда тегишли ҳудуддаги вакиллик ва ижроия ҳокимият бошлиғи. Вилоят ҳокими, Тошкент шаҳар ҳокими Ўзбекистон Президенти ва тегишли халқ депутатлари Кенгаши олдида ҳисобдордир. Туман, шаҳар ҳокими юқори турувчи ҳоким ва тегишли халқ депутатлари Кенгаши олдида ҳисобдордир. Вилоят, туман, шаҳар ижроия ҳокимиятига ҳоким бошчилик қилади. Ҳоким Вазирлар Маҳкамаси белгилайдиган миқдорда биринчи ўринбосар ва ўринбосарларга эга бўлади. Халқ депутатлари Кенгаши ва ҳоким вилоят, туман ва шаҳар учун умумий бўлган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш

вазифалари амалга оширилишини, жойларда қонунлар, Олий Мажлис палаталарининг қарорлари, Ўзбекистон Президенти ва Вазирлар Маҳкамаси қабул қилган ҳужжатлар, юқори турувчи халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимлар қарорларининг ижросини, Ўзбекистон давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари билан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўртасидаги алоқаларни, аҳолини вилоят, туман ва шаҳарни бошқаришга жалб этишни таъминлайди. Вилоят, туман, шаҳар ҳокими қарорлар қабул қилади ва фармойишлар чиқаради. Ҳоким ўз ваколатлари доирасида қабул қилган ҳужжатлар вилоят, туман, шаҳар ҳудудида жойлашган барча корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан ижро этилиши мажбурийдир. Вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимининг биринчи ўринбосари ҳамда ўринбосарлари ҳоким томонидан Ўзбекистон Республикасининг Президенти билан келишилган ҳолда лавозимга тайинланади ва лавозимидан озод этилади, бу хусусда қабул қилинган қарор тегишли халқ депутатлари Кенгашининг тасдиғига киритилади.

ҲУҚУҚ — давлат томонидан бутун жамият миқёсида ўрнатиладиган ва муҳофаза қилинадиган ҳамда бажарилиши барча учун мажбурий бўлган тартиб-қоидалар, нормалар тизими.

ШАРТНОМА — икки ёки ундан ортиқ шахснинг ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишув. Фуқаролар ва юридик шахслар шартнома тузишда эркиндирлар. Шартнома тузишга мажбур қилишга йўл қўйилмайди. Тарафлар қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган шартномани ҳам тузишлари мумкин. Шартнома тузилган пайтидан бошлаб кучга киради ва тарафлар учун мажбурий бўлиб қолади.

ШИКОЯТ — фуқароларнинг бузилган ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини тиклаш тўғрисидаги талаби баён этилган

мурожаати.

ШОВИНИЗМ – миллатчиликнинг ўзига хос шакли, бошқа миллатларни менсимаслик ва ўз миллатининг уларга нисбатан устунлигини асослашга қаратилган ғоявий- назарий қарашлар тизими ва амалиёти.

ЭЛИТА – (лотинча “eligo” сўзидан) – “танлаш” деган маънони англатади. Ўз-ўзидан равшанки, зиёлиларнинг ранг-баранг қатламида уларнинг сара кўринишлари алоҳида ажралиб туради. Шу сабабли зиёлилар муҳотида интеллектуал элита доимо мавжудлигини дадил тахмин қилиш мумкин.

ЮРИДИК ШАХС — ўз мулкида, хўжалик юритишида ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулккий ёки шахсий номулккий ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилот.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3-5
1. Сиёсатшунослик ўқув фани сифатида.....	6-18
2. Сиёсий ҳокимият: унинг моҳияти, манбалари ва фаолиятининг механизмлари	19-32
3. Сиёсий тизим ва унинг турлари. Ўзбекистоннинг сиёсий тизими.....	33-60
4. Сиёсий элита ва сиёсий етакчилик.....	61-72
5. Демократия- сиёсий тизим барқарорлигининг муҳим омили сифатида.....	73-106
6. Сиёсий онг ва сиёсий маданият.....	107-121
7. Халқаро муносабатлар ва жаҳондаги сиёсий вазият.....	122-135
8. Ўзбекистон ривожига тўсқинлик қилувчи хавф-хатар ва таҳдидлар.....	136-159
9. Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати.....	160-231
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	232-237
Буюк аждодларимизнинг ҳаёти ва фаолияти.....	238-262
Глоссарий.....	263-294

Азимов Ҳакимали Имомович
СИЁСАТШУНОЛИК
Ўқув қўлланма

Муҳаррирлар: Н.Ниязова, Х.Юлдашева, К.Абдувалиева.

Мусахҳиҳ: Р.Юнусова.

Техник муҳаррир: Ф.Азимов.,

Компьютерда саҳифаловчи: Д.Ражапов.

Босишга рухсат этилди: 0.0.2020.

Ҳажми: . б.т. Адади: . Буюртма: № .

ТДЮУ кичик босмахонасида босилди.

Тошкент шаҳри, Сайилгоҳ 35.